

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи
Національного банку України”
Кафедра державно-правових дисциплін

ПОЛІТОЛОГІЯ

Курс лекцій

Для студентів
економічних спеціальностей
усіх форм навчання

Суми
ДВНЗ “УАБС НБУ”
2011

УДК 32.001(042.3)
П50

Рекомендовано до видання методичною радою юридичного факультету Державного вищого навчального закладу “Українська академія банківської справи Національного банку України”, протокол № 7 від 24.03.2011.

Розглянуто та схвалено на засіданні кафедри державно-правових дисциплін, протокол № 8 від 17.03.2011.

Укладач

Ю. Г. Осадчий, доктор історичних наук, професор,
ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

Рецензенти:

І. П. Мозговий, доктор філософських наук, професор,
ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”;

О. В. Стогова, кандидат політичних наук, доцент,
ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

Політологія [Текст] : курс лекцій / [уклад. Ю. Г. Осадчий] ; Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2011. – 214 с.

Курс лекцій підготовлений відповідно до освітньо-професійної програми бакалавра напрямку 6.030504 “Економіка і підприємництво” з урахуванням вимог Болонської декларації. Мета видання – допомогти студентам оволодіти систематизованими науковими знаннями про політику, які необхідні для формування здатності самостійно аналізувати політичні явища і процеси, визначати своє місце в них.

Призначений для студентів економічних спеціальностей усіх форм навчання.

УДК 32.001(042.3)

© ДВНЗ “Українська академія банківської справи
Національного банку України”, 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	4
ТЕМА 1. Політологія як наука. Ідейні витoki політології.....	5
ТЕМА 2. Політична влада і політична система суспільства.....	25
ТЕМА 3. Держава як інститут політичної системи.....	45
ТЕМА 4. Політична демократія	66
ТЕМА 5. Політичні партії, партійні системи, суспільно-політичні організації та рухи.....	87
ТЕМА 6. Політичні процеси.....	108
ТЕМА 7. Соціальні та духовні аспекти політики.....	129
ТЕМА 8. Політична еліта та політичне лідерство.....	150
ТЕМА 9. Етносоціальні спільноти та етнополітика.....	170
ТЕМА 10. Світова політика.....	191
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	212

ВСТУП

Політологія здобула в Україні повноцінне право на існування – і як самостійна наука, і як нормативна (обов'язкова) навчальна дисципліна для студентів усіх спеціальностей.

Нині політологія – це науковий орієнтир, за допомогою якого прогнозується й організується політичне життя держави та суспільства. Вона покликана дати студентам уявлення про політичне життя, політичну сферу суспільства, а також систему знань про сучасні політичні інституції, їх будову та функціонування, про права, свободи, обов'язки громадян у демократичному суспільстві, політико-правове становище людини, форми і засоби її участі у політичному житті, про типи та динаміку політичних процесів, шляхи формування політичної культури, різноманітні ідейно-політичні концепції сучасності, рушійні сили сучасного світового розвитку.

Головне призначення пропонованого курсу лекцій полягає в тому, щоб допомогти студентам – майбутнім фахівцям – економістам – оволодіти систематизованими науковими знаннями про політику, які становили б основу їхньої демократичної політичної культури. Такі знання потрібні кожній освіченій людині. Вони сприятимуть формуванню здатності самостійно аналізувати політичні явища і процеси, визначити своє місце в них. Оволодівати політичною наукою потрібно для того, щоб не бути лише пасивним об'єктом політики, об'єктом політичного маніпулювання з боку охочих до влади людей, а активно впливати на здійснення влади як у суспільних, так і власних інтересах.

Політичні знання мають велике значення для соціально-політичної зрілості молоді, оскільки допоможуть об'єктивно розібратися в системі політичних відносин у сучасному світі, обрати громадську зрілу позицію відносно радикальних змін у нашому суспільстві.

Звичайно, даний курс лекцій не претендує на всеосяжне висвітлення проблем політичної науки. Автор ставив за мету розкрити коло лише тих питань суспільного життя, розуміння яких потрібне кожній освіченій людині для орієнтації в сучасних політичних процесах.

Логічна структура видання побудована згідно з концепцією гуманітарної освіти України і відповідає програмі курсу з політології для вищих навчальних закладів.

Тема 1. ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК НАУКА. ІДЕЙНІ ВИТОКИ ПОЛІТОЛОГІЇ

План лекції

1. Предмет політології.
2. Основні віхи історії політичної думки.
3. Етапи розвитку політичної думки в Україні.

1. Предмет політології

Політологія – наука про політику та її взаємовідносини з людиною і суспільством, одна зі складових системи знань людства. Сам термін утворився з двох грецьких слів: *politike* (державні або суспільні справи) і *logos* (слово, вчення).

Зародження політології припало на другу половину XIX століття. Цьому сприяла активізація політичного життя, що породжувало потребу в політичних знаннях, з метою успішної боротьби за владу та розв'язання соціально-політичних конфліктів. На межі XIX–XX століть політологія стала на шлях активного теоретичного і методологічного розмежування з історією, юриспруденцією, соціологією та філософією.

Як самостійна наукова дисципліна політологія виникла у США. Перша кафедра політичної науки була відкрита в 1857 р. в Колумбійському університеті (США). У нашій країні перші кафедри політології з'явилися у 1989 р., а з 1990 р. цей предмет почали викладати в українських вищих навчальних закладах.

Сучасна політична наука має не тільки теоретичне, але й практичне значення. Вона існує тільки в єдності її теоретичних та практичних аспектів і синтезує в собі соціально-політичний, історичний, юридичний та соціологічний підходи, не обмежуючись і не зливаючись з жодним із них.

Політологія має свій об'єкт і предмет дослідження.

Об'єктом політології є політична діяльність або політична сфера суспільства і всі процеси, що в ній відбуваються. Але політику вивчають і інші дисципліни – філософія, соціологія, теорія держави, історія, однак кожна під своїм кутом зору. Специфіка політології полягає в тому, що всі соціальні явища та процеси вона розглядає стосовно політичної влади.

Предметом політології є феномен політичної влади, закономірності її функціонування та розвитку, її використання у суспільстві. До кола інтересів цієї науки входять:

- політичні рухи, групи, інститути;
- політичні процеси та системи;
- політична діяльність;
- політична свідомість і культура;
- громадська думка і засоби масової інформації в політичному процесі;

- історія політичних вчень, політична філософія, політичні ідеології;
- виборчі системи і процеси;
- етнічні процеси і політика тощо.

Сучасні політологи вважають, що межі політології змінюються. Постійно збільшується кількість тем, які вивчає політологія. Це відбувається тому, що сучасна політика торкається багатьох сфер людської діяльності.

Більшість дослідників розглядають політологію як єдину інтегровану науку, але залежно від проблематики, що вивчається, вона містить у собі такі **структурні складові**:

- **політичну філософію**, яка досліджує ціннісні аспекти політики, ідеали і норми, на основі яких функціонують політика та влада; крім того, політична філософія формує понятійний апарат науки, її методологічну базу;
- **теорію політики**, яка є ще більш конкретною дисципліною, що вивчає політику і владу, механізми функціонування останньої;
- **політичну соціологію**, яка акцентує увагу на соціальному обґрунтуванні влади, досліджує вплив соціальних груп і в цілому громадянського суспільства на політику;
- **історію політичних вчень**, що вивчає етапи еволюції уявлень про політичне життя в різні історичні епохи;
- **політичну антропологію**, яка вивчає вплив соціобіологічних якостей людини на політику, а також зв'язок політики з культурою і національно-психологічними особливостями того чи іншого народу;
- **теорію міжнародних відносин**, яка розглядає проблеми світової політики і взаємовідносин держав (всередині цього напрямку виділяють геополітику, що розглядає використання державами просторових факторів для досягнення політичних завдань).

Кожна зі складових політології прямо чи опосередковано є предметом суспільних наук. Але жодна інша галузь наукового знання, яка досліджує політичну сферу суспільного життя, не робить це з такою системністю й повнотою, як політологія, і не має політичну систему суспільства в цілому як свій предмет. Політологія не може претендувати на вивчення всієї багатоманітності проявів політичного життя суспільства, однак вона є єдиною наукою, яка досліджує такі прояви в систематизованому вигляді.

Особливості політології як науки виявляються у її **функціях** (від лат. function – виконання, здійснення):

- 1) **описовій**, суть якої полягає в констатації фактів політичної реальності, на підставі чого можна дістати відповідь, якою є ця реальність;
- 2) **пояснювальній**, що дає змогу зрозуміти суть політичних явищ, причини їх виникнення, закономірності функціонування;

- 3) **прогностичній**, яка зводиться до передбачення, якою буде політична діяльність у майбутньому, виявлення тенденцій розвитку суспільних процесів;
- 4) **інструментальній**, яка полягає в розробці певних проектів прийняття рішень для досягнення конкретного політичного результату;
- 5) **ідеологічній**, що орієнтує на вибір певної системи ідеологічних цінностей;
- 6) **методологічній**, яка виявляється в розробці способів, методів і принципів теоретичного дослідження політики і практичної реалізації політичних рішень;
- 7) **аналітичній**, що полягає в накопиченні, вивченні, систематизації фактів та явищ політичного життя для пошуку відповідей на актуальні питання сучасної політики;
- 8) **світоглядній**, яка утверджує цінності, ідеали, норми цивілізованої поведінки в суспільстві, політичної культури соціальних суб'єктів;
- 9) **політичній соціалізації**, що забезпечує процес включення людини в політичну сферу суспільства і формування певного типу політичної культури;
- 10) **організаційній**, яка полягає в опрацюванні рекомендацій для організацій, політичних інституцій, відносин, переговорних процесів тощо.

У процесі власного розвитку політологія виробила свій категоріальний апарат.

Категорії політології в узагальненій формі виражають основний зміст та ознаки політичних явищ і є результатом пізнання політичної сфери соціального життя. У загальному вигляді їх можна поділити на структурні, функціональні та категорії розвитку. Одна категорія може відображати елементи всіх законів (наприклад, “політична влада”), інші – категорії структури (наприклад, “політична організація”), функціонування (“політична діяльність”, “політичний процес”, “політична участь”), розвитку (“політичний режим”, “політична революція”) та ін.

Центральною категорією політології є політична влада. Вона найповніше виражає зміст та суть феномена політики. Всі політичні явища розглядаються в політології відносно політичної влади. Крім того, у політології широко використовуються поняття й категорії суміжних з нею наукових дисциплін.

Сформувавшись як відносно самостійна наукова і навчальна дисципліна в умовах, коли інші науки про суспільство мали досить довгу історію, політологія використала методологічну базу цих наук. Вона не володіє якоюсь особливою методологією вивчення свого предмета,

а користується загалом відомими в науці **методами наукового дослідження**. Умовно їх можна поділити на такі групи:

1. **Загальнологічні**: аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, моделювання.
2. **Теоретичні**: мислительний експеримент, математична формалізація тощо.
3. **Порівняльно-історичні**: історичний опис, конкретний аналіз, порівняльний, хронологічний, прогностичний та інші.
4. **Емпіричні, або біхевіористичні** (від англ. behavior – поведінка). Характеризуються як спосіб дослідження суспільно-історичних явищ з огляду на аналіз поведінки окремих людей та груп. Аналізу політичної поведінки передують отримання емпіричної інформації одним або кількома методами: спостереження, експеримент, анкетне опитування, соціометричний метод. Тобто, за теорією біхевіористів, від політика можна очікувати будь-якої дії залежно від ситуації. Наприклад, патріот може бути корупціонером, а колишній злочинець – чесним політиком, якщо одна ситуація стимулює попит на корупційні дії, а інша ці дії обмежує або взагалі виключає.
5. **Системні**, що характеризуються цілісним сприйняттям об'єкта дослідження і комплексним аналізом зв'язків елементів у межах політичної системи в цілому.

Предмет політології фіксується і в її законах.

Закони політології виражають суть політичних явищ і необхідний, об'єктивний та регулярний зв'язок між ними. За змістовним критерієм розрізняють закони структури, функціонування та розвитку.

Закони структури визначають спосіб організації політичних систем, їхню внутрішню визначеність та взаємозумовленість.

Закони функціонування торкаються сталості й визначеності зв'язків у процесі політичної діяльності в певному часовому вимірі. Наприклад, закономірністю можна вважати відчуженість мас від політичної участі у тоталітарному режимі.

Закони розвитку – це закони переходу від одного порядку взаємовідносин у системі до іншого, закони якісних перетворень на основі зіткнення протилежних сил і тенденцій у межах певної сутності.

Існують різноманітні **підходи до трактування джерел політики**. Це знайшло своє відображення в окремих концепціях політики. Їх можна звести до чотирьох: теологічні, натуралістичні, соціальні і раціонально-критичні.

Теологічні (від грец. theos – бог і logos – слово) (від **концепцій**, які формуються починаючи з I тисячоліття до н.е., зводяться до божественного трактування політики). Уже Платон і Аристотель стверджували,

що політика є результатом як божественних сил, так і людських прагнень. У Стародавньому Китаї вважали, що взаємозв'язок порядку небесного і земного здійснюється через імператора, який є наступником Бога на землі. На період Середньовіччя припадає панування теологічної парадигми Аврелія Августина та Фоми Аквінського, які твердили, що влада монарха від Бога і тому є вічною. Теологічна концепція виходила з того, що люди у своїй масі не можуть зрозуміти найвищі визначення Бога, і тому влада містить у собі вічну нез'ясованість, загадку, з'ясувати яку можуть тільки посередники між народом і Богом.

Нежиттєвість і непродуктивність цієї концепції роблять її у сучасний період суто умоглядною, яка не здатна вирішувати будь-які проблеми.

Натуралістичні концепції віддають пріоритет чинникам, які мають несоціальний характер (природне середовище, географічне розташування країни, біологічні дані індивідів, психологічні якості людини тощо). Найбільш суттєвими підходами при натуралістичному поясненні явищ політики вважаються геополітика, біополітика та психологічні теорії політики.

Соціальні концепції політики базуються насамперед на розгляді політики як результату соціальних чинників. Природа та походження політичних явищ пояснюються роллю тієї чи іншої сфери суспільного життя. Залежно від того, якому чиннику віддається перевага, їх поділяють на соціально-економічні, правові, демократичні, соціально-культурні, культурно-антропологічні та ін.

Багато прихильників соціальної теорії політики розглядають політику тільки як продукт діяльності людей і тому різні політичні явища ставлять у залежність від якостей людини, що були здобуті у процесі соціальної еволюції.

Раціонально-критична теорія пояснює природу політичної взаємодії людей не зовнішніми, відносно політики, факторами, а її внутрішніми причинами, властивостями та елементами.

Раціонально-критична теорія складається з різних підходів, які виходять з того, що політика – цілком самостійне соціальне явище, яке виникає та розвивається згідно зі своїми внутрішніми законами та правилами.

За типом (форма, взірць) політику поділяють на внутрішню і зовнішню. **Внутрішня політика** охоплює основні напрями діяльності держави щодо регулювання економічних, політичних, соціальних та інших відносин між людьми в суспільстві. **Зовнішня політика** спрямовується на досягнення основних завдань внутрішньої політики.

Політика тісно пов'язана з різними сферами суспільного життя: економікою, мораллю, правом, культурою, релігією, екологією тощо.

Взаємозалежність і взаємопов'язаність *політики та економіки* полягає в тому, що закони економічного розвитку визначають зміст і соціальний вектор політики, а остання, у свою чергу, може коригувати економічний розвиток відповідно до соціальних і національних інтересів.

У тісних відносинах перебуває *політика із суспільною мораллю*. Якщо політика нехтує загальнолюдськими цінностями на користь класових, групових, корпоративних інтересів, тоді деформується суспільна мораль. Поєднання політики із загальнолюдською мораллю досягається консенсусом, компромісами, цивілізованим ставленням до опозиції. Політика, як і мораль, повинна захищати спільне благо, хоча це не завжди вдається.

Стосовно співвідношення *політики і права* потрібно зазначити, що ефективність правового регулювання залежить від рівності інтересів соціальних груп на політичній арені, а також від рівня економічного і культурного розвитку країни. Така рівнодія інтересів є основою для створення права, яке служить усьому суспільству, а не тільки окремим соціальним групам. За допомогою нових законів політика здатна кардинально змінювати суспільні відносини й задіювати нові форми суспільної організації.

Невід'ємним спрямуванням діяльності будь-якої держави є *культурна політика*, покликана задовольняти культурні потреби широких мас населення, сприяти культурному прогресу шляхом цілеспрямованого розвитку науки, освіти, літератури, мистецтва, засобів масової інформації.

Взаємозв'язок *політики та релігії* простежується в діяльності громадських об'єднань, політичних партій, програми яких містять релігійні ідеї або віровчення. Однак домінування як церкви над державою, так і держави над церквою мало в історії негативні наслідки. Тому використання церкви в політичних цілях, а також втручання церкви в державні справи є суспільно небезпечним явищем.

Важливого значення в сучасних умовах набуває *екологічна політика* – система заходів, здійснюваних державою з метою збереження довкілля й захисту природи. Важливим напрямом екологічної політики є пошук і впровадження нових природоохоронних технологій.

Отже, всі сфери суспільного життя не тільки активно впливають на політику, але і є об'єктами свідомого політичного керівництва й управління. Політика покликана бути засобом регулювання економічних, соціальних і духовних відносин, орієнтувати розвиток суспільства на мінімальну конфліктність і максимальну життєздатність суспільних процесів.

2. Основні віхи історії політичної думки

Сучасна політична наука спирається на фундамент політичної думки попередніх епох. З глибокої давнини до періоду виникнення ранньокласових суспільств і держав беруть початок перші спроби усвідомлення сутності політичних явищ. Історично першою формою пояснення нової соціальної реальності стало релігійно-міфологічне тлумачення природи владних відносин і соціальної ієрархії. Згідно з древніми міфами земна організація життя має божественне походження. Боги передають владу земним правителям або поряд з ними продовжують залишатися вершителями земних справ.

Із виникненням держави з'явилися перші політологічні концепції, точніше, їхній ранній прообраз. Найраніше цей процес розпочався в країнах **Стародавнього Сходу** – Єгипті, Межиріччі, Індії, Китаї. Особливість політичних течій полягала в тому, що вони:

- по-перше, обґрунтовували божественне походження влади;
- по-друге, ототожнювали державну владу з владою царя або імператора;
- по-третє, визнавали божественне втручання в управління державою і визначення людської долі;
- по-четверте, проголошували верховенство етичних принципів над політичними.

Мислителі Давнього Китаю першими в історії політичної думки почали відходити від міфологічного розуміння політичних явищ. Так, **Конфуцій** (551–479 рр. до н.е.) розглядав державу як велику сім'ю, де влада імператора уподібнювалася владі батька, а взаємини між володарем і підданими розглядалися як стосунки між старшими і молодшими членами сім'ї. Благо народу було основною метою державної адміністрації.

Яскравими представниками раціоналізації китайської політичної думки були **легісти** (законники), вчення яких формувалося протягом IX–VII століть до н.е. Державне правління, за легістами, мало ґрунтуватися винятково на законах, виконання яких повинен забезпечити централізований державний апарат чиновників.

Вершиною політичної думки Стародавнього світу вважається **антична політична думка**. Вагомий внесок у її розвиток зробили грецькі філософи Платон і Аристотель, римський історик Полібій, римський політик Цицерон. Мислителі античності трактували державу філософськи. Вони вважали, що держава – найбільше втілення розуму і намагалися створити модель держави, що уособлює розум.

Найголовніші ідеї **Платона** (428–347 рр. до н.е.) сформульовані в таких його працях, як “Держава”, “Закони”, “Політик”, “Кріт”. Він заклав основу політичної філософії. На його думку, пізнати закони

розумного управління державними справами під силу тільки філософам, які й покликані очолити державу.

Платон одним з перших звернувся до характеристики політичних форм правління державою. Він виділяє форми держави за ступенем їхньої досконалості та регресивної лінії розвитку. Аристократія – влада кращих, тимократія – влада військових, олігархія – влада багатих, демократія – влада народу, тиранія – влада людей, котрі захопили її силою.

Ідеальна держава, за Платоном, дотримується принципу розподілу праці, зрівнює у правах жінок і чоловіків, долає розкол на бідних і багатих, виводить на верхівку державного правління наймудріших і найбагатородніших аристократів-філософів. Якщо в державі немає філософів, здатних управляти, Платон пропонує у праці “Закони” проєкт законодавчої держави, в якій мудрі закони заступають мудрість філософів.

Аристотель (384–322 рр. до н.е.) заклав основи політичної науки як самостійної дисципліни. Політична тематика висвітлена в таких його працях, як “Політика”, “Афінська політика”, “Етика”, “Риторика”. Він трактував державу як об’єднання вільних громадян для здійснення управління суспільними справами.

Форми держави Аристотель класифікував за кількістю правителів та метою правління (служіння загальному благу чи особистим інтересам). Відповідно до цих критеріїв він виділив правильні та неправильні форми держави. До неправильних форм він відносив тиранію, олігархію та демократію, до правильних – монархію (царську владу), аристократію і політію. Найбільш правильною формою держави Аристотель називає політію. Це така форма держави, в якій править більшість в інтересах загального блага. Політія, за Аристотелем, є своєрідним поєднанням олігархії і демократії, їхніх кращих сторін, будучи вільною від недоліків і крайнощів двох останніх. По суті, аристотелівська політія означає не тільки особливу форму держави. Вона одночасно є теоретичною конструкцією політичної форми влади взагалі й у цьому аспекті служить своєрідним еталоном для реалізації існуючих державних форм.

Полібій (близько 200 – близько 120 рр. до н.е.) історію виникнення державності і наступної зміни державних форм зображав як процес, що розвивається за законами природи. Він розкрив логіку виникнення та зміни шести форм держави в межах одного циклу: монархії, аристократії, олігархії, демократії, охлократії, тиранії. Кінцевий пункт природного розвитку форм держави збігається з вихідним, кругообіг починається заново. Для того, щоб подолати круговерть політичних форм, потрібно встановити змішану форму держави, яка поєднувала б монархію, аристократію і демократію.

Цицерон (106–43 рр. до н.е.), спираючись на твори своїх давньогрецьких попередників, у працях “Про державу”, “Про закони”, “Про межі добра і зла” заклав основи юридичного розуміння держави не тільки як вияву спільного інтересу всіх її вільних членів, а й, передусім, як узгодженого правом їхнього спілкування, “загального правопорядку”. Він суттєво розвинув ідеї про державу як республіку – справу народу, згуртованого спільними інтересами і згодою в питаннях права. Цицерон заклав основи міжнародного політичного спілкування та міжнародного права.

Політична думка **середньовічної Європи** перебувала під впливом теології. Церква прагнула не тільки повної незалежності в релігійних справах, вона активно втручалась у політику. Догмати церкви були одночасно і політичними аксіомами, і правовими нормами. Центральним пунктом середньовічних доктрин був принцип “немає влади не від Бога, існуюча влада Богом установлена”. Ідеологічним обґрунтуванням претензій церкви на політичне панування стали праці вчених-теологів **Аврелія Августина** (354–430) та **Фоми Аквінського** (1225–1274).

В епоху **Нового часу**, із розкладом феодалізму і зародженням капіталістичних відносин, на зміну теології приходять ідеї, обґрунтовані на натуралістичних характеристиках людини та її земних інтересах і потребах. Видатним представником цієї бурхливої епохи був італієць **Ніколо Макіавеллі** (1469–1527). Його творчість є багатогранною і виправдовує звання “батька” політичної науки. Він сформулював предмет і метод політичної науки (предметом італійський мислитель вважав владу в усіх її проявах, а як метод запропонував пряме спостереження за фактами).

У трактатах “Державець”, “Роздуми на першу декаду Тита Лівія” Макіавеллі сформулював основні положення своєї політичної концепції, яка була повною протилежністю релігійно-християнському вченню:

- політика має розглядатися як самостійне явище, що не залежить від моралі і релігії;
- політика – це результат боротьби соціальних сил, груп, особистостей;
- активну роль у політиці відіграє людський інтерес;
- найкраща форма правління – республіка, яка гарантує своїм громадянам не лише розквіт свободи, а й рівність, привілеї, пом’якшення майнових відмінностей.

Базу для свого політичного вчення Макіавеллі вбачав у внутрішній природі людини, її основних властивостях. А до таких властивостей людської природи Макіавеллі зараховував егоїзм, прагнення до влади, прагнення до власності та ін. (про позитивні людські якості він “забув”). Філософ відстоював гасло “мета виправдовує засоби”. Така політика дістала назву макіавеллізму.

Концепції природних прав людини і суспільної угоди були розроблені англійськими філософами *Томасом Гоббсом* (1588–1679) і *Джоном Локком* (1632–1704). Сутність концепції природних прав полягала у визнанні того, що люди від природи наділені правом на життя, свободу, власність та безпеку, і ніхто не повинен зазіхати на ці права. Однак, згідно з думками Гоббса, природний стан людей – це постійний конфлікт, “війна всіх проти всіх”. Тому люди, спонукувані емоцією страху, жертвуючи своєю свободою, повністю відмовляються від своїх прав і шляхом укладення суспільної угоди створюють державу, яка здатна припинити постійну війну людей. Безмежні права держави зосереджуються в руках абсолютного монарха.

За Локком, держава виникла не внаслідок “війни всіх проти всіх”, а з первісного миру і злагоди серед рівних і вільних людей. Відмовившись від частини своїх природних прав, люди уклали між собою суспільний договір, утворивши громадське, а згодом – і політичне суспільство (державу). Держава є гарантом природних прав. Вона не може бути могутнішою за людей. Суверенітет залишається за народом. Більше того, народ має право відібрати владу у правителів, які порушують його природні права.

Згідно з Локком державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу і федеративну (союзну). Перша належить загальнонаціональним представницьким зборам (парламенту), друга – королю або кабінету міністрів. Законодавча влада встановлює норми поведінки громадян, виконавча вживає заходів щодо застосування законів, а третя визначає відносини держави з іншими державами.

Розвиваючи вчення Локка, французький просвітник *Шарль-Луї Монтеск'є* (1689–1755) сформулював базові положення доктрини поділу влади. Він виділив три її види: законодавчу, виконавчу і судову. Всі вони повинні бути незалежні одна від одної та відповідати за виконання певних функцій:

- законодавча влада приймає закони, обов’язкові для всіх громадян;
- виконавча влада відповідає за практичне втілення законів;
- судова влада відповідає за безпеку громадян.

Зосередженість влади в руках однієї особи, на думку Монтеск'є, неминуче призводить до загибелі свободи, до зловживань чиновників.

Ідеї Монтеск'є спричинили великий вплив на практику конституціоналізму. Послідовником його теорії був один з “батьків” американської конституції *Джеймс Медісон* (1751–1836). Ефективність поділу влади він пов’язав з механізмом струмувань і противаги, що дозволяє окремій гілці влади контролювати дві інші. Сьогодні ідея системи струмувань і противаги втілена в конституціях сучасних демократичних держав, що забезпечує стабільність цих політичних систем.

На думку французького мислителя **Жан-Жака Руссо** (1712–1778), політичний устрій має бути таким, щоб людина, об'єднуючись з іншими людьми в суспільство, не втрачала своїх природних прав і зберігала свободу. Руссо вважають засновником концепції народного суверенітету, суть якої полягає в тому, що народ є джерелом і носієм державної влади. На його думку, найкращий державний устрій – республіка, в якій верховний властитель – народ, а участь в управлінні – громадянський обов'язок кожного. Руссо як прихильник прямої демократії наполягав на безумовному управлінні народом без будь-якого поділу влади.

Значний внесок у розробку політичних ідей було зроблено в працях німецьких мислителів **Еммануїла Канта** (1724–1804) та **Георга Вільгема Фрідріха Гегеля** (1770–1831).

Кант заклав філософську основу сучасної концепції правової держави. Він вважав, що держава – це об'єднання багатьох людей, що підпорядковуються праву. Однак сама влада повинна бути обмежена правом, інакше вона може перерости в тиранію. Здійснення права вимагає, щоб воно було загальнообов'язковим. Для цього потрібно наділити право силою примусу, що здатна зробити лише держава. Щодо форм державного управління, то Кант був прихильником республіканського ладу, за якого можливий поділ властей: законодавча влада належить колективній волі народу, виконавча зосереджена в руках правителя за законом, а судова – призначається виконавчою.

Гегель увів у політичну науку розмежування понять “громадське суспільство” і “держава”. У його політико-правовій теорії держава була поставлена вище суспільства й особистості. На думку Гегеля, держава забезпечує реалізацію прав і свобод громадян завдяки загальнообов'язковим об'єктивним і розумним законам та власним інституціям. Тільки обмежуючи громадське суспільство, держава може забезпечити його свободу. Ідеальна держава, за Гегелем, – це конституційна монархія з поділом влади. Причому поділ законодавчої, представницької влади і влади монарха він розуміє як органічну єдність. Гегель створив також теорію діалектики та обґрунтував ідею закономірного поступу історії.

У середині XIX століття з'явилася марксистська концепція політики, яка була розроблена **Карлом Марксом** (1818–1883) і **Фрідріхом Енгельсом** (1820–1895). Вона містила такі основні положення:

- держава існувала не завжди, вона виникає з розподілом праці та привласненням засобів виробництва, що призвело до появи антагоністичних класів;
- держава – знаряддя панівного класу, що використовується для пригнічення інших класів;
- непримиренність антагоністичних класів неминуче призводить до класової боротьби;

- рушійна сила революційного процесу – пригноблені народні маси (в ХІХ столітті – пролетаріат);
- для переходу до нового суспільного ладу необхідне революційне насильство;
- головною умовою перемоги соціалістичної революції є диктатура пролетаріату;
- після зникнення антагоністичних класів держава відімре і встановиться самоврядування народу;
- у комуністичному суспільстві запанує повна соціальна рівність і принцип “від кожного – за здібностями, кожному – за потребами”, людство здійснить стрибок з царства необхідності до царства справжньої свободи, де вільний розвиток кожного стане умовою вільного розвитку всіх.

Однак сучасний суспільний розвиток підтвердив неспроможність марксистських комуністичних політичних концепцій, які існували до цього часу.

ХХ століття стало новим етапом у розвитку світової політичної думки. На його початку у світі виникла нова політична реальність, яка характеризувалася змінами у механізмах і способах організації політичного процесу. Це було пов’язано з розвитком індустріального суспільства, ускладненням соціальних структур, посиленням політичної активності мас, оформленням і діяльністю масових політичних партій, які боролися за владу. Роль політики значно зросла.

Фундамент нової реалістичної політичної науки було закладено в працях італійців *Гаetano Моска* (1858–1941) і *Вільфредо Парето* (1848–1923), росіянина *М. Я. Острогорського* (1854–1919), німців *Роберта Міхельса* (1876–1923) і *Макса Вебера* (1864–1920), яких сучасна політологія вважає своїми класиками і які значною мірою визначили загальний напрямок політологічних досліджень. Було вироблено цілий комплекс політологічних знань:

- обґрунтовано й пояснено систему політичного плюралізму;
- сформульовано концепцію громадської думки;
- запропоновано напрями соціального контролю в умовах ліберальної демократії.

Найбільш помітною фігурою на межі ХІХ–ХХ століть став Вебер. Його заслуга як політичного мислителя полягає насамперед у тому, що у своїх творах він ґрунтовно охарактеризував сферу політики і політичних процесів, їх роль у суспільному житті, завдав базові уявлення про такі опорні категорії політичної науки, як влада, політика, держава, бюрократія, демократія, харизма, легітимність тощо. У своїх працях Вебер сформулював цілий ряд фундаментальних політичних ідей, які й сьогодні мають наукове, методологічне значення.

У 20–30-ті рр. ХХ століття, в умовах глобальної кризи тогочасного суспільства, намітився глибокий перелом у розвитку не тільки політології, а й цивілізації загалом. Пошук засобів подолання цієї кризи окреслив два шляхи розвитку суспільства. Один – із суворою регламентацією суспільного життя і формуванням тоталітарних режимів: Німеччина, Італія, Іспанія та інші, де політологія, як і всі суспільні науки, стала елементом ідеології та пропаганди, інструментом забезпечення офіційної політики. США віддали перевагу іншому шляху – оновленню традиційного капіталістичного суспільства на основі ліберально-демократичних принципів, утвердженню соціальної ролі держави, поєднанню приватновласницької економіки з державною системою соціального захисту.

Політологія стала практичною наукою, спрямованою на вивчення неформальних аспектів державного управління, зосередившись на дослідженні мотивів і чинників політичної поведінки людей, яке спиралося на аналіз результатів опитувань громадської та особистої думок. Відбувся перехід від вивчення державних інститутів до аналізу політичної влади і політичної поведінки, дослідження партій, груп тиску, виборів і громадської думки. Завдяки цьому зміцніли й розвинулися зв'язки політології з соціологією. Політологія, зокрема, запозичила в останньої концептуально-методологічний апарат досліджень. Це дало підстави називати політологію соціологічною політичною наукою.

Розвиток політичної думки ХХ століття забезпечують існуючі національні політологічні школи. Схожі характеристики методологічного підходу до питань політики притаманні **англосаксонській школі**, яка об'єднує становлення і розвиток політичної науки у США та Великій Британії.

Американська політична наука у повоєнний період домінувала у західній політології. У той час політичні дослідження в США користувалися підтримкою приватного бізнесу. Фінансувалася програми аналізу громадської думки, дослідження електоральної поведінки. У США був сформований також перший методологічний підхід до дослідження політичних інститутів, явищ і процесів, який дістав назву “чиказька школа” в політології. Її представники обґрунтували, що справжній розвиток політичного знання є можливим лише за допомогою використання методології міждисциплінарних досліджень.

У 50–80-х рр. ХХ століття, використовуючи американську політологічну традицію, активізувала пошуки теоретико-методологічних засад англійська політологія. Було проведено чимало практичних досліджень: проблем держави, державного суверенітету й демократії; політичних партій, груп тиску; політичної ідеології, політичної поведінки, політичної культури, політичної активності різних класів і соціальних груп,

громадської думки, голосування на виборах, засобів масової інформації, політичного лідерства та еліт. Важливе місце в політологічній науці Великої Британії займає проблема класифікації політичних режимів. Чимало досліджень присвячено проблемі зростання політичної апатії.

Однією з найавторитетніших у світі є **французька школа політології**. В основному вона зосередилася на вивченні поведінки виборців, дослідженні діяльності політичних партій, громадської думки, феномена влади, політичних систем і режимів. Вагомими визнано напрацювання французьких політологів у царині традиційної політичної науки – конституційне право і функціонування державних інститутів.

Якщо раніше французькі політологи займалися переважно теоретичними розробками, то починаючи з 70-х рр. XX ст. відбувся перехід до аналізу кризових ситуацій і вироблення конкретних рекомендацій з тих чи інших питань. Нині французькі політологи намагаються максимально наблизити свою науку до практики. Тому, крім традиційних проблем, у полі зору дослідників перебувають питання взаємодії політичних партій і мас, розвитку партійних систем, результатів виборів тощо.

Німецька політична думка зберігає теоретико-філософський характер, продовжуючи традиції німецької класичної філософії. Її структуру можна поділити на три блоки:

- фундаментальна політична філософія і дослідження науково-методологічних принципів політичної науки;
- державознавчі концепції, пов'язані з філософією держави і загальним вченням про державу в юриспруденції;
- глобальні політико-соціологічні теорії суспільства.

Предметом більшості досліджень німецькі політологи обирають політичний лад, політичні партії, громадські організації, політичну поведінку, вибори і виборчі технології. Сильні позиції в них і в царині компаративістської політології, історії політичних партій. Останнім часом серед політологів Німеччини стала модною концепція створення сильної держави.

Наприкінці XX – на початку XXI століття у політичній науці відбувається відродження досліджень у сфері політичної філософії, які майже не проводилися в попередні десятиліття. Надзвичайно популярними в середовищі вчених-політологів стають філософські проблеми справедливості, засад демократії, ролі громадського суспільства у прогресі демократичного врядування.

На зламі XX і XXI століть у науці про політику утвердилося широке розмаїття напрямів і підходів, методів політичних досліджень. Поряд з традиційними підходами розвиваються порівняно нові: геополітичний,

екологічний, феміністський, модернізаційний та ін. Швидкими темпами розширюється сфера наукових інтересів політології. Увагу дослідників привертають процеси переходу до демократії, проблеми політичної участі, нові громадські об'єднання та рухи. Політичні концепції сучасності характеризуються плюралізмом різноманітних течій, напрямків, теорій. Кожна з них має право на своє існування, оскільки відображає соціально-економічні і політико-правові відносини у сучасному світі.

3. Етапи розвитку політичної думки в Україні

Початок української політичної думки, як і української державності, припадає на часи Київської Русі. Політичні ідеї, що формувались у княжу добу (IX–XIV ст.), знайшли відображення у “Слові про закон і благодать київського митрополита Іларіона” (1049), “Ізборнику Святослава” (1073–1076), “Повісті минулих літ” (1113), “Повчанні князя Володимира Мономаха своїм дітям” (1121), “Руській правді” (XI століття), поемі “Слово о полку Ігоревім” (1187), “Молінні Даниїла Заточника” (1229) та ін. Головні ідеї цих творів:

- рівноправність руського народу з іншими європейськими народами;
- єдність руської землі; захист підлеглих від порушень законів всередині країни; необхідність загальної згоди, “братолюбства” тощо.

У них також знайшли висвітлювання проблеми сутності, походження і легітимності влади, взаємовідносин між церквою та державою, місця Русі серед держав світу.

Про систематичний розвиток у Київській Русі політичної теорії говорити не доводиться. Тут було відсутнє широке філософське, науково-теоретичне осмислення понять людської свободи, політики народовладдя тощо. Тому, вживаючи поняття “політика” стосовно процесів, які відбувались у Київській державі, ми маємо розуміти, що воно в цьому випадку дуже умовне. Бо і політики як такої – в її демократичному розумінні – в Київській Русі теж не було. Натомість діяло воєнізоване князівське державне правління, яке утворилося в результаті об'єднання різних за віруваннями язичницьких племен і яке опиралося на примус, на силу.

Із середини XIV століття фактично всі землі України вже були захоплені сусідніми державами. У цей час політична думка розвивалася в руслі гуманістичної традиції. Зокрема, пріоритетність закону над рішенням монарха чи інших посадових осіб відстоювалася в праці **Станіслава Оріховського** (1513–1566) “Про природне право”.

Після прийняття Брестської церковної унії (1596) на тлі захисту православних традицій з'явилася так звана полемічна література. Вона здебільшого торкалася питань релігійного життя, реформи церкви, але в контексті цих проблем порушувались і політичні питання.

Серед найяскравіших представників цього напрямку літературно-політичної творчості був **Іван Вишенський** (1550–1620). У своїх творах він гостро критикував існуючий лад, зокрема Брестську унію. Водночас Вишенський висловлював свій суспільно-політичний ідеал, в основі якого людське братерство і рівність, добровільна відмова від власності, соборність церкви, усунення несправедливості й гноблення, колективне управління, просвіта народу в ім'я національного відродження. Він заперечував не тільки абсолютизм духовної влади – Папи Римського, а й абсолютизм світської влади – королів, царів, вважав, що будь-який володар отримує владу від Бога і не може користуватися нею на свій розсуд.

Великий внесок у розвиток політичної думки в Україні зробив засновник Києво-Могилянської академії митрополит **Петро Могила** (1596–1647). Він, зокрема, створив у своїх працях образ “ідеального володаря”, який мав бути непохитним у боротьбі проти ворогів Батьківщини і гуманним до своїх підданих. Мудрість володаря, на думку Могили, має виявлятися і в законотворчій діяльності. Володар повинен не тільки створювати закони, а й сам бути взірцем їхнього виконання, дотримання певних моральних норм.

У працях філософа, церковного і громадського діяча **Феофана Прокоповича** (1681–1736) знайшов відображення просвітницький напрям у політиці. Відштовхуючись від уявлень про природне походження держави, він заперечував теологічну концепцію суспільного розвитку як Божого промислу й відстоював тезу, що світська влада повинна стояти вище церковної. Прокопович був прихильником ідеї одноосібного правління, тобто державного абсолютизму. При цьому він вважав, що державу має очолювати освічений монарх, “філософ на троні”, покликаний звершувати просвітницькі ідеали.

Знаменитий український філософ **Григорій Сковорода** (1722–1794) повсюдно проповідував своє вчення про необхідність духовного відродження людини, заглиблювався в усі дрібниці й перипетії особистісного й суспільного буття. Він прагнув допомогти особистості й суспільству усвідомити себе як активну (не деструктивну і не войовничу) творчу силу. Григорій Сковорода визнавав свободу, зокрема й політичну, вищим благом людини. Все своє життя він мріяв про справедливе суспільство, шлях до якого лежить через просвіту і моральне вдосконалення людини, її сумлінну працю.

Явищем соціально-політичного життя і суспільно-політичної думки першої половини ХІХ століття стала спадщина великого українського поета **Тараса Шевченка** (1814–1861). У загальному плані найбільш важливі ідеї суспільно-політичного ідеалу Шевченка такі: неприйняття будь-яких форм деспотизму і поневолення народу; здійснення

соціальної рівності, політичної свободи, що базуються на вселюдській справедливості; прагнення до утвердження рівноправності слов'янських народів.

У січні 1846 р. у Києві виникла таємна політична організація – Кирило-Мефодіївське товариство, яке очолював *Микола Костомаров* (1817–1885). Програма товариства була викладена Костомаровим у праці “Книга буття українського народу”. У ній містилися такі ідеї:

- утворення слов'янської федерації з демократичними інститутами, з наданням кожному народові автономії;
- знищення кріпацтва та абсолютистської царської влади в Російській імперії, від чого, на думку автора, залежав подальший прогресивний розвиток економіки і культури слов'янських народів.

Головним засобом досягнення своїх цілей члени товариства вважали ведення пропаганди серед широких верств населення з метою пробудження в ньому громадських почуттів. Це були перші паростки українського ліберального світогляду.

Фундатором вітчизняного лібералізму став *Михайло Драгоманов* (1841–1895). Його соціально-політична концепція складалася із соціалістичних ідей рівності й справедливості та буржуазно-демократичних ідей конституційного права, широкого місцевого самоврядування. Він висловлювався за таку демократично організовану політичну систему суспільства, в якій інтереси держави не вступали б у протиріччя з інтересами народу.

В основу своєї політичної програми Драгоманов поклав такі ідеї:

- використання конституціоналізму як універсального засобу досягнення політичної свободи;
- еволюція існуючої політичної системи як засіб проведення широких політичних реформ;
- політична децентралізація й широке місцеве самоврядування як засіб подолання конфлікту між державою і суспільством;
- ведення національно-визвольної боротьби лише мирними політичними і просвітницькими методами.

Непересічне значення творчості Драгоманова, з погляду сьогодення, полягає в тому, що він першим серед вітчизняних мислителів заклав підвалини політичної науки в Україні, вперше розробив не абстрактну, а конкретну програму політичного реформування Росії з міцною гарантією свободи для України.

У кінці XIX століття під впливом Драгоманова сформувалися політичні погляди цілої плеяди західноукраїнських мислителів і громадсько-політичних діячів. Одним із найбільш яскравих їх представників був *Остан Терлецький* (1850–1902). Специфіка його поглядів полягала

в тому, що соціально-політичне звільнення трудящих він ставив вище за національне питання. Терлецький вважав, що повне звільнення народу стане основою і для вирішення національного питання.

Під впливом Драгоманова сформувалися також самобутні політичні погляди великого західноукраїнського письменника, поета, публіциста і громадсько-політичного діяча **Івана Франка** (1856–1916). Він вважав, що основною причиною гальмування економічного і культурного розвитку народу є відсутність його національної самостійності, без чого неможливо реалізувати ідеали політичної свободи. У площині вирішення соціальних питань Франко стояв на позиціях соціалізму. Соціалістична концепція Франка містила також ідеї кооперації, колективної громадської власності, соціальної взаємодопомоги між трудівниками, боротьби проти соціального гноблення.

Визначне місце в історії української політичної думки кінця ХІХ – першої третини ХХ століття посідав **Михайло Грушевський** (1866–1934). Він вважав, що вся історія українського народу – розбуджена енергія національного самозбереження перед небезпекою національної загибелі. На такому історичному ґрунті з’являються ідеали українського народу: свободи, рівності та “народний ідеал справедливості”. Під “народом” Грушевський розумів “село, українське селянство”. Він розглядав українську націю лише як хліборобську. Таке бачення “народу” залишилося на все життя, навіть тоді, коли Грушевський очолював Українську Центральну раду. І тоді його позиція була “селоцентрична”.

У поглядах на державу Грушевський дотримувався думки, що національним інтересам України найбільш відповідає статус автономії в складі Російської Федерації. Однак у свої поглядах на це питання він був непослідовним. Вже 22 січня 1918 р. у Четвертому Універсалі були задекларовані основні елементи української державності і недвозначно заявлялося, що УНР стає “самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу”. Необхідність утвердження статусу України як незалежної держави Грушевський обґрунтовує в цілому ряді статей цього періоду.

На початку ХХ століття, коли у світі загострилося національне питання, в українській політичній думці з’явилася тенденція до обґрунтування необхідності досягнення Україною національної незалежності і повної державної самостійності. Найвідомішим представником цього напрямку був **Микола Міхновський** (1873–1924). Свої погляди він виклав у брошурі “Самостійна Україна”, що була своєрідним політичним кредо Революційної української партії, яка сформувалася в 1900 р. У ній міститься твердження про те, що “державна самостійність є головною умовою існування нації”. Стосовно України це означало боротьбу за “одну, єдину, нероздільну, вільну, самостійну Україну від гір

Карпатських аж до Кавказьких”. Саме Міхновському належить максималістське гасло: “Україна – для українців!”

Головним ідеологом націоналістичного напрямку був *Дмитро Донцов* (1883–1973). Він став родоначальником “чинного” (інтегрального) націоналізму як крайньої форми українського радикалізму. Концепція Донцова виходила з того, що гуманізм і демократія несумісні з національною волею, національною ідеєю. Він надавав українському націоналізму ознак агресивності, волі до влади, елітаризму, “творчого” насильства. Послідовний і рішучий прихильник незалежної авторитарної української держави, навіть з ознаками кастовості і милітаризму, Донцов не сприймав ні соціалізму, ні демократії. Навпаки, в них він вбачав головні причини поневолення України, падіння національної свідомості, формування в українського народу духу примирення. Щодо державного статусу України в майбутньому, то Донцов рішуче відмовлявся від федералістської традиції в історії політичної думки України.

Націоналістична ідеологія у творчості Донцова дала поштовх суспільно-політичній думці, що сповідувала принцип: “мета виправдовує засоби”. Поряд з Донцовим цієї думки дотримувались Євген Коновалець, Андрій Мельник, Степан Бандера. Погляди Донцова стали ідеологічною основою світогляду та практики керівництва ОУН.

У 20-ті рр. XIX ст. з’явилися твори *В’ячеслава Липинського* (1882–1931), в яких була заснована монархічно-консервативна державотворча концепція в українській політології. Він стверджував, що тільки власна держава, збудована українською нацією на своїй етнографічній території, врятує її від економічного розпаду і кривавої анархії. Нація для Липинського – це всі громадяни, що становлять населення держави. Націоналізм Липинського зводиться до того, що українці відрізняються від інших народів лише своєю політичною інтеграцією. Інтегровані на ґрунті етнокультури і національної свідомості, вони повинні згуртувати всі народи в одне ціле.

Українську державницьку ідеологію Липинський будував на давніх народних традиціях, зокрема на державному досвіді гетьмансько-козацьких часів і високій етнічній культурі хліборобської спільноти. При цьому державність бачилася йому як спадкоємна монархія, очолювана гетьманом.

Представником соціалістичного світогляду в українській політичній думці був *Володимир Винниченко* (1880–1951). Він вважав, що відродження української нації можливе лише в поєднанні соціального і національного визволення українського народу. Філософсько-політична теорія Винниченка ґрунтувалася на його соціально-політичній програмі так званої “колектократії”, тобто системі всебічної – духовної, правової,

фізичної, матеріальної, внутрішньої – гармонії між людьми на всій планеті. На думку Винниченка, перевага в майбутньому буде за колективними формами власності. З позиції цієї концепції розглядав він і перспективи розвитку капіталізму і соціалізму, проблеми їх взаємовідносин.

Протилежні політичні системи, на думку Винниченка, не повинні ворогувати, а мусять порозумітися політично і зблизитися економічно шляхом докорінної реорганізації всього господарства. Ці думки Винниченка багато в чому збігаються з ідеями представників “теорії конвергенції”, які в різних інтерпретаціях обґрунтували ідею, згідно з якою економічні й ідеологічні відмінності між капіталістичною та соціалістичною системами повинні зникнути й у перспективі дійти до повного злиття.

На сучасному етапі суспільно-політичного розвитку України національна школа політології активно розвивається: окреслено предметне поле науки, визначено проблематику й методи досліджень, переглядаються і збагачуються сучасним досвідом концепції минулого, створюється теоретична база для виникнення нових напрямів політичної науки. Останнім часом з’явилися часописи відповідного профілю. Заявили про себе наукові установи, що досліджують політичні проблеми: інститут політичних і етнопонаціональних досліджень, інститут держави і права ім. В. М. Корецького, національний інститут стратегічних досліджень, інститут українсько-російських відносин. Створено Українську академію політичних наук, Українську асоціацію політологів, Асоціацію молодих політиків і політологів.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає актуальність політології як науки і навчальної дисципліни?
2. Що вивчає політологія як наука?
3. Назвіть основні поняття, категорії і методи політології.
4. Який зв’язок політології з іншими соціально-гуманітарними науками?
5. Які функції виконує політологія?
6. Які етапи розвитку пройшла політологія як наука?
7. У чому полягає суть міфологічної концепції політики?
8. У чому полягають відмінності політичних ідей Стародавнього світу і Середньовіччя?
9. Які основні політичні концепції філософів Нового часу?
10. Який зв’язок існує між політичною думкою в Україні та специфікою її історичного розвитку?

Тема 2. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА І ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

План лекції

1. Влада як одна з найголовніших категорій політології.
2. Сутність, структура і функції політичної системи.
3. Типи політичних систем і критерії їх ефективності.

1. Влада як одна з найголовніших категорій політології

Влада виникає разом із людським суспільством як його невід'ємний і необхідний елемент. Причинами її появи були:

- потреба самозбереження соціуму;
- необхідність у продовженні людського роду;
- об'єктивна неоднорідність соціальної структури будь-якого суспільства;
- потреба в колективному (суспільному) характері праці.

Влада має правовий, економічний, духовно-ідеологічний характер й існує всюди, де є будь-які стійкі об'єднання людей (сім'я, плем'я, держава). Відносини влади спостерігаємо повсюди: в родині, у вузі, у виробничих колективах, в армії, у державі загалом. Влада є необхідним регулятором життєдіяльності суспільства, забезпечує його розвиток, єдність, керованість, слугує важливим фактором організованості і впорядкованості соціуму.

Важливим фактором появи влади є психологічний, сутність якого полягає у тому, що деякі люди за своєю природою схильні до домінування над іншими людьми. І водночас є люди, які почуваються більш комфортно, коли ними керують.

Існують різні підходи до тлумачення влади:

1. **Біхевіористське** трактування розглядає владу як особливий тип поведінки, коли одні люди командує, а інші – підкоряються.
2. **Системне** трактування влади протилежне попередньому. Влада, згідно з ним, – це похідна не від індивідуальних, міжособистісних відносин, а від соціальної системи і виявляється у взаємовідносинах частин та цілого.
3. **Структуралістські** інтерпретації розглядають владу як відносини між керівниками і підлеглими, що ґрунтуються на співвідношенні винагороди і покарання.
4. **Телеологічні** (від грец. telos – мета, результат) концепції розглядають владу як спроможність у досягненні певної мети та отриманні бажаних результатів.

5. **Інструменталістський** підхід тлумачить владу як набір певних інструментів, основними з яких є сила, багатство і знання. Якщо в минулому домінували сила й багатство, то в сучасному інформаційному суспільстві домінують знання.
6. У **реляціоністських** (від англ. relation – відношення, зв'язок) трактуваннях влада постає як взаємодія суб'єкта і об'єкта, де суб'єкт за допомогою певних засобів контролює об'єкт.
7. Представники **конфліктної** концепції влади розглядають її як можливість прийняття рішень, що регулюють розподіл благ у конфліктних ситуаціях.

В узагальненому розумінні **влада** – це здатність підкоряти своїй волі когось, право і можливість управляти та розпоряджатися діями інших людей, впливати на їх поведінку, домагатися від них виконання певних рішень і наказів за допомогою авторитету, волі, закону, примусу і сили.

За своєю регулятивною сутністю влада соціальна, тобто вона виникає і виявляється лише в суспільстві.

Соціальна влада – це завжди відносини не менше як двох сторін, які передбачають можливість для однієї сторони (індивідуального чи колективного суб'єкта влади) давати розпорядження іншій стороні (індивідуальному чи колективному об'єкту влади) за умови, що той, хто дістав таке розпорядження, повинен його виконати.

За своєю структурою соціальна влада поділяється на дві основні:

- **політична** (державна, партійна, влада громадсько-політичних організацій і рухів);
- **неполітична** (особиста, сімейна, влада громадських організацій, неформальних лідерів, об'єднань, груп).

Важливими елементами будь-якої соціальної влади є **воля, знання і сила**.

Воля міцно поєднує владу з її суб'єктом. Воля формує цілеспрямованість і наполегливість суб'єкта влади, робить владу активною. Без волі влада неієздатна. Влада неможлива без об'єктів впливу, які їй підкоряються, – об'єднань, груп, класів, суспільства загалом.

Знання, якими повинні володіти суб'єкти влади у процесі її застосування, наділяють владу передбачуваністю, компетентністю і планомірністю, надають їй цивілізованості.

Сила. Йдеться не про фізичну силу, хоча влада здатна проявити себе і таким чином, а про силу в соціальному розумінні (“сила закону”, “сила звички”). Влада, позбавлена сили, перетворюється у фікцію, оскільки не здатна втілити владну волю в життя.

Отже, визначальною рисою влади є здатність владарюючих суб'єктів нав'язувати оточуючим свою волю, тим самим панувати над підвладними. Звідси випливає і негативний аспект влади, який проявляється у можливості зловживання нею та довільного її використання.

Різновидом соціальної влади є політична влада, навколо якої обертається політичне життя в будь-якій країні.

Політична влада – це здатність соціальної спільноти чи індивідів впроваджувати в життя рішення, що виражають їхню волю, і визначально впливати на діяльність, на поведінку людей та їх об'єднань за допомогою правових норм, ідеологічного впливу, партійних програм, настанов, насильства тощо.

Політична влада реалізується насамперед через діяльність політичних партій, суспільних організацій, суспільно-політичних рухів та інших суб'єктів політики.

Державна влада – вища форма політичної влади, що спирається на спеціальний управлінсько-владний апарат і володіє монополюним правом на видання законів, інших розпоряджень і актів, обов'язкових для всього населення.

Ознаки державної влади:

- 1) розмежування суспільних груп на тих, хто здійснює владу (суб'єкти влади), і тих, стосовно кого влада здійснюється (об'єкти влади);
- 2) здійснення організованого і правовим чином урегульованого примусу;
- 3) використання адміністративного апарату;
- 4) поширення влади на певну, визначену кордонами територію, у рамках якої вона володіє ознаками суверенності.

Політична влада в умовах громадянського суспільства здійснюється у формі державно-політичної влади, влади муніципальних утворень і суспільно-політичної влади.

Державно-політична влада в межах державної території своїм об'єктом має все населення країни. У федеральних державах вона поділяється на загальнофедеральну владу, владу суб'єктів федерації (країв, областей, республік, штатів і т.д.) і місцеву владу (управляючі, префекти). В унітарних державах розрізняють владу центральну і місцеву.

Влада муніципальних утворень має місцевий, локальний характер і розповсюджується лише на території конкретного муніципального утворення. Вона спрямована на вирішення загальних справ місцевого значення. Головною відмінною рисою державної влади на муніципальному рівні є форма її реалізації – місцеве самоврядування.

Суспільно-політична влада розповсюджується лише на членів конкретних політичних організацій (рухів) і здійснюється в межах членства.

Державна влада – завжди політична влада. Її сутність полягає в тому, кому вона належить і чиї інтереси представляє і захищає. Це може бути група, верства, клас, більшість членів суспільства чи суспільство загалом. При цьому важливе значення мають два фактори:

- 1) кому належить влада та хто її здійснює (монарх, хунта, партійна еліта, демократично обрані органи влади);
- 2) якими способами і методами реалізується влада (диктатура, авторитаризм, демократія).

Ресурси влади – засоби, що забезпечують дієвий вплив суб'єкта на об'єкт влади. До них належать:

1. **Структурні ресурси** – закон, суд, державний апарат, партійна дисципліна, авторитет лідера.
2. **Психологічні ресурси** – страх, інтерес, віра, переконання.
3. **Матеріальні ресурси** – забезпечення матеріальних потреб, маніпулювання усілякими пільгами та привілеями.
4. **Економічні ресурси** включають всю сукупність матеріальних цінностей, гроші як їх еквівалент.
5. **Культурно-інформаційні ресурси** – знання та інформація, а також засоби їх одержання і поширення: інститути науки і освіти, засоби масової інформації тощо.
6. **Примусові ресурси** – це заходи адміністративного і кримінального впливу, інститути фізичного примусу і спеціально підготовлені для цього кадри. У державі їх ядро становлять армія, поліція, служби безпеки, суд, прокуратура.
7. **Демографічні ресурси** – люди. Вони утворюють собою універсальний, багатofункціональний ресурс, який є “постачальником” усіх інших ресурсів.

Причини, через які люди добровільно підкоряються владі:

1. Суспільство – це моральна спільнота, що утворюється і функціонує згідно з певними правилами. Чим краще владна верхівка створює і дотримується цих правил, тим охочіше населення їй підкоряється.

2. Влада здатна створювати і розподіляти дуже важливі для всіх людей вартості – безпеку, порядок, стабільність, добробут. Тому люди відчують потребу у владних структурах і готові поступитися частиною своєї волі заради цих вартостей, сподіваючись, що влада буде справлятися зі своїми функціями.

Функції політичної влади:

- а) **регулятивна** – спрямовує політичну волю мас на регулювання життєдіяльності суспільства;
- б) **інтегративна** – полягає в об'єднанні соціально-політичних сил суспільства;

- в) **мотиваційна** – формує мотиви політичної діяльності, передусім загальнозначущі;
- г) **стабілізуюча** – націлює на стійкий розвиток політичної системи, громадського суспільства.

Основними формами політичної влади є:

- панування;
- політичне керівництво й управління.

Панування – це абсолютне чи відносне підкорення одних людей іншими.

Політичне керівництво й управління реалізуються через прийняття стратегічних і тактичних рішень до об'єктів влади, через організацію, регулювання та контроль їх розвитку.

Форми політичної влади розрізняють і за критерієм головного суб'єкта правління. До них належать:

- 1) **монархія** – єдиновладне (абсолютне чи з конституційним обмеженням) спадкоємне правління однієї особи – монарха;
- 2) **тиранія (деспотія)** – одноосібне необмежене самовладдя внаслідок насильницького захоплення влади, яке характеризується абсолютним свавіллям правителя та цілковитим безправ'ям народу;
- 3) **аристократія** – влада спадкової, родовитої, знатної меншості, привілейованого стану;
- 4) **олігархія (плутократія, тимократія)** – влада багатіїв, заможної, неродовитої меншості, яка підпорядковує собі державний апарат;
- 5) **теократія** – влада духівництва, церкви;
- 6) **охлократія** – влада натовпу, що спирається не на закони, а на миттєві настрої, примхи юрби, яка часто піддається впливові демагогів, стає деспотичною і діє тиранічно;
- 7) **демократія** – влада народу на основі закону та гарантії прав і свобод громадян;
- 8) **партократія** – влада однієї партії, партійної номенклатури в державі;
- 9) **бюрократія** – влада чиновників, адміністраторів у державі;
- 10) **технократія** – влада науково-технічної еліти (фахівців), керівників підприємств, менеджерів;
- 11) **меритократія** – влада найбільш обдарованих, гідних людей, в основу якої покладено принцип індивідуальних заслуг;
- 12) **автократія** – необмежене і безконтрольне самовладдя;
- 13) **анархія** – безвладдя держави; самоуправління громад, комун, сімей та інших первинних спільностей людей.

Деякі політологи вважають, що на сучасному етапі існують три типи влади:

1. **Влада *противаги***. Така влада ґрунтується на індивідуалістсько-конкуруючих цінностях та існує в країнах, де такі цінності переважають. Характерними ознаками цього виду владної організації є:

- а) існування правлячої групи й опозиції (*противаги*), що постійно конкурує з нею;
- б) розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову;
- в) побудова владних інституцій за принципом контролю та рівноваги;
- г) наявність періодичних виборів;
- д) прийняття рішень згідно з принципом більшості.

2. **Колегіальна влада**. Для неї характерні такі риси:

- а) поділ влади без утворення опозиції;
- б) колегіальність при прийнятті рішень;
- в) децентралізація влади;
- г) високий рівень консенсусу (згоди);
- д) використання засобів прямої демократії.

3. **Унітарна (*диктатура, неподільна*) влада**, для якої характерні такі риси:

- а) концентрація влади в одних руках;
- б) відсутність легальної опозиції.

Унітарна влада виправдана лише під час воєн, економічних труднощів, тобто у критичних ситуаціях.

Політична влада втілюється через **механізм владних відносин**, структура якого виглядає так:

- наявність у владних відносинах не менше двох партнерів;
- волевиявлення владарюючого здійснюється у вигляді певного акта, який передбачає санкції за непадкорення його волі;
- обов'язкове підкорення тому, хто здійснює владу;
- соціальні норми, що закріплюють право одних видавати акти, а інших – їм підкорятися (правове забезпечення).

Російський мислитель Іван Ільїн (1883–1954) сформулював ***шість аксіом державної влади***.

1. Державна влада не може належати нікому, крім тих, хто має правове повноваження.
2. Державна влада в межах кожного політичного союзу повинна бути одна.
3. Влада має здійснюватися людьми, які відповідають високому етичному й політичному цензу (влада без авторитету гірша, ніж явне безвладдя).

4. Політична програма владарюючих може передбачати лише заходи, які мають загальний інтерес.
5. Політична програма влади має охоплювати заходи і реформи, які реально можна втілити в життя.
6. Державна влада принципово пов'язана з розподільчою справедливістю.

Практика політичного життя засвідчує, що ігнорування цих аксіом призводить до кризи державної влади.

Політична влада може по-різному оцінюватися громадянами. Вона стає легітимною тоді, коли засіб її формування і діяльності збігається з існуючими у суспільстві нормами і цінностями, інакше кажучи, коли її визнає народ.

Легітимність політичної влади – це стан, коли правочинність даної влади визнають суспільство і міжнародне співтовариство; це форма підтримки, виправдання правомірності застосування влади і здійснення правління державою.

Необхідно розрізнити легітимність влади та її легальність. Легітимність не є синонімом законності, оскільки політична влада не завжди спирається на право і закони, але завжди користується певною підтримкою принаймні частини населення. Легальною є влада, яка видає закони та має змогу їх здійснювати, але при цьому вона може бути не легітимною (наприклад, коли населення знаходиться в пасивній або активній опозиції до влади). У цьому випадку легальна влада часто вдається до примусу і насилля як стосовно окремих членів суспільства, так і суспільства в цілому.

Макс Вебер виділяє три типи легітимності влади: традиційну, харизматичну та раціонально-правову.

Традиційна влада спирається на віру людей у святість традицій і право володарювати тим, хто здобув владу за цією традицією. Вона освячена авторитетом давніх патріархальних установлень і релігійних норм. Ця влада є характерною для монархій (династична спадкоємність). За своєю мотивацією традиційна влада подібна до стосунків у патріархальній сім'ї та її членами.

Харизматична влада (від грец. харизма – милість, благодать, Божий дар, винятковий талант). У політичній практиці під харизмою розуміють такі властивості людини, які оточення сприймає як надзвичайні, недоступні іншим, через що і визнає володаря. Харизматичний спосіб легітимації є характерним для періодів революційних змін, коли нова влада не може спиратися на авторитет традицій.

Раціонально-правова влада ґрунтується на переконаності в законності встановлених порядків і в праві на панування органів, які здійснюють владу. Для забезпечення такого типу панування необхідний

професійний апарат. Найрозвинутіша форма цієї влади – конституційна держава, в якій чітко визначені правила функціонування влади та її взаємин з народом (сучасні демократії).

Існують і інші способи легітимації і, відповідно, типи легітимності влади, а саме:

- **раціонально-цільова**, коли громадяни переконані, що влада забезпечує виконання поставленої мети – створення сприятливих умов для зростання добробуту, захисту прав і свобод громадян, піднесення міжнародного престижу країни;
- **ідеологічна легітимність** полягає у виправданні влади засобами ідеології, впроваджуваної в масову свідомість;
- **соціально-евдемонічна** (від грец. eudaimonia – щастя, добробут) легітимність, яка ґрунтується на ілюзії громадян стосовно того, що політична влада піклується про їхній добробут і здатна його забезпечити;
- **національно-патріотична** легітимність заснована на визнанні влади як такої, що дотримується національної символіки, ритуалів, міфів, успадкованих від попередніх національно-державних утворень;
- **персональна (особиста) легітимність** виражає моральне схвалення осіб, які здійснюють владні ролі.

Названі типи легітимності влади, як правило, в реальності існують спільно, взаємно доповнюючи один одного. Вони переважно ґрунтуються на раціональних основах, тобто у масовій свідомості домінують ті, які передбачають визнання влади конституцією й законами.

Легітимність конкретної влади не вічна. Вона змінюється залежно від нових умов або певних особливостей поведінки владних структур і може як зростати, так і спадати.

Коли влада не відчуває назрілих потреб суспільства у структурних змінах, коли вона не відгукується на вимоги прогресивних сил, які наполягають на перетвореннях, може виникнути криза легітимності.

Типи криз політичної влади:

- **парламентська криза**, коли в результаті міжфракційних незгод конфронтаційна тенденція переважає над консенсусною;
- **урядова криза** – дисфункція виконавчої влади;
- **конституційна криза** обумовлена невідповідністю основного закону країни потребам суспільства;
- **системна криза** – зовні часто виглядає як криза “верхів”, але нею охоплене все суспільство і вся політична система;
- **криза влади як супутник еволюційного розвитку**, вона супроводжує утвердження нового і взагалі інноваційні процеси в суспільстві.

Для зміцнення своєї легітимності влада може використати такі засоби:

- 1) зміна системи законодавства і державного управління відповідно до нових вимог;
- 2) створення такої політичної системи, легітимність якої ґрунтується на традиціях населення;
- 3) використання харизматичних рис політичного лідера;
- 4) успішне здійснення державних програм, підтримання законності та правопорядку.

Домінуючим принципом механізму функціонування державної влади є принцип її поділу, що передбачає наявність трьох незалежних гілок: **законодавчої, виконавчої і судової**. Між ними існує механізм стримувань і противаг, який забезпечує неможливість надмірної концентрації влади в одних руках або в одному із владних інститутів.

Носієм **законодавчої влади** є вищий представницький державний орган – парламент (Верховна Рада, сейм тощо); **виконавчу владу** здійснюють – президент, уряд, міністерства і відомства, державно-адміністративні установи; **судову владу** – незалежні суди, підпорядковані тільки закону.

Однак практика знає політичні системи, які функціонують в умовах єдності влади. У цих системах влада (переважно виконавча) зосереджена в одних руках (політичні партії, воєнна еліта) і підпорядковує собі всі інші гілки, які діють формально. Це можливо за тоталітарних або жорстких авторитарних режимів.

2. Сутність, структура і функції політичної системи

Суспільство на будь-якому етапі свого розвитку виступає як сукупність взаємозалежних систем. Система – це певна кількість взаємопов'язаних елементів, що утворюють стійку цілісність, мають певні інтегративні особливості та внутрішні закономірності, притаманні самій спільності.

У навколишньому світі існують найрізноманітніші системи. Але якщо істотною ознакою економічної системи є власність, правової – правові норми як регулятори суспільного життя, духовної – формування цінностей, відтворення особистості, адекватної цим цінностям, то істотна ознака політичної системи полягає у формуванні та здійсненні політичної, державної влади.

На відміну від інших систем, особливості політичної системи полягають у тому, що вона:

- володіє монополією на владу в масштабах усього суспільства;
- визначає стратегію суспільного розвитку в цілому та економічну, соціальну, культурну і зовнішню політику зокрема;

- репрезентує інтереси панівних соціальних груп або всього суспільства на державному рівні;
- забезпечує політичне та адміністративно-державне управління суспільними процесами;
- сприяє стабілізації або призводить до дестабілізації суспільного життя;
- є найбільш інституціоналізованою системою;
- формує правову систему, функціонує в її рамках або виходить за межі правового поля.

У політології існують різні погляди як на тлумачення поняття “політична система”, так і на сутність цього феномену:

- одні ототожнюють політичну систему з політичною організацією;
- другі – з політичним режимом;
- треті – значно розширюють обсяг і зміст цього поняття, включаючи до структури політичної системи елементи, які не можна вважати власне політичними.

Таке розмаїття думок природне, оскільки, з одного боку, відбиває закономірний процес постійного накопичення і розвитку наукових даних про політичні системи, підкреслює її складний і суперечливий характер, а з іншого – виділяє різні суб’єктивні методологічні й ідеологічні позиції авторів.

Загалом *політична система* – це інтегрована сукупність державних і недержавних інституціональних утворень, які виявляють потреби та інтереси соціальних груп, формують та організують взаємодію людей у здійсненні публічної влади на відповідній території та забезпечують стабільність і соціальний порядок у суспільстві.

До політичної системи належать:

- законодавча, виконавча, судова системи;
- регіональні та місцеві системи управління, які ґрунтуються на принципах представництва та організації.

Завданням політичної системи є забезпечення неперервності, взаємопов’язаності й координації діяльності різних політичних суб’єктів для досягнення поставлених цілей.

У рамках політичної системи виробляється політична лінія, яка створює сприятливі умови для ефективної діяльності економічної, соціальної і духовної систем. Через її інститути здійснюється політичне керівництво й управління суспільством. Тільки політична система має монопольне право на здійснення влади в державі.

Політична система виникла одночасно з поділом суспільства на класи та появою держави, яка була історично першим її інститутом.

Народження цілісної політичної системи пов'язане з подальшим цивілізаційним розвитком, формуванням громадянського суспільства. З'являються великі соціальні групи (класи, нації). З метою задоволення їхніх потреб та інтересів виникають інші політичні інститути: політичні партії, громадські організації, рухи, об'єднання (наприклад, профспілки, селянські спілки, об'єднання промисловців тощо).

Політичну систему суспільства досліджували протягом багатьох століть, починаючи від Аристотеля. Але вагомих результатів було досягнуто лише у середині ХХ століття після застосування американським вченим *Девідом Істоном* системного аналізу до вивчення політичного життя.

Істон вбачав, що система складається з ряду різноманітних елементів, які всі разом становлять її структуру. Система має свої межі. Дії, що впливають на неї ззовні, називаються входом у систему; а дії, які система справляє на оточення, – виходом. Між входом і виходом (імпульсами, що йдуть до системи, та її реакцією на це) відбувається внутрішня системна конверсія.

Запропонований Істоном системний підхід дав можливість ученим перейти від вивчення фактів до вироблення загальної теорії, вивчити структуру політичної системи – сукупність владних інститутів, які пов'язані між собою і створюють стійку цілісність.

Головний єднальний компонент політичної системи – політична влада, зосереджена в державі, політичних партіях і громадських організаціях. Важливою функцією влади є створення внутрішніх зв'язків системи, врегулювання конфліктів політичними засобами і регламентація поведінки людини, тобто можливість впливати на неї з допомогою певних засобів – волі, авторитету, права, сили. Отже, влада – це елемент, джерело управління, основа розвитку й функціонування політичних систем.

Політична система має свою структуру. У найбільш загальному, спрощеному варіанті вона містить:

- 1) політичні інститути держави (глава держави, парламент, уряд, представники держави на регіональному рівні);
- 2) політичні інститути регіональної влади (політичні виконавчі та представницькі органи суб'єктів федерації, автономії та регіонального самоврядування);
- 3) політичні інститути місцевого самоврядування (сільські, селищні, міські ради та голови місцевого самоврядування);
- 4) політичні інститути, які забезпечують формування політичної влади та політичного управління (виборча та партійна системи);
- 5) політико-правові норми;

- 6) політична свідомість і політична культура (політична свідомість постає як сукупність політичних ідей, уявлень, традицій, відображених у політичних документах, правових нормах як частина суспільної свідомості, а політична культура як сукупність уявлень про різні аспекти політичного життя);
- 7) суб'єкти політичного процесу – політичні та громадські лідери, партії, громадські організації та тіньові суб'єкти політики (мафії, клани, кліки);
- 8) форми політичної взаємодії (співпраця, конкуренція, конфлікт, консолідація, панування та експлуатація);
- 9) засоби масової інформації (вони є активним і самостійним елементом політичної системи суспільства і в демократичних країнах відіграють роль четвертої влади);
- 10) людина як політична істота – громадянин.

Деякі вчені у структурі політичної системи виділяють **ряд структурних блоків**:

1) **організаційно-інституціональний блок** охоплює сукупність політичних об'єднань (державних органів, регіональних структур влади та місцевого самоврядування, виборчої та партійної систем, політичних партій, громадсько-політичних організацій і рухів) та розкриває характер їх функціонування в політичній системі. Особливе місце тут належить державі, від сутності та форми якої залежать види і функції політичної системи. Суто політичними явищами є партії, які можуть представляти інтереси класу (класові), нації, етнічних груп (національні), конфесії (релігійні), усіх верств населення (патріотичні), окремих груп (кланові), лідерів (харизматичні).

Важливе значення мають громадсько-політичні організації і рухи, які не можуть задовольнити інтереси своїх членів без участі в політиці, без втручання держави у вирішення проблем та без втручання їх у компетенцію держави (спрямування держави на нові потреби);

2) **особисто-організаційний блок** означає взаємозв'язок політики і людини. Всі люди так чи інакше піддаються політичному впливові у найрізноманітніших формах. Крім того, найбільш “підготовлені” індивіди через різноманітні організаційно-політичні форми беруть активну участь у виробленні політичних ідей і норм, формуванні політичної влади. Сама людина як громадянин, депутат, член партії і руху творить політику, реально впливає на політичний розвиток суспільства;

3) **нормативно-регулятивний блок** містить у собі політичні норми, звичаї і традиції. Однак при цьому слід брати до уваги ту обставину, що правові норми йдуть від держав, органів місцевого самоуправління або народу загалом і тому вони завжди є одночасно політичними

нормами. Частина ж політичних норм, яка йде від політичних партій, громадсько-політичних організацій, не є правовими. Політичні норми виконують організаційну і регулятивну функції у політичній системі, мають формалізований характер, забезпечуються контрольним механізмом та політичною відповідальністю;

4) **організаційно-процесуальний блок** має кілька рівнів:

- а) політичні відносини, які складаються між державою та іншими політичними органами (насамперед з приводу участі в здійсненні політичної влади);
- б) політичні відносини між недержавними об'єднаннями;
- в) політична діяльність, що охоплює дії конкретних людей як представників або членів політичних організацій;

5) **інтелектуально-психологічний блок**, який розкривається у політичній свідомості, відображає ідеологічні та психологічні характеристики системи. Політична свідомість населення, його окремих верств і груп, а також індивідів може формуватися під впливом ідеології лібералізму, консерватизму, радикалізму, соціалізму, націоналізму, шовінізму, расизму тощо. Політична свідомість є основною умовою формування політичного порядку, політичної культури;

6) **інформаційний блок**, який складається із засобів масової інформації, тобто “четвертої влади”, відображає рівень демократичності чи недемократичності суспільства, закритість чи відкритість політичної системи щодо доступності громадського загалу до інформації про політичне й економічне буття.

Усі визначені блоки, тісно взаємодіючи, становлять цілісну політичну систему.

Слід зазначити, що політичними органами, інститутами державної влади є лише ті, які формуються безпосередньо народом або представницьким органом. До них належать інститут глави держави, парламент, уряд і представники уряду на регіональному та місцевому рівнях. Усі інститути є елементами таких **видів державної влади**, як адміністративна, військова-силова і судова.

Адміністративну владу здійснює адміністративний апарат, основу якого становлять чиновники (державні службовці) на всіх рівнях політичної системи, починаючи від райдержадміністрації аж до Адміністрації президента, як наприклад в Україні. Адміністративний апарат як політично нейтральний орган держави забезпечує технологічний процес підготовки та виконання політичних рішень. Він формується шляхом призначення або найму, а тривалість терміну його повноважень лише незначною мірою залежить від перемоги тих чи інших політичних сил на виборах (за винятком президентської форми правління).

Військово-силові органи (збройні сили, поліція, служба національної безпеки) виконують специфічні функції охорони політичної системи та всього суспільства, забезпечення відповідного до того чи іншого політичного режиму правопорядку та громадської безпеки. Відсутність сучасного цивілізованого механізму контролю за цими органами призводить до обмеження демократії та посилення поліцейських функцій держави.

Судова влада, на відміну від адміністративної і військово-силової, має автономний статус державної влади. Здебільшого вона є елементом правової системи, до якої входять суди, прокуратура та уповноважений з питань прав людини. Але деякі риси судової влади мають політичний характер, а саме:

- судді призначаються главою держави і головами виконавчої влади суб'єктів федерації, обираються парламентами, представницькими органами суб'єктів федерації, а також прямими виборами, тобто джерело формування судової влади суто політичне;
- судова влада повинна забезпечувати виконання не тільки суто юридичних, а й правових функцій, таких як розгляд спорів про розмежування компетенції між державними органами та суб'єктами федерації чи автономії, контроль за відповідністю актів органів політичної влади конституції, здійснення процедури імпічменту або притягнення до кримінальної відповідальності вищих посадових осіб державної влади.

Життєдіяльність політичної системи проявляється в процесі виконання нею функцій (основних напрямів діяльності) певними методами і засобами. Функції політичної системи визначають її структуру і процес дії. Їх реалізація підпорядкована головному – забезпеченню стійкості суспільства і його розвитку.

Основними функціями політичної системи є:

- 1) **нормативно-стратегічна функція** – це вироблення політичного курсу держави та визначення цілей і завдань розвитку суспільства;
- 2) **функція управління** передбачає систему органів (державних, партійних і громадських), що становлять апарат управління суспільством;
- 3) **організаційно-координуюча (тактична) функція** – це організація діяльності суспільства щодо виконання спільних завдань і програм та узгодження роботи окремих елементів соціуму;
- 4) **функція легітимізації** – це діяльність, спрямована на узаконення політичної системи, на приведення реального політичного життя у відповідність з офіційними політичними і правовими нормами;
- 5) **функція політичної соціалізації** – це залучення людини до політичної діяльності суспільства, вона означає процес набуття людиною

політичних знань, переконань, вірувань, цінностей, емоцій, традицій, що притаманні даному суспільству;

- 6) **агрегуюча функція** – це перетворення різноманітних вимог в альтернативи державної політики шляхом їхньої систематизації, узгодження інтересів різних соціальних груп;
- 7) **функція артикуляції** полягає у виразі інтересів, які мають розмиті риси, у конкретні пропозиції, програми та лозунги;
- 8) **стабілізаційна функція** – це забезпечення стабільності та стійкості розвитку суспільної системи загалом;
- 9) **правова функція** полягає в тому, що політична система формує право і функціонує у його рамках;
- 10) **функція адаптації** – установлення зв'язків системи з навколишнім середовищем;
- 11) **функція політичної комунікації** – припускає різні форми взаємодії та обміну інформацією між різними структурами політичної системи, лідерами і громадянами.

Функції політичної системи не є незмінними, статичними. Вони відзначаються динамічністю і розвитком з урахуванням:

- особливостей політичного простору й часу;
- конкретно-історичної ситуації;
- досягнутого рівня розвитку економіки й культури;
- політичної стабільності.

Кожна функція розпадається на підфункції, що їх виконують різні політичні інститути. Підфункції також постійно змінюються, виникають нові, трансформуються ті, що вже існували. Однак є й **перманентні функції** (постійно діючі), які невіддільні від самого поняття політичної системи (наприклад, нормативно-стратегічна чи організаційно-координуюча).

Важливе значення мають і **ситуаційні функції** (наприклад, функція мобілізаційно-оборонна). Ситуаційні функції завжди є формою реалізації перманентних функцій і тому не є самостійними.

У зв'язку з тим, що під час функціонування політичної системи існує проблема відносної автономності функцій окремих політичних інститутів та їх узгодження у рамках системи в цілому, виникає потреба в координації і субординації функцій.

Координація – це узгодження функцій по горизонталі. Наприклад, координують свою діяльність політичні партії одного політичного напрямку – християнсько-демократичного, національно-патріотичного, соціалістичного і комуністичного, соціал-демократичного та інших.

Субординація – це узгодження функцій по вертикалі, підпорядкованість функцій одних компонентів іншим і всіх компонентів системи загалом. Наприклад, з ініціативи Президента України в середині

90-х років ХХ століття був уведений політичний інститут його представників на місцях – для координації функцій центральної і регіональної влад, з прийняттям Конституції він був змінений державними адміністраціями у регіонах.

Суспільство об'єктивно зацікавлене в розвитку політичної системи і її окремих структурних елементів. Усі вони мають політичну цінність. Чітке уявлення щодо змісту, функції, місця кожного з елементів у структурі політичної системи, у їхньому взаємозв'язку й взаємозумовленості дає змогу визначити регулюючі можливості політики, забезпечити зв'язок держави і громадянського суспільства.

3. Типи політичних систем і критерії їх ефективності

Для з'ясування того, як формуються політичні системи, чим різняться або чим подібні, політологія типологізує (класифікує) їх. Цю практику започаткував ще *Платон*, який вирізняв аристократію, тимократію, олігархію, демократію і тиранію.

Аристотель розширив класифікацію форм правління, запропонувавши шестичленну систему:

- 1) правильні форми (правління на благо всіх на основі закону) – монархія, аристократія, політія (поміркована демократія);
- 2) неправильні форми (правління на благо правлячих не на основі закону, а на основі волі) – тиранія, олігархія, крайня демократія (охлократія).

Марксизм, спираючись на класові пріоритети, класифікує політичні системи за способом виробництва та характером соціальної структури суспільства (формаційний підхід):

- рабовласницька;
- феодалська;
- буржуазна (капіталістична);
- соціалістична (комуністична).

Первіснообщинний лад історично передував цим формаціям, але він ще не знав державності.

У *сучасній західній політичній науці* розрізняють такі типи політичних систем:

- військові та громадянські;
- консервативні й ті, що трансформуються;
- закриті і відкриті (ступінь зв'язків із зовнішнім світом);
- завершені й незавершені (наявність усіх складових);
- мікроскопічні, макроскопічні та глобальні;
- традиційні й модернізовані;
- демократичні, авторитарні та тоталітарні.

Поширеною є типологія французького політолога **Ж. Блонделя**, який вирізняє п'ять типів політичних систем:

- 1) ліберальні демократії;
- 2) радикально-авторитарні (комуністичні) системи;
- 3) традиційні (збереження наявних соціальних відносин);
- 4) популістські (властиві країнам третього світу);
- 5) авторитарно-консервативні.

Більшість сучасних політологів поділяють погляди американського вченого **Г. Алмонда**, який виділяє чотири типи політичних систем:

1. **Англо-американські.** Вони характеризуються переважанням у політичній культурі таких цінностей, як свобода особистості, добробут, соціальна безпека, економічний лібералізм, світоглядний індивідуалізм тощо. Системи цього типу стабільні, ефективні, здатні до саморегуляції. У цій системі чітко реалізується принцип розподілу влади на три гілки (законодавчу, виконавчу і судову) і чітко визначені їх функції.

2. **Континентально-європейські.** Для них характерним є існування та взаємодія елементів старих (традиційних) і нових культур, політичних традицій та форм політичної діяльності. Партії та суспільно-політичні об'єднання вільно функціонують у межах існуючих конституційних норм. Представницькі і виконавчі гілки влади виконують свою діяльність на основі визначених законом регламентів та процедур.

3. **Доіндустріальні і частково-індустріальні.** Ці системи характеризуються досить високим ступенем поєднання елементів різних політичних культур, що призводить до прихильності великої кількості населення до протилежних традицій. Великий вплив має орієнтація населення на лідера, а не на програму уряду. Окремі виконавчі структури (армія, бюрократія) постійно перевищують свої повноваження, досить часто беруть під контроль законодавчі функції, відверто втручаються в судові справи, в той же час права і свободи громадян суттєво обмежені. І не дивно, що в таких країнах характер політичних відносин досить часто призводить до авторитарних форм правління.

4. **Тоталітарні.** У політичній системі такого типу влада зосереджена в руках нечисленної політичної номенклатури (бюрократії). Всі соціальні комунікації знаходяться під контролем держави і правлячої партії. Занадто розширені функції репресивних органів. Політична активність має дозвільний і примусовий характер.

Г. Алмонд і **Д. Пауел** класифікують політичні системи ще й **за типом домінуючих політичних орієнтацій**, тобто принципів, на яких ґрунтується бажана модель суспільства:

- радикально-авторитарні (комуністичні системи);
- консервативно-радикальні (фашистські системи);

- ліберально-демократичні (західні демократії);
- авторитарні, що модернізуються (системи в країнах Латинської Америки, Південно-Східної Азії тощо).

З. Бжезинський і **С. Хантінгтон** виділяють *інструментальні* та *ідеологічні* політичні системи.

За таким критерієм розмежування, як *політичний режим*, політичні системи поділяються на тоталітарні, авторитарні та демократичні.

Тоталітарна система реалізує всеохоплюючий контроль за суспільством, перетворює суспільство на “допоміжний” додаток держави.

Авторитарна система відрізняється необмеженою владою автократії, але зберігає автономію особистості та суспільства в позаполітичній сфері.

Демократична система робить пріоритетним контроль більшості суспільства за владою і визнає соціальне середовище первинним джерелом, ресурсом і метою владних відносин.

В основу типології політичних систем російського політолога **К. Гаджієва** покладено такі ознаки:

- характер політичного режиму (демократична, авторитарна, тоталітарна системи);
- форми державно-адміністративного устрою (унітарна, федеративна, конфедеративна системи);
- співвідношення різних форм влади (монархічна чи республіканська системи).

Деякі вчені (**С. Д. Гелей**, **С. М. Рутар** та ін.) типологізують політичні системи за *культурологічною ознакою* (увага зосереджується на культурному генезисі та сучасному культурному рівні). Згідно з цим підходом виділяють такі системи: західну, японську, латиноамериканську, мусульманську, індуїстську, слов'яно-православну, африканську.

Особливо слід зазначити, що усі названі типології є умовними, “чистого” типу політичних систем не існує. Елементи тієї чи іншої системи можуть бути наявними у характеристиці інших систем, і кожна з них має право на життя в політичній науці.

Типи політичних систем неоднаково проявляли себе у конкретному часі й історичному просторі. Людство завжди замислювалося над проблемами ефективності їхнього функціонування. Говорити про історичну життєздатність названих вище типів політичних систем у сучасному світі можна, виходячи з певних критеріїв їх ефективності.

Критеріями ефективності політичної системи на сучасному етапі є такі, які здатні забезпечити:

- суспільний прогрес;
- сприятливі правові умови для економічного й соціального розвитку;

- соціальну справедливість;
- надійні гарантії прав і свобод громадян;
- всебічний розвиток особистості;
- піднесення престижу країни на міжнародній арені, посилення конкурентноздатності на світовому ринку.

Критерії ефективності політичної системи поділяються на:

- **економічні**, які характеризують обсяг зростання ВВП на душу населення і прибуткової частини державного, регіонального і місцевого бюджетів та їх соціальну спрямованість;
- **соціальні** – зниження ступеня соціальної нерівності, забезпечення встановлених державою мінімальних стандартів оплати праці, пенсії, соціальної допомоги, надання державою послуг у сфері освіти та охорони здоров'я;
- **правові** – забезпечення гарантій захисту прав та свобод людини і громадянина, створення сучасної цивілізованої системи судового і парламентського контролю за дотриманням прав і свобод громадян, забезпечення максимально сприятливих умов для міжнародного моніторингу у цій сфері, а також для громадянської правозахисної діяльності;
- **геополітичні** – забезпечення провідних позицій держави у таких сферах глобального домінування, як військова, економічна, технологічна, культурна;
- **інтеграційні** – ступінь входження в регіональні та глобальні міжнародні структури з метою наближення своїх політичних, правових, економічних і культурних систем до універсальних цивілізаційних стандартів світового розвитку.

Факторами, які забезпечують ефективність політичної системи на сучасному етапі розвитку, можна вважати:

- а) збалансований механізм стримувань і противаг у системі державної влади, який передбачає межі компетенції між такими державними інститутами, як глава держави, уряд, парламент і судова система, а також наявність у кожного інституту певних стримуючих прерогатив стосовно іншого інституту;
- б) наявність конституційних норм, які унеможливають свідоме втручання політичних органів влади у сферу державних фінансів – один із важливих факторів забезпечення макроекономічної стабільності, запобігання корупції на найвищому політичному рівні;
- в) децентралізацію центральної влади, забезпечення реального статусу місцевого та регіонального самоврядування, який передбачає можливості того чи іншого рівня влади якісно забезпечити категорію послуг стосовно їх компетенції (наприклад, пенсійне забезпечення –

- прерогатива держави, а надання комунальних послуг – прерогатива місцевого самоврядування);
- г) партійну структуру політичної влади, що є протиположною кланово-олігархічним і адміністративно-бюрократичним джерелам її формування і засобом здійснення політико-владної функції у політичній системі; партійна структура передбачає принципи і норми партійного формування інститутів політичної влади (наприклад, уряд, виконавчі органи регіональної влади і місцевого самоврядування формують партії або коаліції партій, які становлять більшість у представницьких органах, а партії, які становлять меншість, виконують роль опозиції);
 - д) розмежування політичної та адміністративної компетенції, формування сучасного висококваліфікованого адміністративного апарату, який формується на конкурсних і контрактних засадах, а також без гнучкої системи мотивації до праці, орієнтованої на конкретні результати управлінської діяльності, а не на номенклатурні привілеї;
 - е) правове забезпечення вільних засобів масової інформації (ЗМІ), які є посередниками між владою і громадськістю (теле- і радіоканали, преса, видання функціонують не для обслуговування інтересів політичних і бізнесових кіл, а спрямовані на інформування масового споживача);
 - є) правове забезпечення лобістської діяльності, яке передбачає публічну реєстрацію лобістських структур і сплату податків за гонорар, отриманий за цю діяльність, є найбільш дієвим механізмом для прийняття прозорих політичних рішень, запобігання корупції, створення рівних умов для вираження і захисту своїх інтересів різними громадськими організаціями;
 - ж) створення сприятливих правових умов для розвитку інститутів прямої демократії.

Питання для самоконтролю

1. Які специфічні риси політичної влади?
2. У чому відмінність влади політичної від влади державної?
3. У чому полягає сутність політичної влади, її об'єкта та суб'єкта?
4. Що таке легітимність влади і які її основні складові?
5. У чому полягає відповідальність влади перед суспільством?
6. Чому влада часто ігнорує політичні права і свободи особистості, а особистість не довіряє владі?
7. Що визначає тип тієї чи іншої політичної системи суспільства?
8. Які функції виконує політична система?
9. Від чого залежить стабільність політичної системи?
10. Які критерії ефективності політичних систем?

Тема 3. ДЕРЖАВА ЯК ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

План лекції

1. Сутність, походження, ознаки та функції держави.
2. Форми державного правління і державного устрою.
3. Політичний режим.
4. Концепція правової соціальної держави. Майбутність держави.

1. Сутність, походження, ознаки та функції держави

Держава є одним із найважливіших інститутів суспільства, центральним елементом його політичної системи. В її діяльності концентрується головний зміст політики. Термін “держави” зазвичай вживається в широкому і вузькому значеннях:

- у **широкому** сенсі – це країна, суспільство, народ, що розташовані на певній території і мають органи влади;
- у **вузькому** значенні під державою розуміють систему закладів і установ, які здійснюють верховну владу на певній території, тобто держава ототожнюється з державним апаратом.

Нині у світі існує понад 200 держав і їх кількість продовжує збільшуватися. Динаміка зростання кількості держав є такою: 1900 р. – 80 держав, 1981 р. – 164 держави, 2002 р. – більше 200, у майбутньому, за прогнозом одних вчених – 300–400 держав, а на думку інших – близько 800.

Політична наука дає різноманітні **теорії походження держави**:

1. **Теологічна теорія** (Ф. Аквінський, А. Августин), в якій поява держави пояснюється Божою волею. Подібні погляди представлені в найдавніших релігіях і покликані освячувати існуючі порядки: оскільки влада від Бога, то вона має право на існування і є непорушною.

2. **Патріархальна теорія** (Аристотель, Конфуцій, Н. Михайловський). Згідно з нею держава – це результат історичного розвитку сім'ї. Так, Аристотель розглядав виникнення держави як природний процес ускладнення форм спілкування людей: спочатку люди об'єднуються в сім'ї, потім декілька сімей утворюють поселення, а на завершальній стадії цього процесу постає держава. Конфуцій вважав, що держава – це велика сім'я, і відносини в ній мають будуватися за аналогією з сімейними. Влада правителя є продовженням влади батька в сім'ї (патріарха), а відносини правителів і підданих нагадують сімейні стосунки, де молодші залежать від старших.

3. **Теорія суспільного договору** (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо). Договірна теорія трактує виникнення держави внаслідок угоди (договору) між людьми, які раніше перебували у природному,

додержавному стані, а потім для того, щоб уникнути зайвих зіткнень і непорозумінь, надійно забезпечити свої основні права і свободи, вирішили створити державу. Головним завданням держави є турбота про спільне благо. Ця теорія значною мірою сприяла формуванню сучасних демократичних держав і донині справляє глибокий вплив на політичні уявлення їх громадян.

4. **Психологічна теорія** (Г. Тард, Дж. Фрезер). Виникнення держави пояснюється особливими властивостями психіки людей. Йдеться, зокрема, про те, що вони за своїм складом поділяються на схильних до влади, здатних брати відповідальність не лише за себе, а й за інших, та тих, хто уникає відповідальності і схильний делегувати іншим певні права на управління суспільним життям (“одні народжуються, щоб управляти, а інші потребують підпорядкування”).

5. **Теорія насильства** (Л. Гумпилович, Є. Дюрінг, К. Каутський, Ф. Опенгеймер). Дана теорія набула поширення в ХІХ столітті. Її ідейною основою була модна тоді теорія соціального дарвінізму, якій притаманне зведення закономірностей розвитку суспільства до закономірностей біологічної революції і висунення принципів природного відбору, боротьби за виживання найбільш пристосованих чинників суспільства. Тобто держава стає формою панування переможців над переможеними.

Найвідоміший представник теорії насильства польсько-австрійський соціолог Людвік Гумпилович виходив з того, що рушійною силою суспільного розвитку є боротьба людських спільнот за існування. Зіткнення між ними призводить до підкорення слабких сильними та утворення апарату примусу – держави. Насильство є не тільки причиною виникнення держави, а й найважливішим чинником її існування. Держава повинна рішуче використовувати силу і всередині країни, придушуючи революційні рухи.

6. **Техніко-економічна теорія** (Г. Чайльд, К. Вітфогель). Її представники стверджують, що держави виникають при переході від збирального типу господарювання до виробничого. Так англійський археолог Г. Чайльд вважав, що саме перехід до землеробства і тваринництва автоматично спричинив значне зростання виробництва, що й привело до збільшення населення, поглиблення спеціалізації праці (виокремлення управлінської сфери), майнової нерівності і, зрештою, до виникнення держави.

7. **“Гідралічна” теорія**. На думку її автора К. Вітфогеля, основною причиною виникнення держави є перехід до іригаційного землеробства. Його впровадження й поширення не тільки сприяли зростанню обсягу сільськогосподарської продукції, а ще й створювали необхідні організаційні передумови розгалуженого державного апарату.

8. **Класова (марксистська) теорія.** За цією теорією держава існувала не завжди. Вона є результатом історичного розвитку суспільства, його закономірної диференціації на класи під впливом розвитку продуктивних сил, який супроводжувався появою приватної власності.

За первіснообщинного ладу характерними рисами життя людей були колективна власність і спільна праця членів громади, зрівняльний розподіл продуктів. Приватна власність зумовила економічну нерівність сімей і посилення влади вождів. З'явилися зародки спадкової влади. Суспільство розкололося на протилежні соціальні групи – класи імущих і неімущих, і постала потреба в організації, яка б придушувала опір неімущих і закріпила право влади. Такою організацією і стала держава. Вона стає апаратом насилля для захисту класових привілеїв власників – рабовласників, феодалів, буржуазії.

Кожна із названих теорій походження держави має право на існування як така, що розкриває якусь особливість, сторону виникнення та функціонування цього суспільного інституту. Навіть далека від науки теологічна теорія має певний сенс хоча б тому, що обґрунтовує необхідність сильної державної влади.

Основні причини виникнення держави:

- **розвиток виробництва й суспільного поділу праці**, ускладнення суспільної організації і, як наслідок, – виокремлення управлінської діяльності в самостійний вид праці, поява особливої групи людей, що здійснює управлінські функції (держава виникає в період розкладу родоплемінного ладу, а державна влада формується з додержавних форм – влади старійшин родів, жерців, вождів племен, які виконували управлінські функції в первісних суспільствах);
- **майнова диференціація населення**, виникнення приватної власності, утворення класів і становлення способу виробництва, заснованого на позаекономічному примусі до праці та експлуатації (це вимагало створення держави як знаряддя примусу і придушення опору класу поневолених);
- **воєнно-територіальна експансія**, завоювання одних народів іншими, що створювало реальні можливості для відкритого присвоєння продуктів чужої праці й потребувало зміцнення інститутів насильства та управління для підтримання такого способу існування (однак вплив завоювань на утворення і розвиток держави не слід абсолютизувати);
- **демографічні причини**, які полягали в зростанні кількості і густоти населення, переході народів від кочового до осілого способу життя, що вимагало створення механізмів регулювання та вирішення територіальних проблем;

- **психологічні фактори** показують, що держава – плід людського розуму, який формувався під впливом певних потреб і емоцій людини. Деякі вчені вважають, що потужним мотивом створення держави був страх перед агресією з боку інших людей, побоювання за життя, свободу і майно. Інші висувають на перший план людський розум, якій дійшов висновку про необхідність створення спеціального органу – держави, здатного забезпечити природні права людей;
- **антропологічні фактори**, які свідчать про те, що державність закладена в саму суспільну природу людини. Людина як істота колективна здатна існувати лише в межах певних форм співжиття.

Не викликає ніякого сумніву, що держава виникає, розвивається під впливом цілої низки факторів і виділення одного з них майже неможливе.

Держава має ряд ознак, які допомагають виявити її сутність:

1. **Органи державної влади** – сукупність управлінсько-адміністративних структур, покликаних реалізувати рішення центральних і місцевих органів влади. Чисельність державної бюрократії є різною в різних державних формах, але вона є іманентною характеристикою будь-якої держави.
2. **Право**. Держава функціонує в рамках встановленого права. Структура і функції державних органів визначаються правом. Воно виступає не лише як нормативний механізм діяльності держави, а й як регулятор відносин співжиття громадян у суспільстві.
3. **Територія**, що визначає кордони держави (закони і повноваження держави поширюються на людей, які проживають на цій території).
4. **Суверенітет** (від франц. *souverain* – носій державної влади) – стан незалежності державної влади, який полягає в її праві та здатності самостійно, без втручання якоїсь іншої сили керувати своїм внутрішнім і зовнішнім життям.
5. **Монополія на легітимне застосування сили та фізичного примусу**. Діапазон державного примусу є досить широким: від різноманітних адміністративних покарань, обмеження свободи до фізичного знищення людини (смертна кара). Для виконання функцій примусу у державі є спеціальні органи: армія, міліція, служба безпеки, суд, прокуратура.
6. **Монопольне право на стягнення податків і зборів**, необхідних для формування загальнонаціонального бюджету, утримання державного апарату.
7. **Обов'язковість членства в державі**. Людина від народження отримує державне громадянство. Кожний громадянин має певні

конституційні права і відповідні обов'язки відносно своєї держави (однак у сучасному світі є особи, що мають одночасно подвійне громадянство, і особи, позбавлені громадянства в будь-якій країні).

8. **Наявність власної символіки** (прапор, герб, гімн).

Підсумовуючи сказане про сутність держави, умови її формування та спільні ознаки, можна визначити: **держава** – це структурована і правовим шляхом унормована суверенна суспільна влада, що здійснює контроль за даною територією і виступає від імені всього суспільства при вирішенні внутрішніх і зовнішніх питань.

Можливе й інше визначення: **держава** – це основний інститут політичної системи, який утворюється і функціонує як апарат управління громадськими справами і який наділений монополією влади, незастережними повноваженнями встановлювати закони, збирати податки, застосовувати силу для забезпечення цілісного та впорядкованого існування людської спільноти.

Головне призначення держави полягає в тому, що вона надає організованості суспільству, управляє його справами, забезпечує цілісність, узгоджує багатоманітні соціальні інтереси.

Суть держави виявляється у її функціях, які традиційно поділяються на внутрішні та зовнішні.

До **внутрішніх функцій держави** відносять:

- **економічно-господарську**, яка полягає в координації господарської діяльності та економічних процесів (вона реалізується через визначення державою стратегії економічного розвитку, його планування чи програмування);
- **культурно-виховну** – регулювання і розвиток системи освіти, культури, науки, фізичної культури і спорту (реалізується через державне фінансування культурно-освітніх закладів, законодавче встановлення вимог до освітньої підготовки, підтримку мистецтва тощо);
- **правотворчу** – творення і прийняття законів та інших юридичних норм (законодавство);
- **правоохоронну** – контроль і нагляд за виконанням правових норм (забезпечується спеціальною системою державних правоохоронних органів, до якої входять суд, прокуратура, органи внутрішніх справ, податкова поліція, митного контролю, юстиції, безпеки тощо);
- **соціальну** – регулювання відносин між соціальними та етнічними спільнотами, запобігання соціальним конфліктам і протистоянням та їх усунення;
- **екологічну** – захист довкілля, розумне використання природних ресурсів, формування екологічної культури.

Зовнішні функції держави виокремлюють такі як:

- **оборонна** – захист країни від зовнішнього нападу, посягань на територіальну цілісність держави, розвиток військового потенціалу;
- **дипломатична** – спрямована на створення сприятливих зовнішніх умов для розвитку держави;
- **співробітництва** – реалізується через здійснення зовнішньої торгівлі, координацію економічної діяльності з іншими державами, участь у міжнародних економічних об'єднаннях тощо;
- **інтеграція у світове товариство** – поглиблення інтеграційних процесів на загальнолюдській, регіональній та політичній основах.

Зміст і співвіднесеність функцій держави залежать від історичної епохи і цілого ряду інших чинників (динаміка політичного, економічного життя, співвідношення різних інтересів, міжнародне становище тощо). Під впливом цих факторів змінюється ієрархія функцій, їх пріоритетність, характер взаємодії, питома вага у забезпеченні внутрішнього і зовнішнього розвитку суспільства.

2. Форми державного правління і державного устрою

Форма державного правління – це організація верховної влади, структура і порядок утворення органів державної влади та її взаємини з громадянами.

Форма державного правління вказує на те, як організована верховна влада в державі, в який спосіб формуються її центральні органи та яким чином вони підпорядковуються один одному.

Існують дві основні форми державного правління: монархія та республіка.

Монархія (від грец. monarchia – одновладдя) – перша історична форма правління, в якій верховна влада (повністю або частково) належить одній особі.

У політичному світі існують кілька різновидів монархії:

- **абсолютна монархія** – характеризується зосередженням у руках правителя законодавчої, виконавчої і судової влади;
- **конституційна (парламентська) монархія** – форма правління, за якої повноваження монарха обмежені конституцією; така монархія може бути дуалістичною, де глава держави наділений переважно виконавчою владою, і частково – законодавчою; однак більшість сучасних демократичних монархій – парламентські, в яких уряд формується парламентською більшістю і підзвітний парламенту, а не монарху;
- **вибірні монархії**, в яких главу держави обирають правителі державних утворень і регіонів;
- **теократичні монархії**, де у влади знаходиться вище духовенство (Ватикан).

У сучасному світі монархічний лад утримується в 11 розвинутих країнах і в 23 країнах, що звільнилися від колоніальної залежності, серед яких є *абсолютні* монархії (Катар, Бахрейн, Об'єднані Арабські Емірати та ін.), *конституційні* (Бельгія, Великобританія, Данія, Іспанія, Швеція, Японія та ін.), теократичні (Ватикан, Саудівська Аравія), *виборні* (Федерація Малайзія, Бутан).

Отже, монархія як форма правління виникає в Стародавньому світі і в процесі історичного розвитку людства набуває цілого ряду специфічних рис (абсолютна, конституційна і т.д.). Вона і на сьогодні залишається ефективним способом організації спільної життєдіяльності людей.

Республіка (від лат. – *res* – справа і *publicus* – суспільний, всенародний) – друга історична форма державного правління, за якої найвища державна влада здійснюється виборними органами, що періодично обираються населенням на певний визначений строк. Історії відомі рабовласницька, аристократична, радянська, плутократична республіки. У сучасному світі існують три основні різновиди республіки: президентська, парламентська та змішана (президентсько-парламентська).

Президентська республіка. Основними характерними ознаками президентської республіки є:

1. Президент (від лат. *praesidens*, буквально – той, що сидить попереду) одночасно є главою держави і главою уряду. Посада прем'єр-міністра в таких державах відсутня. Сучасний інститут президентства був запроваджений у США, де в 1789 році першим президентом держави був обраний Дж. Вашингтон.

2. Президент як глава держави одноособово або з наступним схваленням парламенту формує склад уряду і керує його діяльністю. Члени уряду зобов'язані здійснювати політику, яка проводиться президентом, і несуть відповідальність безпосередньо перед ним. Уряд тут не має самостійного статусу, а є адміністративним органом президентської влади.

3. Президентська республіка базується на системі жорсткого розподілу влади, коли кожна з гілок влади має чітке коло своїх повноважень і значну самостійність. Взаємовідносини різних гілок влади здійснюються на основі системи стримувань і противаг (наприклад, вето, імпічмент та ін.). Парламент не має права оголосити вотум недовіри урядові, а президент не має права розпустити парламент. Такий статус і роль президента в президентській республіці обумовлені тим, що обирається він на прямих і загальних виборах (або колегією виборників) і таким чином має загальнонаціональну підтримку.

Парламентська республіка. Її характерні ознаки:

1. Уряд формується на парламентських засадах, тобто він складається з представників однієї або кількох партій, які мають більшість у парламенті. У більшості країн членство в уряді сумісне зі збереженням депутатського мандата. Це дозволяє через присутність в уряді лідерів правлячих партій, найбільш впливових депутатів здійснювати контроль за діяльністю парламенту. Склад уряду повною мірою відбиває партійну структуру парламенту.

2. Уряд у парламентській республіці є відповідальним перед парламентом і може бути відправлений ним у відставку. Це урядова криза. Але в парламентській республіці може статися і парламентська криза, яка призводить до розпуску парламенту і призначення дострокових виборів.

3. Головою парламентської республіки є президент, який обирається або парламентом, або спеціально створеними зборами. Функції президента є суто представницькими: він може репрезентувати країну у міжнародних відносинах, звертатися з посланням до народу, закріплювати своїм підписом закони, користуватися правом відкладного вето тощо.

4. Ключовою фігурою в парламентській республіці є прем'єр-міністр (канцлер), котрий, як правило, є лідером партії, що здобула перемогу на виборах. І хоча канцлер офіційно не є главою держави, реально він перша особа в політичній ієрархії.

Класичним прикладом парламентської республіки є Німеччина. У системі державної влади посада федерального канцлера відіграє тут ключову роль. У визначенні політики важлива роль належить також і парламентській фракції правлячої партії та її партнерам по коаліції.

Змішана (напівпрезидентська) республіка. Така форма існує в Австрії, Болгарії, Ірландії, Росії, Україні, Франції. Головні її характеристики:

1. Подвійна відповідальність уряду: перед президентом і парламентом.
2. Поєднання сильної президентської влади з ефективним контролем парламенту за діяльністю уряду.
3. Главою держави є президент, який обирається загальнонародними виборами і тому є ключовою фігурою в політичній системі суспільства.

Змішана форма правління є найбільш складною управлінською системою, яка до того ж є і найбільш затратною. Наприклад, адміністрація президента багато в чому дублює кабінет міністрів. Досить часто за змішаної форми правління дві особи (прем'єр і президент) несуть відповідальність за внутрішню і зовнішню політику держави. Таким чином, відповідальність перекладається з однієї особи на іншу, а в результаті ніхто відповідальності не несе. Водночас цей недолік інколи може

обернутись і на позитивну характеристику. Це відбувається тоді, коли президент відправляє прем'єр-міністра у відставку, знімаючи цим напруження у політичній системі.

Класичним прикладом напівпрезидентської республіки є Франція. Тут президент і парламент обираються незалежно один від одного. Парламент не може усунути президента, котрий, у свою чергу, має право розпустити парламент, проголосивши дату позачергових парламентських виборів. Президент є главою держави і верховним головнокомандуючим, представляє країну на міжнародній арені, має право відкладного вето на рішення парламенту і право введення надзвичайного стану.

Форма державного устрою – це територіально-організаційна структура держави, яка визначає порядок поділу країни на складові частини (штати, землі, області), їх правовий статус, співвідношення центральних і регіональних органів влади. За устроєм держави бувають унітарними, федеративними і конфедеративними.

Унітарна (від лат. unitas – єдність) держава являє собою єдину політичну однорідну організацію, що складається з адміністративно-територіальних одиниць, які не мають ознак політико-державної незалежності.

Для унітарної держави характерним є наявність таких ознак:

- єдина конституція;
- єдина система вищих органів державної влади та управління;
- єдине громадянство;
- єдина система права;
- єдина судова система.

Унітарній державі притаманний високий ступінь централізації державної влади, широкий контроль центру над місцевими органами влади. Утворення унітарних держав було зумовлено такими факторами:

- моноетнічним складом населення держав, що тільки-но народжувались;
- самою природою тогочасної влади, яка вимагала жорсткої ієрархії;
- впливом домінуючих у доіндустріальних суспільствах тенденцій централізації, уніфікації, завоювання інших держав і т.д.

Сьогодні унітарна держава є найбільш поширеною, така форма устрою існує в більш як 150 державах світу.

Унітарна держава має як переваги, так і недоліки.

До її переваг можна віднести:

- економічність, тобто не дуже великі витрати на утримання урядових структур;
- простоту і оперативність прийняття рішень;
- значну стійкість в екстремальних умовах.

Недоліками унітарної держави є те, що вона:

- закріплює авторитаризм і створює сприятливі умови для встановлення тоталітаризму (диктатури);
- ігнорує специфічні особливості етнонаціональних спільнот;
- як правило, позбавляє ініціативи регіональні й місцеві владні структури;
- інколи провокує зародження екстремізму та сепаратизму тощо.

Унітарні держави бувають централізованими (Великобританія, Норвегія, Швеція, Данія, Фінляндія та ін.) і децентралізованими (Бельгія, Італія, Іспанія, Франція).

Централізованими вважаються такі унітарні держави, де підпорядкування регіональних органів влади центру здійснюється з допомогою посадових осіб, призначених з центру. У децентралізованих унітарних державах регіональні органи влади формуються незалежно від центру і діють більш розкуто і самостійно. Останнім часом у світі посилюється тенденція до децентралізації унітарних держав.

Федерація – це союз (об'єднання) окремих державних утворень. Головна ідея федералізму полягає в розмежуванні сфер компетенції федеральної (центральної) влади та влади суб'єктів федерації у наданні їм певної політичної самостійності.

Принцип федералізму державного устрою покликаний забезпечити вільне об'єднання і рівноправну взаємодію спільнот, які відрізняються за своєю специфікою, і створити оптимальні можливості для саморегуляції регіонів та етнічних меншин, а також наблизити владу і управління до громад. Цей принцип уособлює в собі поєднання загальнонаціональних і регіональних інтересів.

Федерація створюється на основі розподілу функцій між її суб'єктами і центром, що зафіксовано в союзній конституції. При цьому виникає феномен трирівневої компетенції: частина питань є лише компетенцією союзних органів, друга – суб'єктів федерації, третя – спільної компетенції.

У ХХ столітті процес федералізації набрав глобального (світового) масштабу і був названий вченими “федералістською революцією”, яка змінила політичну карту світу. На початок 1995 р. нараховувалося близько 40 держав з федеративним устроєм, де проживало 70 % від населення планети (США, Аргентина, Бразилія, Росія, Об'єднані Арабські Емірати, Канада, Індія тощо).

Територія, де розташована федеративна держава, вважається єдиною, хоча складається з різної кількості суб'єктів: “штати” (США, Індія, Мексика, Бразилія, Австралія), “землі” (ФРН, Австрія), “кантони” (Швейцарія), “провінція” (Аргентина, Канада, Пакистан), “республіки” (Росія)

та інші. Більша частина федерацій побудована за адміністративно-територіальним принципом (Австрія, Бразилія, США, ФРН та інші). Решта федеративних держав побудована за етнотериторіальним принципом (Бельгія, Індія, Швейцарія та інші).

Конфедерація – це союз суверенних держав, які, зберігаючи свою незалежність, об'єдналися для досягнення певних цілей (переважно зовнішньоекономічних, воєнних). Правовою основою утворення конфедерації є союзний договір, а не конституція.

Прикладом конфедерацій можуть бути давні ліги грецьких міст, середньовічні ліги німецьких, італійських міст та інші. Деякі конфедеративні утворення існували досить тривалий час: Швейцарія (1291–1849), Нідерланди (1579–1795), Німеччина (1815–1864) тощо.

Сьогодні конфедерацій у розумінні спільної держави не існує, хоча їх поява не виключена. Натомість існує низка конфедерацій як міждержавних утворень.

Згідно з західною етнополітологією конфедерації поділяються на три групи:

- *співтовариство* (Європейське співтовариство, СНД);
- *асоціація* – вільне об'єднання малих держав з великою державою (на сьогоднішній день Іспанія і Франція здійснюють спільне управління над Долиною Андорри);
- *ліга* – об'єднання незалежних держав, що утворюється для специфічних цілей (НАТО, Ліга арабських держав).

3. Політичний режим

Політичний режим – це форма організації політичної системи суспільства, сукупність методів здійснення влади, спосіб функціонування держави, образ державної влади. Це також спосіб відносин між індивідом, суспільством і державою.

Політичні режими розрізняють за такими критеріями:

- спосіб формування органів влади (демократичний чи недемократичний);
- співвідношення між центральною і регіональною владою;
- взаємовідносини між законодавчою і виконавчою владою (верховенство законодавчої чи виконавчої влади);
- становище і роль політичних партій, громадських організацій у суспільному житті;
- національно-державний устрій (добровільний чи примусовий характер об'єднання);
- реальний правовий статус громадян;
- політична культура населення;
- стан діяльності каральних органів у політичній системі (домінуючий без контролю чи під контролем законодавчої влади).

У політичній науці розрізняють три основні види політичних режимів: тоталітарний, авторитарний та демократичний. Кожен з них має свої ознаки, які становлять сутнісну основу їх відмінності один від одного. Проте будь-яка класифікація є умовною, оскільки “чистих” і завершених політичних режимів у політичній практиці не існує.

Тоталітарний політичний режим. Термін “тоталітарний” (від лат. *totalitas* – повний, цілісний) увійшов у політичну лексику завдяки італійському філософу *Джовані Джантіле*, який вважав, що держава, відіграючи першорядну роль у долі нації, повинна мати необмежену владу і встановити всеохоплюючий, тотальний державний контроль за суспільством (*station – totalitario*). Пізніше цей термін був використаний лідером фашистської Італії Беніто Муссоліні для характеристики свого руху, який мав на меті створення тоталітарної держави.

Цілісна теоретична концепція тоталітаризму склалася у 40–50-х рр. ХХ століття завдяки працям західних політологів *Ф. Хайєка*, *Х. Арєнда*, *К. Фрідріха*, *З. Бжезинського*. Пізніше до цієї теми дослідження повернулися цілий ряд відомих істориків, політологів, інших фахівців.

Прихильники концепції тоталітаризму вважають, що до основних ознак даного режиму можна віднести такі:

1. Єдина офіційна ідеологія, яка пронизує всі сфери життя суспільства. Відкрита незгода з нею карається як найтяжчий злочин. Тоталітарна ідеологія ґрунтується на соціальних міфах, а закладена в ній мета слугує засобом легітимації режиму.
2. Єдина, добре організована, побудована за ієрархічним принципом масова політична партія на чолі з лідером-вождем. Політизуючи всі органи державної влади, партія зрощується з державою.
3. Управління здійснюється через терор, який направляє партія і таємна поліція. Приводом до терору є систематичне нагнітання психозу щодо пошуку ворога і на цій основі формування соціально-психологічного фону для репресій.
4. Всі засоби масової інформації перебувають під монопольним контролем партії-держави, що дозволяє маніпулювати суспільною свідомістю, творити її.
5. Монополія партії-держави на контроль за збройними силами, правоохоронними та каральними органами.
6. Централізоване керівництво економічною сферою суспільства (державна власність, командно-адміністративна система управління економікою тощо).

Отже, тоталітаризм – це режим всеохоплюючого репресивного примусу громадян до виконання владної волі, цілковитого державного контролю за діяльністю окремих громадян, їх об’єднань, соціальних груп та інститутів.

Тоталітарний політичний режим став реальністю у ХХ столітті, проте його ідейні коріння сягають у глибоку давнину. Тоталітарні моделі держави розглядалися *Платоном, Т. Мором, Т. Кампанеллою, Г. Бабефом, А. Сен-Симоном, Ж-Ж. Руссо, К. Марксом* та іншими.

Об'єктивними передумовами виникнення тоталітаризму були особливості соціокультурної динаміки періоду індустріалізму:

- швидке руйнування структур традиційного суспільства;
- етатизація (одержавлення) суспільного життя;
- посилення соціальних функцій держави.

Соціально-психологічною основою тоталітаризму є соціальний конформізм – некритичне прийняття і слідування пануючим точкам зору і стандартам, стереотипам масової свідомості та пропагандистським кліше. До головних рис соціального конформізму належать:

- відсутність індивідуальної точки зору;
- “стадні” почуття – бути “як усі”;
- рабська залежність від влади;
- маніпулювання свідомістю;
- стандартність мислення;
- створення образу ворога, з яким не може бути примирення, тощо.

Соціальну базу тоталітаризму становлять маргінальні та люмпенізовані групи і прошарки населення, які виникають у нових економічних умовах і які найбільш сприятливі до пропаганди тоталітарних ідей.

Політичними провідниками тоталітаризму є масові вождистські партії, які виникли у першій чверті ХХ століття і прагнули до монополізації державної влади, претендуючи водночас на створення “нового світу” або “нового світового порядку”. Тим самим тоталітаризм із галузі теоретичних уявлень і теорій перетворився в реальну політичну практику. Політичний тоталітаризм у ХХ столітті існував у вигляді комунізму, фашизму і націонал-соціалізму. Комуністичний тоталітаризм виник у жовтні 1917 р. в Росії, фашизм – у 1922 р. в Італії, націонал-соціалізм – у Німеччині в 1933 р.

Авторитарний політичний режим (від лат. *autoritas* – влада авторитету) є одним із альтернативних тоталітаризму. Найчастіше він виникає в умовах радикальних соціально-економічних перетворень суспільства. Йому притаманні:

1. Автократія (самовладдя) або незначна кількість носіїв влади (олігархічна група, воєнна хунта тощо). Громадяни відчужені від процесу прийняття рішень.
2. Правляча еліта формується не через конкурентні вибори, а шляхом призначення зверху.
3. Відмова від принципів конституційності і законності. Якщо конституція і зберігається, то суто в декларативній формі.

4. Існування опозиції допускається в чітко визначених межах. Правляча еліта готова терпіти інакомислення, доки воно не зачіпає основ режиму.
5. Органи влади як центральні, так і місцеві мають маріонетковий характер.
6. Можливість втручання армії в політичний процес.
7. Наявність приватного сектора економіки, вільного від прямого державного втручання.

Таким чином, **авторитаризм** – це політичний режим, при якому влада зосереджена в руках однієї чи групи осіб, що знижує або виключає роль представницьких інституцій влади у суспільстві, але зберігається певна автономія особистості та суспільства в позаполітичних сферах.

Політична наука виділяє такі форми авторитарного режиму:

1. Авторитарним за своєю суттю є **монархічний режим**. Особливо це стосується ісламських монархій (Саудівська Аравія, Кувейт, Бахрейн, Катар, Оман, Об'єднані Арабські Емірати), в яких монарх наділений необмеженою владою. Виборні представницькі органи відсутні. Уряд призначається монархом і підзвітний тільки йому.

2. **Теократичний авторитарний режим** характерний для країн, де до влади прийшли фанатичні релігійні клани. Релігія в ісламському світі є домінуючою формою суспільної свідомості й способу життя. Якщо західне суспільство може генерувати свої закони, то мусульманське – лише тлумачити дане зверху. Абсолютний характер віри визначає й абсолютний характер державності та підлеглості суспільства державі.

3. **Військовий режим**, який має кілька різновидів:

- а) військово-диктаторський, де армія є пріоритетною правлячою силою, розділяючи виконавчу владу з правлячою бюрократією;
- б) військово-демократичний, при якому армія стає однією з політичних інституцій і не підміняє інших;
- в) військового державного перевороту (як правило, він недовговічний);
- г) авторитарний преторіанізм (від лат. praetoriani – преторіанці – наймані війська, що є опорою насильницької влади, заснованої на грубій силі).

Утвердження військових у сфері політичного керівництва супроводжуються відміною конституції, концентрації законодавчої влади в руках військових, заборонаю будь-якої політичної діяльності.

4. **Персональна тиранія**. При такому режимі влада належить диктатору і спирається на розгалужений поліцейський апарат.

Авторитаризм, з одного боку, у своєму розвитку може трансформуватись у жорстку диктатуру і навіть у тоталітарний режим, а з іншого

боку, за режиму авторитаризму можуть бути започатковані основи громадського суспільства, демократії. Наприклад, у країнах Південно-Східної Азії (Сінгапур, Південна Корея, Таїланд) авторитарна влада показала відносно високу здатність сконцентрувати зусилля і ресурси для розв'язання завдань економічного зростання, проведення радикальних реформ, забезпечити громадський порядок, не допускаючи деструктивного протистояння групових інтересів.

Таким чином, авторитарний політичний режим здатний відносно безболісно трансформуватися в демократичний режим. Для цього потрібні ряд умов, таких як наявність відповідної політичної культури, історичних традицій, соціального середовища тощо.

Демократичний політичний режим є одним із найважливіших показників зрілості будь-якого суспільства. Основними його чинниками є:

- юридична та фактична гарантія прав людини;
- суверенність особистості;
- плюралізм соціального і політичного життя;
- пріоритетна роль громадського суспільства і правової держави;
- створення органів влади шляхом змагальних відкритих виборів;
- легітимність влади;
- реалізація принципу поділу влади;
- наявність багатопартійної системи й політичної конкуренції;
- забезпечення законності в урегулюванні конфліктів;
- базова єдність суспільства.

Демократія насамперед означає формальне визнання народу джерелом влади, її сувереном. Головними ознаками демократії є:

- визначення права всіх громадян на участь у формуванні органів державної влади, контроль за їхньою діяльністю;
- вплив на прийняття спільних для всіх рішень на засадах загального, рівного виборчого права і здійснення цього права у процедурах виборів, референдумів тощо.

Однак демократія – це не тільки участь у прийнятті рішень, не тільки справедливі закони, але й демократично настроєне громадянство. Демократичні закони та установи не діятимуть, якщо відсутня демократична свідомість громадянства, демократичний менталітет.

Перед країнами, які віддали перевагу демократичному розвитку, постає багато не лише економічних, соціальних, а й політичних проблем. Насамперед це проблеми модернізації політичної системи, створення демократичних політичних інститутів, вирішення гуманітарних проблем, входження в міжнародні політичні організації тощо.

4. Концепція правової соціальної держави. Майбутність держави

Демократичний режим ще називають правовою державою.

На перший погляд будь-яка держава може вважатися правовою, оскільки вона не існує без законів та певної системи права. Однак не все законне є правовим і не всяка держава з наявною у ній системою законів є правовою. Сенс ідеї правової держави полягає в тому, щоб зв'язати політичну владу, державу правом, підпорядкувати її дії закону.

Пошук принципів, форм і механізмів для встановлення узгодженої взаємодії державної влади і права розпочалися ще в глибоку давнину. У Стародавньому Китаї найвідоміший теоретик легізму (від лат. *legis* – закон) **Шан Ян** доводив, що закони, а не особисті бажання, не свавілля правителів повинні лежати в основі державного управління. Особливе місце закону відводив у своїй концепції ідеальної держави **Платон**. Його ідеальна держава – це справедливе, засноване на законах правління кращих. Подібну думку висловлював і **Аристотель**: там, де відсутня влада закону, зазначав він, немає сенсу говорити про будь-яку форму державного устрою.

В епоху Середньовіччя ідея верховенства права як регулятора суспільних відносин обґрунтовувалася тезою про божественне походження норм закону. Ідеї необхідності підпорядкування державної влади божественним законам обстоювали, зокрема, **Аврелій Августин** і **Фома Аквінський**.

Новий етап у розвитку ідеї правової держави започаткували мислителі Нового часу – **Г. Гроцій**, **Дж. Локк**, **Ш. Монтеск'є**, **Ж.-Ж. Руссо**, **Е. Кант**, **Т. Джеферсон**. Вони були виразниками інтересів буржуазії. У цей час буржуазія вимагала ліквідації станового ладу і встановлення юридичної рівності, забезпечення свободи і безпеки особи та приватної власності шляхом створення необхідних політичних і правових гарантій. З цією метою вони зверталися до ідеї природного права й договірного походження держави.

Згідно з теорією природного права держава і право створені не Богом, а суспільним договором людей відповідно до законів людського розуму. Вимоги людського розуму впливають з природи людей і становлять “природне право”, до якого належать передусім право на життя, свободу і володіння власністю, які не можуть бути відчужені ні на чию користь. Приписам природного права повинно відповідати “позитивне право” – закони, встановлені державою. Закони лише тоді сприяють досягненню головної мети держави – забезпеченню загального блага, коли їх усі знають і всі виконують. Реалізація головної мети

політичного співтовариства, забезпечення свободи й дотримання законності вимагають розмежування владних повноважень держави і поділу їх між різними державними органами.

Так поступово сформувалася теорія правової держави, сенс якої полягає в обґрунтуванні необхідності зв'язати державу правом і тим самим захистити громадян від можливого свавілля з боку держави, не допустити виродження держави в тиранію. Згідно з теорією правової держави закон мусить бути єдиним для всіх – і для держави, і для громадян. Державне правління, засноване на законах, може мати й деспотичний характер, якщо закони не відповідають вимогам моральності, гуманізму, демократизму та справедливості і спрямовані лише на захист державної влади.

Сам термін “правова держава” (від нім. – Rechtsstaat) утвердився в першій третині ХІХ століття у працях німецьких правознавців **К. Велькера**, **Р. фон Моля**, а в подальшому набув значного поширення. На початку ХХ століття популярність ідеї правової держави різко зросла, що було зумовлено прагненням зняти напруження міжкласового протистояння та уникнути за допомогою соціального компромісу революцій і дезорганізації суспільного життя. Ідея правової держави, верховенства права виявилася однією з найпродуктивніших у розв'язуванні суспільних суперечностей ненасильницьким шляхом, враховуючи інтереси всіх учасників політичного життя.

Отже, *правова держава є такою державою, в якій панує верховенство закону, правовий захист особи, юридична рівність громадянина й держави.*

Головні ознаки правової держави:

1. Наявність розвинутого громадського суспільства. Існування правової держави неможливе без громадського суспільства і навпаки.
2. Верховенство права, поширення вимог і норм конституції та законів на діяльність усіх громадських і політичних інституцій.
3. Правова рівність усіх громадян, пріоритет прав людини над законами держави.
4. Поділ державної влади на законодавчу, виконавчу й судову, що створює систему стримування і противаг гілок влади.
5. Дотримання принципів загального, прямого, рівного виборчого права.
6. Контроль державної влади з боку суспільства, громадян та їх організацій.
7. Розв'язання питань і прийняття загальних рішень за ознакою більшості, але з урахуванням прав меншості.

8. Визначальна роль суду у розв'язанні всіх спірних питань, підконтрольність йому всіх громадян і інституцій; можливість оскарження в судовому порядку неправомірних дій держави; юридична взаємовідповідальність держави та особистості.
9. Легальна діяльність не лише правлячих, а й опозиційних партій, об'єднань, рухів.
10. Загальнодоступність суспільно-значущої інформації, незалежність ЗМІ.

Однак і в правовій державі існує жорстка конкуренція між людьми та соціальна нерівність. Конструктивною відповіддю на недосконалість концепції правової держави стала теорія і практика соціальної держави або держави загального добробуту.

Соціальні держави – це ті держави, які у великих масштабах займаються розподілом соціального багатства і державних ресурсів, не пригнічуючи при цьому ринкове середовище, а доповнюючи його розвиненою системою заходів соціальної політики. Соціальна політика – це розгалужена мережа видів діяльності державних та недержавних структур, спрямованих на втручання в економічний процес заради підвищення добробуту й надання соціального захисту різним верствам населення.

У сучасних країнах є різні моделі соціальної політики. Найбільш відомі з них дістали назви “ліберально-демократичної”, “консервативної”, “соціал-демократичної”.

Ліберально-демократична модель. Прикладом її реалізації можуть бути США, де держава бере на себе функцію стимулятора індивідуальної активності, заохочуючи своїх громадян до пошуку роботи, соціального захисту, підприємницької ініціативи. Свою головну місію держава ліберального типу вбачає в охороні прав людини, тоді як охорона соціальних прав значною мірою перекладається на громадські організації й на саму особистість.

Консервативна модель. Її ідеологічну основу становить ідея виправдання соціальної диференціації в суспільстві. Майнова нерівність розцінюється як цілком природне і нормальне явище. Головна ж місія держави полягає в тому, щоб через гнучку податкову політику здійснювати перерозподіл доходів, водночас надаючи компенсацію тим прошаркам, які її потребують. Прикладом консервативної моделі є Німеччина.

Соціал-демократична модель. Вона впроваджується у Скандинавських країнах. Тут акцент робиться на запобіганні різкої диференціації найвищого та найнижчого рівня доходів. Соціальні гарантії ґрунтуються як на державній, так і недержавній підтримці. У функціональному плані державна політика спрямована на забезпечення всіх громадян роботою.

Зайнятість і формальна відсутність безробіття утворюють стабільну податкову базу. Рівень оподаткування загалом значно вищий, ніж у ліберальній моделі. Це й дозволяє державі здійснювати перерозподіл бюджету, забезпечуючи громадян соціальною допомогою.

Відмінності в ідеологічних та правових орієнтирах держав різного типу знаходять втілення насамперед у витратах на соціальні цілі. Так, соціальні витрати держав ліберального типу утворюють найменшу суму порівняно з державами, які обрали для себе інший шлях. У США вони становлять 18,2 % ВВП. 72,8 % населення перебуває за межею бідності. Позитивним наслідком політики такого типу держав є низький відсоток безробіття – у США 4 %. Ця модель виявляється і найдешевшою для платників податків, оскільки загальний розмір оподаткування становить 29,4 % ВВП.

У Німеччині соціальні витрати в середньому дорівнюють 25,8 % ВВП. Спрямованість уряду на компенсаційні дії стосовно малозабезпечених груп має результатом 10 % населення, яке знаходиться за межею бідності. Рівень безробіття – 12 %. Рівень оподаткування становить 39,6 %.

Найбільший рівень соціальних витрат існує в Скандинавських країнах, які реалізують свій соціально-демократичний вибір (32 % ВВП). За межею бідності в цих країнах перебуває 0,1 % людей. Рівень безробіття – 4 % (природне безробіття). Джерелом соціального благополуччя у країнах із соціал-демократичною моделлю є високий рівень оподаткування – 49,3 % ВВП.

Які ж перспективи розвитку сучасних держав?

Ще грецькі стоїки епохи еллінізму IV–II століття до н.е. (Зенон, Хрїсіпа) стверджували, що оскільки людство єдине, то повинна існувати єдина всесвітня держава на чолі з мудрим царем і одне космополітичне громадянство. Е. Кант, обґрунтовуючи в XIX столітті ідею “вічного миру”, пов’язував її досягнення зі створенням у майбутньому всеохоплюючої федерації самостійних рівноправних держав республіканського типу.

Означені погляди гіпотетично підводять до думки про можливість єдиної світової держави. Нині існують неоднозначні підходи до її майбутнього. Так, одні науковці стверджують, що в сучасному світі відбувається відчутне зближення держав – учасниць міжнародного товариства. Завдяки чому в системі міжнародних відносин відбуваються радикальні зміни, аж до вироблення світового консенсусу, що в перспективі має привести до спільної державності. Такий прогноз ґрунтується на вірі в нескінченний технічний прогрес, на тлі якого відбудеться

неослабне економічне зростання засобів глобального взаємопроникнення та солідарного розвитку.

Прихильники протилежного погляду виходять із перспективи тривалого існування на світовій арені суверенних держав. Держава не може зникнути як результат якогось відцентрового розвитку, її роль упродовж ХХ століття не тільки не зменшилась, а навпаки, зросла. А оскільки досягнення безконфліктної, розумної світобудови в найближчій перспективі маловірогідне, тому немає підстав говорити про відмирання держави.

Однак сучасний історичний розвиток, хоч і суперечливо, підтверджує точку зору про спільну державу, особливо щодо інтеграційних процесів у світі. Які будуть наслідки цих процесів, покаже історія. Проте існує велика ймовірність, що держава не буде існувати вічно, оскільки продуктивні сили вже переступили державні кордони, простежується тенденція створення світового господарства. Хоч колишні колоніальні народи переживають ейфорію національної державності, “стара” Європа йде до об’єднання політичних і економічних структур. Відомо, що Європейське економічне співтовариство перейшло до нового етапу інтеграції, уклало договір про політичний і валютно-фінансовий союз. Його перейменовано у Європейський Союз з ознаками не тільки конфедерації, а й часткової федерації: узгоджена спільна лінія у зовнішній політиці, обороні, економіці та інших сферах. У середині 1998 р. створено спільний Центральний банк, 1 січня 1999 р. – введено єдину валюту – євро, ліквідовано митниці тощо.

Про прагнення до єдності народів і держав свідчать численні перспективні тенденції світового розвитку:

- міжнародна правова діяльність;
- демократизація держав;
- формування об’єднань держав і міжнародних організацій;
- нове політичне та економічне мислення провідних держав світу.

Прибічники концепції відмирання держави стверджують, що цей інститут стане перехідною формою від держави до не держави. Діяльність державних органів набуватиме неполітичного характеру. Поступово зникне потреба в державі як особливому політичному інституті. Утвердиться неполітичне громадське самоврядування, де регуляторами суспільних відносин будуть авторитет, управлінська культура, мораль, традиції, ініціатива тощо. Однак цей процес тривалий і суперечливий. Він відбувається поступово через зміцнення державності, посилення ролі інститутів громадського суспільства, а також розширення та поглиблення відносин між державами і народами світу.

Питання для самоконтролю

1. Які причини виникнення держави?
2. Що таке держава та які її основні ознаки?
3. Які функції виконує держава?
4. Які типи держав існують у сучасному світі і що їх характеризує?
5. Які форми державного правління вам відомі?
6. Що таке форма державного устрою? Які ви знаєте його різновиди?
7. Чим відрізняються президентська, парламентська і змішана республіки?
8. Які риси характеризують унітарну державу?
9. Чим відрізняється федеративна держава від унітарної?
10. У чому відмінності правової держави від соціальної?
11. Які перспективи розвитку сучасних держав?

Тема 4. ПОЛІТИЧНА ДЕМОКРАТІЯ

План лекції

1. Сутність демократії.
2. Історичні форми та емпіричні моделі демократії.
3. Процес демократизації.

1. Сутність демократії

Проблема демократії (від грец. *demos* – народ і *kratos* – влада) та її роль у суспільно-політичному житті є однією з центральних у політології. Демократія стала основоположною рисою сучасної цивілізації, одним із проявів глобалізації цивілізаційних надбань. Сьогодні немає жодного значного політичного руху, який би не прагнув до здійснення демократії, не використовував цей термін у своїх, часто далеких від справжньої демократії цілей.

Загальновідомо, що історичний генезис (від грец. *genesis* – походження, виникнення, процес утворення) демократії тривалий і суперечливий. З одного боку, демократія дає людству широкі можливості, але вона ж породжує і цілу низку проблем.

Ідея демократії вперше була висловлена давньогрецьким істориком *Геродотом* у V столітті до н.е.: це – держава, побудована на рівності (грецькою мовою така держава називалась ізономія). Вважають, що вперше слово “демократія” пролунало з уст афінського стратега *Перикла*: “Ми називаємо себе демократією, оскільки наше управління знаходиться в руках багатьох, а не кількох”.

Зміст поняття “демократія” завжди мав конкретно-історичний характер, тому його визначення залишається проблемою для теоретиків і практичних політиків. Проте, узагальнюючи набуті знання про демократію, можна виокремити різні її **трактування і визначення**:

1. **Демократія – як різновид державного устрою, як народовладдя.** Американський президент Авраам Лінкольн казав, що демократія – це “правління народу, обране народом і для народу”.
2. **Демократія – як форма діяльності і функціонування будь-якої організації,** в основу якої покладена рівноправна участь її членів в управлінні та прийнятті рішень, виходячи з принципу більшості. У цьому значенні демократія може реалізовуватися всюди, де є організація, влада та управління. У даному аспекті можна говорити про партійну, профспілкову, виробничу демократію.
3. **Демократія – як політичний режим,** спосіб організації владних відносин у суспільстві. Можна сказати, що демократія – це втілена єдність демократичної форми держави і повсякденної політичної практики демократії.

4. *Демократія – як загальна політико-правова норма* і сукупність конституційованих принципів і процедур політичного життя.
5. *Демократія – як заснований на певній системі цінностей ідеал суспільного устрою та відповідний до цього світогляд.* До цих цінностей належать народний суверенітет, свобода, рівність, права людини тощо.
6. *Демократія – як вираження політико-правової свободи особистості.*
7. *Демократія – як соціальні та політичні рухи за народовладдя,* за реалізацію демократичних цілей та ідеалів.

Сучасні демократичні рухи у різноманітних формах домінують у всьому спектрі політичних сил:

- соціал-демократи;
- ліберали;
- революційні демократи та інші.

Однак належить визнати, що буквальний переклад слова “демократія”, різні його тлумачення не тільки не передають повною мірою сутність явища, а іноді навіть перешкоджають його розумінню, а саме:

- якщо демократія – це влада народу, то кого треба достеменно точно вважати народом?
- якщо демократія – кращий суспільний устрій, то чому ж тоді існують тоталітарні режими?

Складно відповісти на такі запитання: Що є критерієм демократії? Чим є демократія – одним із альтернативних шляхів розвитку людства чи головним напрямком розвитку людської цивілізації?

Розбіжність між теорією (демократичним ідеалом) і реальною демократичною практикою дає змогу говорити про нормативний і емпіричний підходи до трактування демократії.

Нормативний підхід до демократії розглядає її гуманістичні цінності та ідеали як вихідні принципи. Цей підхід приваблює і має мобілізаційну здатність залучати людей до практичних дій з метою утвердження соціальної рівності, забезпечення свободи, солідарності тощо. Але його явна слабкість виявляється в ідеалізації дійсності, у відриві від реалій соціального життя.

Демократія як політична реальність практично ніколи не була владою всього народу, оскільки це означало б суспільне самоврядування, тобто недержавну форму правління. Споконвіку, з моменту появи поняття “демократія” ототожнюється з державою і в оптимальному варіанті є владою більшості над меншістю. Однак, як свідчить практика, найчастіше демократія виступає як форма правління організованої меншості. Так, у праці американського політолога *М. Паренті* “Демократія

для небагатьох” сучасна демократія США постає як формально-юридична згода пасивної нетворчої більшості на фактичне правління активної творчої меншості, яка володіє фінансово-економічними, організаційно-технічними та інформаційними ресурсами.

Багато вчених вважають демократію не тільки неможливою, але й недоцільною. Дійсно, демократія як безпосередня влада народу неможлива вже в суто технічному відношенні, оскільки немає таких механізмів, які б забезпечували пряме народоправство з будь-якого державного питання на всіх рівнях. Більше того, таке народоправство недоцільне і з точки зору ефективності державної влади, оскільки абсолютна більшість народу некомпетентна у вирішенні конкретних справ управління державою і суспільством. До того ж правляча більшість, як і народ у цілому, за певних умов може бути таким же тираном, як і одноосібний деспот.

Таким чином, у рамках нормативного підходу демократія – це суспільний ідеал, який ніколи і ніде не буде реалізований на практиці. Проте, незважаючи на це, саме завдяки своєму ціннісному змісту демократія зобов’язана такій популярності у світі.

Емпіричний підхід до демократії – абстрагується від декларованих ідеалів демократії і розглядає її такою, якою вона є в реальному житті. Американський політолог *Р. Даль*, наприклад, пропонує термін “демократія” використовувати лише в значенні ідеалу, а реальну демократичну практику він називає “поліархія” (від грец. *poli* – багато і *arche* – влада).

Враховуючи зв’язок нормативних і емпіричних визначень демократії, можна виділити її **основні принципи**:

1. Юридичне визначення та інституційне вираження верховної влади народу (народний суверенітет); саме народ, а не монарх, аристократія, бюрократія чи духовенство є офіційним джерелом влади.
2. Періодична виборність органів влади на певний, обмежений термін з обов’язковою ротацією керівних кадрів.
3. Рівність прав громадян в управлінні державою (рівність виборчих прав громадян, свобода утворення об’єднань громадян для вираження своїх інтересів, право на інформацію і участь у конкурентній боротьбі за зайняття посад у державі).
4. Прийняття рішень, виходячи з принципу більшості та підпорядкування меншості при їх виконанні.
5. Розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову.
6. Розмежування компетенції центральних і місцевих органів влади.
7. Гарантія прав і свобод особистості.
8. Гарантія прав опозиції.
9. Спосіб організації соціальних взаємодій, який, на противагу авторитарності, характеризується рівністю сторін.

Конкретизуємо останнє визначення. Авторитарність і демократія – полярно протилежні моменти організаційної діяльності будь-якої соціальної системи. Однак у сукупності вони утворюють гармонійне поєднання, в якому ситуаційно переважає той чи інший момент. Абсолютна демократія без будь-якої домішки авторитарності – це організаційна аномалія. Абсолютна авторитарність без елементів демократії – те саме. У першому випадку це анархія. У другому – тоталітаризм.

Головною силою, що гарантує законність і збереження демократичних норм і цінностей, є міцна державна влада. Поширене в масовій свідомості уявлення про те, що за демократії держава є слабшою, ніж за тоталітаризму чи авторитаризму, є не лише хибним, а й небезпечним. Адже без твердої та ефективної державної влади суспільство не зуміє забезпечити правопорядок, домогтися виконання законів усіма громадянами, захистити їх від сваволі. Демократія при цьому припускає з боку влади рішучі дії, застосування примусу до злочинців, екстремістів та інших елементів, які загрожують суспільству. У разі виникнення особливо гострих соціально-економічних або політичних ситуацій держава може, залишаючись у межах законності, піти на тимчасове обмеження окремих демократичних норм.

Слід відзначити, що реальні політичні системи, які ґрунтуються на загальних принципах демократії, істотно відрізняються одна від одної, наприклад, антична і сучасна демократія, або американська і російська політичні системи тощо.

При оцінці демократії за її найважливішим принципом – суверенітетом народу, вона класифікується залежно від того, як сприймається народ і яким чином він здійснює свій суверенітет.

Поняття “народ” трактувалося в історії політичної думки далеко не однозначно і відрізнялося від сучасного сприйняття народу як усього (стосовно до демократії – дорослого) населення країни. До середини XIX століття демос (народ) ототожнювався з вільними дорослими чоловіками або власниками. Тобто існувало обмеження поняття “народ” класово-демографічними та ценовими рамками, що означало політичну дискримінацію значних груп населення, звужувало соціальну базу демократії.

Антиподом соціально обмеженої демократії є загальна демократія, яка надає рівні політичні права для всього дорослого населення.

Залежно від способу і характеру участі народу в управлінні демократія підрозділяється на **пряму (безпосередню), плебісцитарну** (від лат. – plebiscitum, букв. – рішення народу) і **представницьку (репрезентативну)**.

У *прямій демократії* громадяни безпосередньо беруть участь у прийнятті політичних рішень. Вона можлива в порівняно невеликих колективах, коли рішення, що приймаються, є простими і не вимагають спеціальної кваліфікації. Така форма участі домінувала в античних демократіях. У сучасному політичному світі пряма демократія реалізується на рівні місцевого самоврядування (в американських, в швейцарських общинах, в ізраїльських кібуцах – поселеннях комунального типу тощо).

Однією з форм прямої демократії є вибори на основі загального виборчого права. Добровільно беручи участь у них, громадяни в демократичному суспільстві мають можливість безпосередньо впливати на формування органів влади різних рівнів.

До прямої демократії належить імперативний мандат – обов'язок виборних осіб голосувати в парламентах відповідно до наказів виборців. Імперативний мандат консервує волю виборців і не дозволяє його носіям приймати інші варіанти рішень.

У *плебісцитарній демократії* можливість політичного впливу громадян порівняна обмежена. Виборці шляхом голосування одержують право висловити свою думку щодо проектів законів та інших рішень, підготовлених центральною владою. Проте процедура таких обговорень може мати й пропагандистський характер, оскільки сотні тисяч зауважень і пропозицій громадян здебільшого беруться до уваги лише на рівні уточнень, окремих поправок, не торкаючись концепції законопроектів.

Плебісцитарні механізми нерідко використовують для маніпулювання волею громадян за допомогою двозначних формулювань запитань, що виносяться на референдуми.

Референдум – це спосіб прийняття офіційних рішень шляхом голосування виборців з питань, встановлених конституцією або законодавством. Таке голосування може мати загальний або локальний характер (відповідно загальнодержавний і місцевий референдуми). Проте не слід сприймати референдум як абстрактно-демократичний. Головним фактором тут є розклад політичних сил у суспільстві на момент проведення референдуму. Правлячі кола завжди мають можливості впливати на свідомість і поведінку учасників референдуму та на його результати. За юридичними наслідками референдуми можна класифікувати як зобов'язальні і консультативні.

Суть *представницької демократії* полягає в тому, що громада реалізує право приймати рішення через обраних нею представників, які повинні відстоювати інтереси тих, хто їх обрав. Представницька демократія стає абсолютно необхідною для великих громад, оскільки, починаючи з певного розміру, просто неможливо забезпечити регулярне

зібрання усіх громадян, що є обов'язковим елементом прямої демократії.

Особливо вагоме значення в системі представницької демократії мають парламенти, склад яких формується через загальні вибори і яким громадяни делегують свої повноваження для здійснення функцій вищої законодавчої влади.

Необхідність у представницькій формі демократії обумовлена інтелектуальними факторами, а саме – складністю питань для неспеціалістів. Некомпетентність пересічного виборця змінюється професіоналізмом депутатів, які мають можливість підготовчої роботи і можуть залучити експертів для оцінки цих рішень. Нарешті, якщо при прямій демократії рішення приймаються простою більшістю, то при обговоренні того ж питання у парламенті з'являється можливість досягти балансу інтересів.

Учені сперечаються про плюси і мінуси кожної форми демократії. Опоненти прямої демократії приводять аргументи її неефективності, вказуючи:

- на складність прийняття погоджених рішень;
- на недостатню компетенцію і на емоційну неврівноваженість народу;
- на високий ступінь маніпулювання суспільною думкою з боку професійних політиків, що дозволяє перемогти на виборах не мудрим лідерам, а демагогам;
- на значне поширення різних думок, що заважає виробленню рішень.

Крім того, проведення референдумів складне і дороге коштує. Важливою проблемою є низький рівень громадської активності, що виражається в ухиленні виборців від голосування.

Прибічники прямої демократії, навпаки, вказують на її істинність, на те, що вона сприяє розширенню політичного кругозору громадян, і критикують представницьку демократію за можливість виникнення певних негативних моментів, а саме:

- відрив депутатів від народу і їх бюрократизація;
- пріоритетний вплив на прийняття рішень сильних груп тиску;
- відчуженість рядових депутатів від прийняття рішень;
- зростання впливу у спеціалізованих органів (комітетів і комісій), які перетворюються в центри прийняття рішень;
- послаблення демократичного контролю знизу.

Сучасні комп'ютерні технології привносять нові моменти в розвиток сучасної демократії. Так, прибічники прямої демократії пов'язують вирішення проблеми абсентеїзму (ухилення від участі в голосуванні) з розвитком “комп'ютерної демократії” або “телепатичної демократії”.

Під телематикою розуміють з'єднання в єдину мережу комп'ютера, телевізора і телефону. Мова йде про можливість для громадянина кнопкового або телефонного голосування з різних питань. Комп'ютерна демократія технічно можлива, але в неї можуть бути й свої мінуси. Поряд із загальними недоліками прямої демократії (наприклад, “тиранією некомпетентності”) може виникнути проблема з анонімністю голосування. Електронні технології дозволяють накопичувати свідчення про тих, хто голосував.

Демократія є постійним процесом удосконалення тому, що сучасні її форми не є ідеальними. Недаремно У. Черчилль говорив: “Демократія – найгірша форма правління, але людство не вигадало нічого кращого”. Переваги демократії полягають у тому, що вона дозволяє зберегти політичну стабільність, передбачає низький рівень потенційного насильства.

Отже, демократія – це не стільки ідеальний устрій, який, незважаючи ні на що, потрібно впроваджувати в суспільному житті, скільки система принципів і норм, які мають бути покладені в його основу. Саме на них мають спиратися владні відносини в суспільстві.

Соціальне призначення демократії виявляється в її **функціях**. Вони поділяються на дві групи. Перша об'єднує ті функції, які розкривають значення демократії в аспекті взаємодії політичної системи (держави) та суспільства:

- самоорганізація населення в єдину органічну цілісність як джерела і носія державної влади;
- забезпечення плюралізму діяльності суб'єктів політичної системи, налагодження конституційно врегульованих зв'язків між державою, політичними партіями, всіма самоврядними організаціями;
- забезпечення діяльності держави в напрямку оптимального служіння суспільству;
- виховання в громадян необхідної правової і політичної культури як умови ефективності демократичних інститутів.

Друга група функцій характеризує розвиток державності і розкриває особливості демократії як внутрішньої форми держави. Це власні функції демократії, а саме:

- установча функція, яка виражається в певних демократичних процедурах організації органів держави;
- функція оптимізації державних рішень, що виражається у впливі норм і принципів демократії на процес розробки та прийняття політичних рішень;
- функція контролю, який спрямований на забезпечення діяльності органів держави в межах їх компетенції;
- охоронна функція, яка виражається в обов'язку держави сприяти соціальній безпеці та захисту громадських прав і свобод.

2. Історичні форми та емпіричні моделі демократії

Демократичні форми організації сягають коренями в глибоке минуле, ще в родовий устрій. Через родові форми демократії пройшли майже всі народи. Деякі вчені-етнографи вважають, що демократія – один з найважливіших факторів антропогенезу, появи роду людського.

Первіснообщинна демократія ґрунтувалася на:

- а) кровноспоріднених зв'язках;
- б) нечисленності населення;
- в) низькій продуктивності праці;
- г) колективному володінні землею.

Характерні риси первіснообщинної демократії:

1. Основою соціальної організації первіснообщинного суспільства були родова община і союз декількох родів – плем'я.
2. Вищим органом самоуправління були збори, в яких брали участь усі дорослі члени роду.
3. Рівність прав общинників на предмет, засоби і результати праці та управління.
4. Відсутність прошарку людей, заняттям яких була б лише управлінська справа.
5. Єдність особистих і суспільних інтересів.

Первісні форми народного волевиявлення полягали, зокрема, в тому, що на племінній сходці люди криком схвалювали або відхиляли якусь пропозицію чи рішення ради старійшин. Народні збори й виявлення спільної волі голосуванням на них, вотування (від лат. *votum* – спільна думка, бажання волі) – це прояви прямої або безпосередньої демократії.

З розпадом родового ладу починається період **військової демократії**. Вона була першим етапом зародження класового суспільства.

Соціально-політична організація військової демократії відрізняється від первісної зміною структури і функцій інститутів самоуправління при збереженні їх форми:

- право голосу, а потім і право участі у народних зборах лишається тільки за чоловіками;
- складається практика попереднього обговорення справ, які потім будуть розглядатися на народних зборах.

Антична демократія. Першою класичною формою демократичної держави була Афінська республіка, яка виникла в V столітті до н.е. Однак народжена в античній Греції ідея демократії не знайшла там палких прихильників серед мислителів. Концепції найяскравіших представників того часу Платона і Аристотеля ґрунтувалися на протиставленні “правильних” і “неправильних” форм державного устрою і влади. Демократію вони відносили до “неправильних” форм.

Зокрема Аристотель, розглядаючи демократію як правління вільних і рівних, зазначав, що за такої форми правління народ виступає в ролі монарха і стає деспотом, а суспільний лад нагадує тиранію, оскільки верховна влада належить не закону, а простому народу. Від такої форми демократії виграють лише демагоги, які скеровують думки натовпу, а відсутність законів призводить до фактичної відсутності держави (немає законів – немає і держави).

Характерні риси античної демократії:

1. Афінівський поліс не був державою в сучасному розумінні цього слова, оскільки античність не знала відчуження держави (поліса) від людини, тобто автономії особистості.
2. Антична політична система становила собою не державну форму правління, а політичні режими, за яких існувала тотальність влади, котра, залежно від історичного періоду, була в руках різних соціальних груп.
3. Індивід повністю залежав від тиранії більшості, оскільки був розчинений у суспільстві – полісі.
4. Антична демократія – це пряма, безпосередня демократія, але вона мала обмежений характер. Влада належала тільки вільним громадянам, а жінки, іноземці, раби політичних прав не мали (афінівський поліс в епоху розквіту налічував кілька сотень тисяч жителів, але вільними громадянами вважалися 20–30 тисяч).
5. Стійкість афінівської демократії забезпечувалася жеребкуванням, яке проводилося замість виборів посадових осіб (воно спричинило в Афінах появу політичних партій, які могли б зруйнувати полісну систему).
6. Стабільність суспільства забезпечувалася ще одним інститутом полісної демократії – остракізмом (вигнання громадян за рішенням народних зборів). Таке відбувалося, коли хто-небудь із впливових громадян виступав проти думки більшості, але не був достатньо переконливим (народні збори виганяли його з Афін на десять років, щоб навколо нього не утворювалася група підтримки, здатна зруйнувати внутрішню єдність поліса).
7. Інститути полісної демократії могли успішно функціонувати тільки за умов обмеженої території, кількості населення, слабкої соціальної диференціації та наявності рабства.

Афінівська держава дала світові зразок публічної влади, не знайшовши, однак, механізму обмеження тотальної влади в усіляких її проявах. Це завдання спробувала виконати Римська республіка. Вона винайшла інститут народного трибуната на протиположності сенату і консулів.

У політичній історії Стародавньої Греції та Стародавнього Риму ми знаходимо витoki представницької демократії, за якої громадяни не беруть безпосередньої участі в управлінні спільнотою й розв'язанні загальних питань, а доручають це своїм представникам (делегатам, депутатам), уповноважують їх репрезентувати їхні інтереси, делегують своє право на належну їм частину влади і через своїх обранців впливають на управління державою.

У Стародавніх Афінах виборними були такі соціальні інститути: рада чотирьохсот (реформи Солона), а потім п'ятисот (реформи Клісфена), геліея (суд присяжних), магістратура. Центральними органами Римської республіки були: сенат, який обирався громадянами, народні збори, магістрати, народні трибуни.

Елементи демократії та колективного волевиявлення можна прослідкувати й у суспільствах **доби Середньовіччя**. Саме в цей період з'являються станово-представницькі збори – прообрази майбутніх парламентів. Головна причина їх виникнення – нездатність центральної влади самостійно, без згоди станів організувати управління, збір податків, скликання армії тощо.

Перші парламенти (від лат. *parlare* – говорити) виникають в Європі в XI–XII століттях. Це кортеси в Іспанії, Генеральні штати у Франції, парламент в Англії. Першим європейським парламентом, що запрацював на постійній основі, був парламент Англії (наприкінці 90-х років XIII століття почав діяти регулярно).

Від сучасних представницьких органів середньовічні станово-представницькі збори відрізнялися такими ознаками:

- 1) становий характер;
- 2) обмеженість прав, які зазвичай не були закріплені законом, у тому числі і права законодавчої ініціативи;
- 3) відсутність єдиних правил виборів представників від станів;
- 4) рекомендаційний, а не обов'язковий характер прийнятих рішень;
- 5) нерегулярність скликання;
- 6) обов'язковість виконання наказів виборців (імперативний мандат).

Демократичні інститути влади, що побудовані на принципах безпосередньої демократії та місцевого самоврядування, мали розвиток у феодальних республіках Пскова і Новгород, де вищим органом влади були народні збори – віче (відоме як один з органів влади і в Київській Русі).

Окремою формою демократії слід вважати комунальне самоврядування міст середньовічної Європи. Ця система за назвою “Магдебурзьке право” існувала в XV–XVII століттях також у містах України – Києві,

Львові, Кам'янці та ін. Крім того, в історії України велику роль відіграла військово-республіканська організація Запорізької Січі, яка створила своєрідні демократичні механізми.

Класична теорія демократії Новітнього часу. Існуючі в наш час демократичні системи беруть свій початок від форм правління, які виникли наприкінці XVIII – на початку XIX століття в Західній Європі та США під впливом лібералізму.

Лібералізм вперше в історії суспільної думки:

- а) відокремив індивіда від суспільства і держави (повна незалежність особистого життя індивіда від політичної влади);
- б) розмежував державу і громадське суспільство;
- в) конституційно та інституціонально обмежив дії та повноваження держави у відносинах з особистістю та суспільством;
- г) проголосив політичну рівність усіх громадян;
- д) зробив особистість головним чинником політичної системи.

Характерні риси ліберальної демократії:

1. Ототожнення народу як суб'єкта влади з власниками або чоловіками, виключення нижчих верств населення та жінок із тих, хто має виборче право.
2. Визнання особистості первинним і головним джерелом влади.
3. Формальний характер демократії, основою якої є негативне розуміння свободи.
4. Парламентаризм, представницька форма влади.
5. Обмеження компетенції і сфери діяльності держави сферою охорони суспільного порядку, забезпеченням безпеки громадян і т.д. Держава виступає в ролі “нічного вартового”.
6. Розподіл влади, створення системи противаг і стримувань для попередження зловживання владою.
7. Обмеженість влади більшості над меншістю. Меншість зобов'язана підпорядковуватися більшості в межах чітко встановлених правил.
8. Меншість вправі мати свій погляд і відстоювати його у рамках закону, незважаючи на прийняті більшістю рішення (гарантія прав опозиції).

Ці та інші риси ліберальної демократії свідчать, що вона стала значним кроком вперед на шляху визволення людини, поваги її гідності. У той же час доктрина демократії у своєму класичному варіанті вельми далека від ідеалу народовладдя.

Як недоліки ліберальної демократії можна відмітити такі:

1. Соціально-класова обмеженість.
2. Формальність і, як наслідок, декларативність демократії для бідних, соціально незабезпечених верств населення, її перевтілення із народовладдя в змагання грошових мішків.

3. Приниження ролі держави в управлінні суспільством і в укріпленні соціальної справедливості.
4. Надмірний ціннісний індивідуалізм, ігнорування колективної природи людини, її належності до різноманітних соціальних груп.
5. Не враховується те, що громадяни досить легко піддаються маніпуляціям з боку професійних політиків.
6. Ігнорування того факту, що громадяни не вбачають у політиці свою другу професію, а декого взагалі не цікавить політика.

У ХХ столітті докорінним чином змінюється сутність політичного процесу та система владних відносин у суспільстві. Нові соціальні умови породжують і ряд проблем, які не знаходять свого вирішення в рамках класичної демократичної теорії.

Наприклад, класична демократична теорія не вирішувала такі питання:

- а) протиріччя між рівністю, соціальною справедливістю і свободою;
- б) протиріччя між некомпетентністю мас і їх участю в політичному житті;
- в) протиріччя між правом власності і демократією.

На початку ХХ століття з'являються теорії, які критикують положення класичної теорії демократії. Більш того, починаючи з другої половини ХХ століття під впливом об'єктивних факторів з'являється цілий ряд емпіричних моделей демократії.

Емпіричні теорії демократії відрізняються від нормативних теорій таким чином:

- емпіричні моделі демократії описували ту реальність, яку можна було спостерігати;
- емпіричні моделі демократії акцентують увагу не на ціннісних характеристиках демократії, а на побудові і функціонуванні демократичних систем (як виникають демократії, які умови переходу до демократії та ін.).

Єдиної емпіричної моделі демократії не існує через об'єктивні причини, а саме – різноманітність сучасних держав. На думку американського вченого *Л. Даймонда*, сьогодні існує близько 550 підтипів демократії.

Моделі демократії можна поділити на три групи:

- колективістські;
- плюралістичні;
- партиципаторні.

Колективістські моделі демократії. Варіантами можуть бути соціалістична, пролетарська, ідентитарна (виходить з цілісності народу) та ін. Першим, хто обґрунтував найважливіші принципи даного типу

демократії, був **Ж.-Ж. Руссо**. Ідеї Руссо були розвинуті **К. Марксом**, **В. І. Леніним** та іншими мислителями.

Загальні риси колективістських моделей демократії:

1. Визнання народу єдиним, неподільним цілим, який має загальний інтерес і волю.
2. Відсутність протиріч всередині народу як цілого. Звідси погляд на опозицію як патологічне явище.
3. Колективістське, близьке до античного розуміння свободи, як рівноправної участі громадян у справах всієї держави.
4. Тоталітарність, абсолютний характер влади, яка насправді здійснюється вождями від народу, повна беззахисність меншості.
5. Відсутність самої проблеми прав людини, оскільки, згідно з теорією, держава їх гарантує і забезпечує.
6. Всезагальна політична мобілізація, яка має різноманітний прояв.
7. Ігнорування системи загальнолюдських цінностей в ім'я класових.
8. Декларування соціальної демократії.

Плюралістичні моделі демократії. До них відносять:

- консенсусну теорію демократії Арендта Лейпхарта;
- теорію поліархії Роберта Даля;
- елітарну теорію демократії та ряд інших.

Головна ідея плюралістичної теорії була висунута свого часу одним із авторів конституції США Дж. Медісоном: “Чим більше в суспільстві різних груп, тим менше в суспільстві можна хвилюватися за те, що одна з них стане домінуючою за рахунок інших”.

Плюралістична теорія розглядає політичний процес не як взаємодію індивідів, а як взаємодію груп і групових інтересів. Прихильники даної теорії вважають, що групи з різними інтересами в політичній боротьбі нейтралізують одна одну. У результаті відбувається дифузія (від лат. diffusion – розсіювання) влади в політичній системі.

Консенсусна модель демократії була створена **А. Лейпхартом** для плюралістичних суспільств. Під плюралістичним суспільством вчений розуміє суспільство, розділене на кілька груп на основі національної, релігійної та мовної приналежності. У першу чергу мова йде про держави, де існує кілька великих етносів, які прагнуть стати основою для формування політичної нації, прагнучи нав'язати іншим свою політику.

А. Лейпхарт виділив чотири принципи, які характеризують консенсусну модель демократії:

1. **Наявність великої коаліції**, в якій працюють лідери всіх сегментів багатоукладного суспільства (функція інтеграції та залучення представників національних спільнот виконується коаліційним урядом або іншим подібним органом).

2. *Право вето* (кожна група має можливість блокування рішень, які загрожують її культурним, мовним чи релігійним правам або ставлять її у неординарне становище порівняно з іншими).
3. *Пропорційність* (кожна група представлена у державних органах чи процесі розподілу державного фінансування залежно від своєї чисельності).
4. *Автономія*, яка надається кожній спільноті в галузі культури, мови та освіти.

Теорія поліархії (множинності центрів влади) була представлена **Р. Далем** у його праці “Поліархія: Участь і опозиція” (1971 р.). Різниця між демократією і поліархією, на його думку, полягає в такому:

1. Демократія – це мета, а не щось уже досягнуте. “Демократія, без сумніву, є утопією, – вважає Р. Даль, – але утопією корисною, оскільки вона вказує напрямки, де можна відшукати альтернативи до існуючої демократії”.
2. Поліархія, на думку Р. Даля, – це демократія в дії. Поліархію він розглядав як процес наближення до демократії.

Р. Даль вважав, що поліархія краща, ніж безмежна влада більшості або влада еліти. Доктрина поліархії виходить із того, що, згідно з вимогами ліберальної демократії, консенсус і політична рівність повинні бути активними і такими, що розвиваються.

Для того, щоб досягти поліархії, всі громадяни повинні:

- а) володіти невід’ємним правом формулювати і відкрито демонструвати свої уподобання тим, кому вони надають перевагу;
- б) висловлювати свої побажання співгромадянам і урядовцям;
- в) змушувати урядовців розглядати свої вимоги і таким чином контролювати процес прийняття політичних рішень.

Все це збільшує і гарантує можливість рівності в управлінні суспільством.

Елітарна теорія демократії (Р. Міхельс, Г. Моска, Й. Шумпетер). В її основі лежать положення і установки про ціннісні якості демократії. Прибічники елітарної демократії вважають, що лише керівний прошарок здатен стримати частину властивих масам ірраціоналізму і радикалізму. Відсутність у суспільстві справжньої еліти називають однією із головних причин кризи демократії.

По суті, обмеження участі мас у політичному процесі пояснюється тим, що масам властиві антидемократичні тенденції, вони погано уявляють собі цінності і принципи демократії і, піддавшись впливу демагогів, можуть їх порушити. Елітаристи вважають, що демократія буде ефективнішою, якщо еліта забезпечить буфер між ірраціональністю спільноти та державою. Поєднання елітаризму з демократією вважається

природним уже тому, що правляча еліта визнається необхідною для будь-якого суспільства, в тому числі і демократичного.

Елітарна демократія передбачає плюралізм еліт. Маси, обираючи між конкуруючими елітами, мають можливість впливати на політику, проявляти свою волю. Елітарна демократія не відкидає ідею народного суверенітету, тільки тут вона звучить по-іншому – управління еліти в ім'я блага, користі, добробуту суспільства.

Отже, до загальних рис плюралістичних моделей демократії можна віднести такі як:

- зацікавлена група – центральний елемент політичної системи суспільства, що гарантує реалізацію прав і свобод громадянина (сам індивід при цьому відступає на другий план);
- загальна воля як результат компромісу різних політичних груп;
- суперництво і баланс групових інтересів – соціальна основа демократії;
- розпорошення влади між різноманітними центрами політичного впливу: державними інститутами, партіями, групами інтересів тощо;
- наявність у суспільстві ціннісного консенсусу, визнання різними групами основних принципів державного устрою;
- демократична організація самих базисних груп як умова адекватного представництва інтересів громадян, що входять до їх складу.

До слабких сторін даної теорії належать:

- ідеалізація, перебільшення групової ідентифікації громадян;
- ігнорування, недостатнє врахування нерівного політичного впливу різних соціальних груп;
- складність прийняття політичних рішень, коли треба враховувати інтереси і потреби великої кількості соціальних груп.

Партиципаторна теорія демократії (демократія участі) виступає як альтернатива стосовно елітарної теорії. Під участю (партиципацією) у політології мають на увазі всі види участі громадян у політичному житті з метою впливу на прийняття політичних рішень.

Партиципаторна теорія виходить з того, що людина – істота раціональна, яка розуміє, що являє собою суспільне благо, а тому здатна свідомо приймати розумні рішення. Прихильники демократії участі вважають, що ірраціональність і пасивність людей у політичній сфері – це результат їхньої недостатньої освіти і відсутності рівних можливостей для участі в політиці. Тому суспільству слід створити всі умови для активної політичної соціалізації кожного індивіда. А для цього в першу чергу необхідно забезпечити максимально доступну участь громадян у політичному процесі.

З позиції партиципаторної демократії не тільки політичні еліти, але і всі громадяни повинні брати участь у розробці політичних рішень. Тому потрібна повна і всебічна інформованість суспільства, яке тоді зможе впливати на процес прийняття рішень і здійснювати ефективний контроль за діями правлячої еліти. Чим більше громадян безпосередньо беруть участь у політичному процесі, тим вище інтелектуальний потенціал для прийняття політичних рішень. Головною метою демократії участі є всебічна демократизація суспільства.

Таким чином, аналіз розглянутих вище теоретичних моделей і концепцій демократії показує розходження підходів до визначення і характеристики демократії, неоднозначність розуміння її сутності. Аналізовані теорії характеризують ту чи іншу модель демократії в ідеалі, тобто мають нормативний характер. Разом з тим розглянуті концепції демократії відображають і реальний досвід існування та розвитку різноманітних форм демократичних політичних систем, спираючись тим самим на емпіричний підхід.

Як показала історія, будь-яке суспільство приречене на зникнення, якщо в ньому немає хоча б формальної рівності. Для підтримання суспільної рівноваги необхідна хоча б ілюзія рівності всіх класів, ілюзія їх однакового доступу до управління державними справами. І для цієї мети держава застосовує різні методи – стимулювання, ідеологію, навіть примус.

У дійсності ідеального народного устрою ніколи не було і не буде. Доки суспільство поділено на класи, неможливо прийти до згоди. Навіть одні й ті самі демократичні принципи сприймаються різними групами людей по-різному. Однак, незважаючи на це, демократія повинна існувати. Адже вона є ідеальною теоретичною конструкцією, “політичною Біблією”, нехай утопічною, але необхідною.

Ідея демократії, її загальнолюдська сутність усвідомлюються й реалізуються людьми упродовж усього історичного розвитку. Проте жодний з етапів цього руху не може претендувати на завершеність. Адже демократія – це процес, і тому вона відмежовується від будь-якої однозначності.

Демократія має стати універсальним принципом організації суспільного життя. Вона повинна бути повсюди: на виробництві, в школі, в університеті, в партіях, у державі тощо. Це зможе забезпечити максимальне врахування інтересів громадян, легітимність влади, високий рівень участі населення в політичному житті суспільства.

3. Процес демократизації

Демократизація – процес, у результаті якого відбувається перехід від недемократичних режимів до демократії. Він відбувається нерівномірно – зі злетами і падіннями. Така нерівномірна хвильова пульсація

демократизації у світовій практиці дала поштовх розвиткові концепції “хвиль демократизації”. Вона була викладена в роботі американського політолога *С. Хантінгтона* “Третя хвиля: Демократизація наприкінці ХХ століття” (1991 р.).

У цій праці підкреслюється хвилеподібний і глобальний характер демократичних змін, а хвилю демократизації визначено як сукупність переходів від недемократичних до демократичних режимів, що відбуваються протягом певного часу за умови, що кількість таких переходів значно перевищує кількість здійснених за той же час переходів у протилежному напрямку.

На основі аналізу історичного минулого людства С. Хантінгтон виділяє три хвилі демократизації і дві хвилі відкату.

Перша хвиля демократизації (1820–1926) означала поширення парламентаризму, багатопартійних систем і загального виборчого права, насамперед у країнах Західної Європи та Північної Америки.

Зворотна хвиля (1926–1942) принесла тоталітаризм у різних його формах: фашизм, сталінізм, нацизм і повернення низки країн до авторитарного правління. У період першої хвилі налічувалося 29 демократій, у період зворотної хвилі 12 країн відійшли від демократії.

Друга хвиля демократизації (1942–1962) характеризувалася перемогою над фашизмом, антиколоніальним рухом і розпадом колоніальної системи, модернізацією країн, що звільнилися від колоніальної залежності, включно з процесом цілковитої демократизації у деяких з них. У той час існувало 36 демократій.

Зворотна хвиля (1960–1975) означала встановлення авторитарних диктатур у низці країн. Від демократії відійшли 6 країн.

Третя (глобальна) хвиля демократизації (розпочалася у 1975 році і триває дотепер) ознаменувалася падінням авторитарних режимів у Греції, Португалії, Іспанії (відповідно 1974, 1975, 1977 рр.). Потім вона охопила Латинську Америку та низку країн Азії. Тут на шлях демократії стали Домініканська Республіка, Гондурас, Перу, Туреччина, Філіппіни, Південна Корея.

Нарешті черга дійшла до країн радянського блоку. У кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ століття відбуваються “оксамитові революції” у Польщі, Угорщині, Чехословаччині, Болгарії. У 1991 р. після розпаду Радянського Союзу на політичній карті світу з’являються нові незалежні держави, які заявляють про свій демократичний вибір (Україна, Росія, Білорусь, Литва, Латвія, Естонія, Казахстан та ін.). І хоч деякі дослідники висловлюють думку про настання спаду третьої хвилі демократизації, у більшості країн, котрі покінчили з недемократичним розвитком після 1974 р., демократія все ж таки досягла значних успіхів. У цей період існувало приблизно 40 демократій, а 4–5 країн відійшли від неї.

Беручи до уваги всі три хвили демократизації, вчені виділяють три моделі переходу від недемократичних режимів до демократії.

Класична лінійна модель (Англія, Швеція). Їй властиве поступове обмеження абсолютної монархії та розширення прав громадян і парламенту.

Циклічна модель (країни Латинської Америки). Демократичні та авторитарні режими по черзі змінюють один одного.

Діалектична модель (Іспанія, Португалія, Греція). Вона передбачає стрімке падіння авторитарних режимів і встановлення життєздатної демократії.

Усі ці моделі переходу до демократії передбачають певні зміни, без яких демократизація взагалі неможлива. Універсальними вимогами успішного переходу до демократії є:

- утвердження та розширення сфери приватної власності та формування ринкових відносин;
- створення середнього класу й умов для соціальної мобільності;
- широкі інвестиції в освіту й розвиток науки;
- формування громадського суспільства;
- гарантії прав людини і створення механізму їх захисту;
- політичний плюралізм (від лат. pluralis – множинний) – принцип організації суспільства, заснований на визнанні різноманіття існуючих інтересів і їх конкуренції;
- розгалужена система вільної політичної комунікації та інші вимоги.

Більшість політологів, аналізуючи перехід до демократії, виокремлюють при цьому ряд стадій. Тривалий час популярною була модель демократичного переходу, запропонована американським політологом **Д. Растоу**. Він виділив три фази:

- підготовчу фазу, у процесі якої загострюються конфлікти між основними соціальними і політичними силами;
- фазу прийняття рішень, коли досягається компроміс між політичними акторами щодо нових правил демократичної політичної гри;
- фазу звикання, за якої демократичні інститути набувають стійкості.

Деякі політологи виділяють такі фази переходу до демократії:

- лібералізації;
- демократизації;
- консолідації.

Фаза **лібералізації** розпочинається кризою авторитарних чи тоталітарних режимів та кризою ідентичності еліт, яка закінчується розколом.

Фаза **демократизації** відрізняється інституціональними змінами в політичній системі. На цьому етапі з'являються такі політичні інститути,

як політичні партії, виборча система, які дають змогу формувати органи влади демократичним шляхом.

Під час *консолідації* відбувається освоєння громадянами демократичних цінностей і правил гри та поступове включення їх до нової політичної системи, тобто формується громадянське суспільство.

Консолідація демократії – це процес перетворення випадкових домовленостей та умовних рішень, що виникають між політичними елітами у період демократичного переходу, у стійкі норми відносин суперництва і співробітництва між головними дійовими особами політичного процесу.

Отже, перехід до демократизації має певні фази, які проходить кожна країна, що демократизується. Але тривалість цих фаз, їх результативність залежить від конкретно-історичних умов розвитку суспільства.

Чим менше практичного досвіду багатопартійності, тим більш несприятливі соціально-демократичні умови, що позначаються на виробленні політичної терпимості, тим потрібен більший часовий інтервал. Поспішність деяких країн, які вважають, що перехід до демократії відбувається в мить, яку не можна упустити, найчастіше приводить до швидкого відновлення авторитаризму в квазідемократичному вигляді.

Стосовно України, то тут, як і в інших посткомуністичних державах, процес утвердження принципів ліберальної демократії – з урахуванням національних традицій – тривалий і непростий. Йдеться не лише про законодавче конституювання відповідних інститутів демократії, а й про необхідність відпрацювання механізмів їх дії.

Основними передумовами формування демократичного суспільства в Україні є:

- розширення економічної свободи;
- радикальна зміна інститутів суспільства, усієї системи цінностей і психології людей, які породила тоталітарна система;
- підвищення рівня політичної дисципліни і політичної культури громадян;
- встановлення ефективного контролю суспільства над політикою можновладців;
- подолання економічних проблем.

Динамізм демократичних процесів в Україні залежить від рівня:

- політичної активності громадян;
- економічної, соціальної й політичної стабільності суспільства;
- співвідношення політичних сил;
- розвитку національної ідеї та правосвідомості.

Сучасною політичною наукою та всією громадсько-політичною думкою сформовано чіткі засади демократичної політики:

- оптимальне поєднання класового й загальнолюдського, універсального й національного;
- гуманістична спрямованість;
- подолання технократизму, насильства, злочинності;
- демократизм і моральність у здійсненні політики;
- громадянськість і патріотизм.

Під час вироблення та реалізації політики важливо враховувати такі основні чинники:

- конкретно історичні умови розвитку соціуму;
- рівень участі чи відчуження населення щодо влади й державно-суспільних справ;
- спрямованість національної ментальності;
- рівень розвитку політичної та правової свідомості;
- етнонаціональні і демографічні чинники суспільного розвитку;
- відповідність політичних ідеалів і завдань історичній традиції, політичним цінностям певного суспільства, а також принципам гуманізму й соціальної справедливості;
- реальну міжнародну ситуацію і ставлення до держави світової громадськості.

Живучи в новій незалежній Україні, нам важливо створити державу демократичного типу. Утвердитися повністю й відразу демократія не може. Для цього необхідно здійснити комплекс заходів у різних сферах суспільного життя, змінити існуючі соціально-політичні структури, сформувати демократичний тип політичної культури.

Перехід до демократії – це шлях створення цивілізованої сучасної системи, здатної до саморозвитку. Демократизація суспільства потребує такої політики, яка забезпечила б розумний компроміс між зростанням політичної активності громадян, з одного боку, і збереженням порядку, дотриманням законності – з іншого. Для цього необхідно також, щоб всі суб'єкти політичних відносин навчилися жити в умовах демократії.

Питання для самоконтролю

1. Які основні принципи демократії?
2. Які ви знаєте трактування та визначення демократії?
3. Які цінності демократії здаються вам найбільш привабливими? Які протиріччя вони містять у собі?
4. У чому полягає сутність емпіричного підходу до демократії?

5. У чому полягають переваги і недоліки прямої та представницької демократій?
6. Які історичні форми демократії вам відомі?
7. Яка соціальна база та правове підґрунтя існування античної, класичної (XIX ст.) і сучасної форм демократії?
8. Чи існує глобальна тенденція до прогресуючого утвердження демократії упродовж світової історії?
9. У чому можна вбачати межі демократії?
10. Чому не може бути ідеальної демократії?
11. Які моделі демократизації суспільства вам відомі?

Тема 5. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ, ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РУХИ

План лекції

1. Походження і розвиток політичних партій, їх ознаки, функції та класифікація.
2. Сутність, типологія та фактори розвитку партійних систем.
3. Громадські організації та рухи – своєрідні форми вияву політичної активності людей.

1. Походження і розвиток політичних партій, їх ознаки, функції та класифікація

Політичні партії є одним із головних суб'єктів політичного процесу. Однак партії не відразу стали повноправним політичним інститутом, здатним впливати на державну владу. Партогенез – процес формування і функціонування партій, який має багатотисячолітню історію.

Слово “партія” походить від латинського *partis*, що означає “частина чого-небудь”. Сучасним політичним партіям передували їх прообрази – протопартії. Вже в античні часи існували своєрідні політичні утворення, які захищали інтереси окремих груп суспільства чи тимчасово створювалися для підтримки окремих осіб. Зокрема, Аристотель вказував на протиборство в Стародавній Греції трьох партій: жителів узбережжя – *параліїв* (торгово-ремісничі верстви), рівнини – *педіеїв* (великі землевласники) і гірських районів – *диакріїв* (дрібні землероби). У Стародавньому Римі змагалися між собою партії *популярів* (виступали від імені плебсу) і *оптиматів* (представляли інтереси знаті). У період європейського Середньовіччя відома боротьба “чорних” (феодалів-нобілів) і “білих” (багатих городян) у Флоренції в XI столітті. В Англії XVII століття напередодні революції протистояли партія “кавалерів” (прибічники короля) і “круглоголових” (виразники інтересів буржуазії та нового дворянства).

Характерними рисами партій зазначеного періоду були:

- становість і замкненість;
- нечисленність;
- слабкий зв'язок з масами;
- внутрішня нестійкість;
- організаційна неформленість.

Буржуазні революції XVII–XVIII століть дали поштовх для появи політичних угруповань, які стали попередниками сучасних політичних партій. У 1679 р. в Англії конституціювалися “*торі*” (прихильники монархії) і “*віги*” (прибічники верховенства парламенту). Французька

революція 1789–1794 рр. привела до формування **політичних клубів фельянів, жирондистів і якобінців**. Подібні клуби почали з'являтися і в інших країнах Європи.

Характерні ознаки політичних клубів:

- наявність формальної організаційної структури;
- участь у представницьких інститутах (парламентах);
- зростання ролі ідеології в діяльності клубів.

З середини XIX століття починається наступний етап партогенезу – з'являються **масові політичні партії**. Причини їх виникнення:

- загострення конфліктів між буржуазією і пролетаріатом;
- усвідомлення великими соціальними групами спільності своїх внутрішніх інтересів і бажання їх реалізувати;
- активізація політичної участі мас;
- формування елементів демократизму у сфері суспільного управління;
- розвиток парламентаризму;
- розширення виборчих прав громадян, необхідність проведення виборчих кампаній і агітації за конкретних кандидатів.

Першими партіями масового типу стали: Ліберальна (1861) і Консервативна (1867) партії в Англії, Загальний Німецький робітничий союз (1863). На масову підтримку орієнтують також Демократична (1828) та Республіканська (1854) партії в США. До кінця XIX століття масові партії (в основному соціал-демократичні) формуються в більшості країн Західної Європи.

Усім цим партіям були властиві такі риси:

- добровільність об'єднання;
- формування стійкого і численного членського складу;
- орієнтація на визначені соціальні групи виборців (партійний електорат);
- наявність управлінського апарату, розгалуженої структури, програми, уставу;
- запровадження партіями політичної агітації;
- створення власних засобів масової інформації.

У першій половині XX століття у середовищі масових партій посилювалася централізація, вдосконалювався арсенал політичного впливу на народні маси.

Але з 70-х рр. XX століття вплив партій на суспільство починає зменшуватися, що проявлялося у скороченні їх чисельності і у втраті виборців, які традиційно голосували за ці партії.

Цьому сприяли такі фактори:

- послаблення класових суперечностей у суспільстві;
- зниження напруги соціальних конфліктів;
- зростання соціальної та географічної мобільності і, як наслідок, ослаблення групової солідарності;
- конкуренція з боку ЗМІ;
- зниження інтересу до традиційних ідеологій;
- конкуренція з боку нових рухів і корпоративних структур.

У нових умовах суспільного розвитку відбувається формування **універсальних (всеохоплюючих) партій**, які набувають нових рис:

- орієнтуються на представництво інтересів однієї соціальної групи, а намагаються згуртувати навколо себе максимальну кількість виборців різної соціальної, етнічної й іншої належності;
- утворюються навколо прагматичного лідера, котрий пропонує суспільству ідеї балансу інтересів;
- орієнтуються на тісний зв'язок з державою, на її фінансову підтримку.

У подальшому універсальні партії трансформуються в **партії картельного типу**, для яких характерні такі ознаки:

- схожість програм;
- незначні відмінності між членами і не членами партій;
- безпосередній зв'язок політика і виборця в обхід партійної організації;
- розширене державне фінансування.

Крім того, альтернативою масовим партіям стають **партії “нової хвилі”**, які з'являються в 70-х рр. ХХ століття на базі соціальних рухів. Вони виступають під гаслами розширення громадянських прав, забезпечення емансипації і рівноправності громадян, боротьби за мир і захисту навколишнього середовища (партія “зелених”). Для них характерні такі риси:

- ідейна гнучкість;
- демократичність стилю діяльності;
- відсутність чітких меж між членами та симпатиками;
- посилення ролі місцевих організацій.

Таким чином, партогенез ми можемо зобразити так: протопартії – політичні клуби – масові партії – універсальні партії / партії “нової хвилі”.

У партології (науці про політичні партії) ще не вироблено єдиного визначення (існує більше 200) сутності політичних партій.

Але більшість дослідників пропонують такі підходи до розуміння сутності партій:

1. **Класовий:** політичні партії – це найбільш активна і організована частина класу чи соціальної групи, що виражає його інтереси. З такої точки зору основною ознакою політичної партії є її класова природа і соціально-економічна обумовленість інтересів її членів.
2. **Ідеологічний:** будь-яка партія є носієм тієї чи іншої ідеології, об'єднанням людей за подібністю ідейних поглядів, а не тільки за соціально-економічним критерієм.
3. **Інституціональний:** партія є політичним інститутом (структурою, організацією), що діє в політичній системі.
4. **Функціональний** підхід розглядає партію з позиції виконуваних нею функцій. Головна функція партій – завоювання і здійснення (частіше в коаліції) державної влади.

На базі цієї системи констатуючих елементів деякі науковці виділяють п'ять **основних ознак політичної партії:**

- 1) певна ідеологія або особлива світоглядна орієнтація;
- 2) певна тривалість існування в часі;
- 3) наявність стійких місцевих організацій, що підтримують зв'язки з центральним керівництвом;
- 4) прагнення до влади;
- 5) пошук народної підтримки.

Таким чином, виходячи з вищенаведених критеріїв, **сучасна політична партія – це спільність людей, об'єднаних організаційно та ідеологічно з метою здобуття та утримання державної влади для реалізації інтересів своїх членів і симпатиків.**

У структурному плані партія складається з таких компонентів:

- **вищий лідер і штаб**, які виконують керівну роль, приймають важливі рішення;
- **активні члени партії**, що беруть участь у її житті і сприяють реалізації партійної програми, пропагують її ідеї;
- **пасивні члени партії**, які, входячи до її складу, практично не беруть участі у житті організації;
- **соціальна база партії**, тобто ті верстви населення, які орієнтуються на неї і можуть підтримувати її у фінансовому плані.

У сучасному суспільстві політичні партії виконують такі **функції:**

- 1) **функцію представництва соціальних інтересів** (партії виявляють найбільш значущі соціальні інтереси, потреби і перетворюють їх у гасла, вимоги, програми і дії політичного характеру). Однак інтереси різних категорій населення є різнорідними, тому партії намагаються якщо не поєднати, то хоча б гармонізувати їх і досягти на цій основі суспільного компромісу навколо певної програми;

- 2) **функцію формування громадської думки щодо суспільно важливих питань** (партії фокусують увагу суспільства на важливих проблемах, пропонують можливі варіанти їх розв'язання);
- 3) **політичну функцію**, яка реалізується у боротьбі за владу (досягнення максимальної кількості місць у парламенті, одержання права на формування уряду). Боротьба різних партій за владу забезпечує конкуренцію і плюралістичний характер політичного процесу;
- 4) **функцію здійснення влади, участі в політичному управлінні** (розробка політичного курсу, формування громадської думки для підтримки цього курсу, розширення контактів з різними політичними силами для здійснення владного статусу). Партія самостійно чи в коаліції з іншими партіями здійснює управління державою шляхом опанування державних органів влади, але якщо в опозиції – опосередковано впливає на органи, що приймають політичні рішення, контролює їх діяльність;
- 5) **ідеологічну функцію**, яка фіксується в програмних документах партій, рішеннях з'їздів, конференцій, що передбачає об'єднання соціальних груп навколо засвоєння певної системи цінностей;
- 6) **організаторську функцію**, яка знаходить своє відображення в діяльності партії по виконанню її програми і рішень;
- 7) **функцію комунікації**, що полягає у взаємозв'язку партійних структур і суспільства, забезпеченні їх сталого діалогу і зближення позицій.

Зазначені функції партій характеризують загальну модель їх діяльності у системі ліберальної демократії. Саме через функції виявляється суть, соціальне призначення і роль партії в суспільстві. Але в кожній країні є певна специфіка функціонування політичних партій, їх місця і ролі в політичній системі. По-різному діють партії, наприклад, у демократичних і авторитарних режимах, правлячі чи опозиційні. Обсяг і зміст політичних функцій значною мірою визначаються нормами конституційного законодавства, а також характером сформованої в суспільстві партійної системи.

У політології існують різні системи та підходи до **класифікації партій**.

За методами і засобами діяльності партії поділяються на:

- **авангардні**, які висувають претензії на керівництво всім народом, вдаються до силових методів тиску (страйків, пікетування і навіть актів терору) на владу для розв'язування власних програмних цілей;
- **парламентські**, що користуються тими засобами, які не виходять за межі правового поля; обмежуються участю у передвиборчих кампаніях і участю своїх представників у представницьких органах влади.

Залежно від місця і ролі партії поділяються на:

- **правлячі** – партії, що дістали в результаті виборів у законодавчий орган країни право формувати уряд і реалізовувати політичну програму розвитку суспільства згідно зі своїми цілями;
- **опозиційні** – партії, що зазнали поразки на виборах і через це зосредили свою діяльність на критиці офіційного урядового курсу та на розробці альтернативних програм.

За характером внутрішньої субординації партії розподіляються на:

- **централізовані** з вертикальною структурою управління;
- **децентралізовані** з горизонтальними координуючими і управлінськими ланками;
- **фракційні**, коли кожна фракція має організаційну автономію і конкурує з іншими.

За ставленням до суспільного ладу партії розподіляються на:

- **консервативні**, що прагнуть зберегти суспільство в незмінному вигляді;
- **реформаторські**, що орієнтуються на зміну суспільства за допомогою реформ;
- **революційні**, що прагнуть радикально змінити суспільну систему в цілому.

За соціальним складом партії розподіляються на:

- **буржуазні**;
- **робітничі**;
- **селянські**.

За розташуванням в ідейно-політичному спектрі виділяють:

- **ліві** партії, які орієнтуються на радикальні суспільні зміни для розширення політичної і соціальної рівності, обмеження стихійних проявів ринку і активне державне регулювання економічних процесів, стирання нерівності в суспільстві за рахунок розширення соціальних програм;
- **праві** партії, які стоять на позиціях охорони традицій і стосунків, з урахуванням нерівностей (соціальної, національної, расової); орієнтуються на стимулювання вільних ринкових відносин, мінімальне втручання держави в економіку, впорядкування і обмеження соціальних виплат;
- **центристські** партії, що спрямовані на підтримку існуючого порядку, виступаючи за поступові, помірковані зміни на основі консенсусу;
- **крайні ліві та крайні праві** партії, що мають особливо радикальні програми. Західноєвропейська традиція зачисляє до крайніх лівих партій комуністів і анархістів. Крайні праві – це непримиренні

угруповання націоналістів, (неофашистів) та релігійних фундаменталістів, які поділяють ідеї національної та расової виключності та готові заради її впровадження на будь-які, у тому числі й збройні методи боротьби.

Сучасна типологізація за ідеологічними критеріями виглядає так: ліві (комуністи), лівий центр (соціал-демократи), центр (ліберали), правий центр (неоконсерватори), праві (неофашисти).

За способом функціонування партії розподіляються на:

- *демократичні*;
- *авторитарні*.

За правовим становищем партії поділяються на:

- *легальні*;
- *нелегальні*.

Для сучасної політології характерна типологія партій залежно від *етнічних* (ультраліва баскська партія “Еррі батасуна”), *релігійних* (Християнсько-демократичний союз Німеччини, Мусульманська ліга у Пакистані), *демографічних* підстав (жіноча об’єднана партія Бельгії), *культурологічних* (партії любителів пива у Німеччині і Росії).

Однак кожна типологія відносна. Як правило, ліберальні, комуністичні, соціал-демократичні або будь-які партії можуть бути правлячими і опозиційними, легальними і нелегальними, революційними і консервативними тощо. Тенденції, які спостерігаються в розвитку партій на сучасному етапі, дозволяють їм змінювати своє місце в типологічній шкалі.

Розрізняють також організаційно оформлені партії, члени яких одержують партійні квитки і платять членські внески, і організаційно не оформлені партії, які характеризуються відсутністю офіційного членства. Є ще й партії з прямим і непрямим членством. У першому випадку прийом у члени партії здійснюється в індивідуальному порядку, а в другому та чи інша людина стає членом партії внаслідок того, що входить у будь-яку організацію, яка пов’язана з цією партією.

Важливу роль у теорії політичних партій займає питання про законодавче оформлення і регламентування діяльності партій (правове санкціонування). Законодавство кожної країни по-своєму регулює статус партій. У деяких з них порядок утворення партій взагалі не регулюється законом, оскільки вважається, що це приватна справа самих громадян (Велика Британія). Є країни, законодавство яких не вимагає формальної реєстрації партій, хоча вони можуть набути юридичного статусу лише у випадку подання визначених документів у компетентні органи (Австрія, ФРН). Правова система України і Росії передбачає обов’язкову реєстрацію партій.

Законодавство багатьох країн зобов'язує, щоб партії будувалися на демократичних принципах, регулярно оприлюднювали основні партійні документи, склад керівництва, відомості про джерела фінансування та використання коштів.

Найбільш великі повноваження у парламентських партій. Вони мають право утворювати фракції, які організовано проводять установки своєї партії. Фракційна діяльність у парламенті країн з багатопартійною системою – це нормальне й корисне явище, що забезпечує відображення та захист інтересів різних соціальних груп і верств населення.

У деяких країнах здійснюється державне фінансування партій. Вважається, що партія, виконуючи конституційні функції, сприяє формуванню здорового суспільства, а тому має право на одержання державних дотацій. Крім того, практика фінансування діяльності партій із державного бюджету обмежує можливості підкупу партійної еліти зацікавленими групами.

Існують форми розподілу державних коштів між партіями залежно від кількості голосів, отриманих на виборах (ФРН, Італія, США), та від кількості мандатів у парламенті (Бразилія, Данія, Швеція, Фінляндія, Франція). Практикується і змішаний спосіб.

Політичні партії активно впливають на діяльність органів державної влади, економіку, соціальні процеси, відносини між країнами. Вони є одним із базових інститутів сучасного суспільства, без якого неможливе функціонування представницької демократії, яка потребує розвинутих і добре організованих партій. У сучасних умовах існує стабільна тенденція до зменшення кількості політичних партій у державах з політичною та економічною стабільністю.

2. Сутність, типологія та фактори розвитку партійних систем

Політичні партії, які діють у кожній країні, вступають між собою у взаємопов'язані відносини. Така сукупність зв'язків між взаємодіючими партіями називається партійною системою. Однак сутність останньої проявляється не тільки в наявності стійких зв'язків між партіями, але й між партіями і державою та іншими складовими частинами політичної системи.

У партійну систему включаються лише ті партії, які:

- виражають значні інтереси суспільства і користуються підтримкою громадян;
- дотримуються політичних і правових норм, що регулюють партійну конкуренцію;
- здобувають представництво в державних органах влади.

Таким чином, ***партійна система*** – це сукупність діючих у країні політичних партій, які, відповідно до чинного законодавства та волі

виборців, є представленими в органах влади і забезпечують дієвість взаємодії між суспільством та державою.

Партійна система є **результатом багатьох чинників**, а саме:

- історичних і політичних традицій тієї чи іншої країни;
- особливостей економічного життя;
- гостроти соціальних конфліктів;
- економічної і соціальної структури;
- культурного та релігійного середовища;
- типу політичних режимів;
- діючого законодавства;
- електоральної бази.

Головні **ознаки партійної системи**:

- взаємодія партій на нормативно-організованій основі;
- здійснення зв'язків у площині боротьби за владу;
- контроль за діяльністю владних структур;
- зв'язок з державними закладами, громадськими об'єднаннями й електоратом (правові основи цих стосунків закладаються у конституціях, законах про партії, законах про вибори та інших юридичних документах).

Різновиди партійних систем можуть визначатися як за кількісним, так і за якісним критеріями. Перший з них вказує на те, скільки партій реально борються за владу або здійснюють вплив на неї. Якісний критерій дозволяє визначити ступінь впливу партії на політичну поведінку громадян і оцінити її функціональність за всіма параметрами.

На сьогоднішній день існує багато різновидів партійних систем, найбільш відомими з яких є такі:

1. Однопартійна система. Вона властива авторитарним і тоталітарним режимам, коли управління здійснюється однією партією, керівна роль якої знаходить конституційне закріплення. При однопартійній системі забороняється існування інших політичних партій, крім правлячої. Для цієї системи характерне зрощування партійного і державного апарату. Така партійна система існувала у фашистських Італії та Німеччині, а також у колишньому Радянському Союзі. Сьогодні вона існує в Північній Кореї, на Кубі, в Іраку, Індонезії, а також у деяких країнах Африки (Кенія, Лівія, Сомалі). Основний недолік однопартійної системи в тому, що правляча партія використовує своє монопольне становище в системі влади, самоізолюється від критики і побажань, тим самим позбавляє себе впливу нових ідей, конструктивних пропозицій, що зрештою веде до догматизму, закостеніння та застою і прирікає партію на втрату нею політичного впливу. Так, наприклад, трапилося з КПРС.

2. **Двопартійна система** (біпартизм) відзначається домінуванням двох найбільших політичних партій, одна з яких перебуває при владі, а інша – в опозиції. Характерною рисою біпартизму є впливовість опозиційної партії, яка програла вибори. Ця система дозволяє забезпечити відносну стабільність влади, оскільки створюється однопартійний уряд, який у своїх діях не обмежений коаліційними угодами. Більшість місць у парламенті, що одержує партія-переможниця, гарантує сталу роботу кабінету міністрів (тобто дозволяє уряду працювати відпущений йому законодавством термін) і робить можливим найбільш повне представництво інтересів громадян. Класичними країнами з двопартійною системою є Велика Британія і США. Республіканська і Демократична партії США, Консервативна і Лейбористська партії Великої Британії, змінюючи одна одну при владі, переважають у політичних системах цих країн.

3. **Багатопартійна система** – це така форма взаємостосунків між партіями, коли місця в парламенті розподіляються між трьома й більше партіями, а уряд формується на коаліційній основі. При багатопартійності змагаються різні за ідеологією, ставленням до характеру перетворень у суспільстві партії. На ґрунті багатопартійності формується механізм максимального залучення громадян до політичного життя, тому що опозиційні партії не вилучаються з процесу прийняття державних рішень. Більшість західноєвропейських країн практикують багатопартійність у різних обсягах. Наприклад, у Німеччині, Франції на виборах до парламенту беруть участь понад 40 партій, в Іспанії – більше 200, в Японії на період виборів утворюються тисячі партій. Багатопартійність забезпечує зміну партій біля керма влади, що виключає можливість тривалого застою і глибинного переродження. Ротація партій при владі, перехід правлячої партії в опозицію і навпаки, а також механізм, що забезпечує такий перехід, є важливим фактором динамізму суспільного розвитку демократичних країн. Як і всякі інститути демократії, багатопартійна система має певні недоліки. Так, неминучі багатоступінчастість проходження і реалізації соціально-політичних програм, демагогія, спроби маніпуляції свідомістю мас, політиканство і політична скритність.

4. **Система двох з половиною партій** – це перехідна форма від біпартизму до багатопартійності. Така система складається за умови, що успіхи на виборах двох конкуруючих партій є незначними, тому самостійно вони не в змозі забезпечити перемогу без підтримки третьої партії. Ця “третя” партія не тільки забезпечує перемогу на виборах однієї з партій, а й політичну орієнтацію всієї урядової коаліції.

5. **Двоблокова партійна система** характеризується наявністю правого та лівого блоків партій, що змагаються між собою за владу. Партії, що виступають поза блоками, не відіграють суттєвої ролі в політичному житті.

6. **Партійна система з партією-гегемоном** (гегемоністська система) характеризується наявністю декількох політичних партій, але панівним становищем однієї з них. Усі інші партії мають організаційну автономію і визнають керівну роль правлячої партії. Така система породжує тенденцію до поєднання партійного і державного апарату. Вона не створює умов для реалізації різноманітних ідей і інтересів, що призводить до її кризи. Партійна система з партією-гегемоном існувала в 50–80-х рр. ХХ століття в соціалістичних країнах Східної Європи. Зараз така система діє в Китайській Народній Республіці.

7. **Система з домінуючою партією** (партійна система домінування) передбачає довготривале керівництво державою однієї партії, яка перемагає на парламентських виборах і одноосібно формує уряд. Ця партія відповідає вимогам всенародної, проводить свою роботу серед усіх соціальних верств і забезпечує ідеологічну стабільність суспільства. Система домінування характеризується демократичним політичним режимом, стабільністю однопартійного урядування і відсутністю сильної об'єднаної опозиції. Така партійна система існувала в Швеції, де в 1932–1976 рр. та в 1982–1991 рр. правила Соціал-демократична робітничка партія, і в Японії, коли з 1955 до 1995 р. правлячою силою постійно була одна партія – Ліберально-демократична, яка незмінно формувала уряд.

8. **Партійна система поміркованого (обмеженого) плюралізму** характеризується наявністю у країні багатьох політичних партій, проте в парламенті й уряді представлені лише деякі з них, позасистемна опозиція відсутня. При цій системі на основі компромісу, відповідно до кількості здобутих мандатів, формується коаліційний уряд. У цій системі домінують доцентрові тенденції: головний напрям конкуренції розміщується на відрізку лівоцентризм – правоцентризм. У результаті система набуває схильності до адаптації і консенсусного стилю здійснення політики. Тип систем поміркованого плюралізму охоплює країни із 3–5 конкурентними партіями. Система обмеженого плюралізму залежить від механізму формування уряду і поділяється на *однопартійну*, *двоблокову* і *мультипартійну*.

У першому випадку уряд формується партією, що здобуває абсолютну більшість голосів на парламентських виборах, хоч інші партії також представлені у парламенті. Типовим прикладом є Іспанія.

Двоблокова коаліція передбачає формування уряду двома політичними силами, як наприклад у ФРН, де від 1982 р. уряд формувався блоком соціал-демократів та християнських демократів (СДПН і ХДС – ХСС), а зараз – соціал-демократів і зелених.

За мультипартійної коаліції уряд формується з представників декількох партій на основі їх пропорціонального представлення у парламенті за результатами виборів, як наприклад: у Швейцарії, Бельгії, Нідерландах.

9. Партійна система крайнього (поляризованого) плюралізму передбачає наявність багатьох політичних партій при гострому ідеологічному розмежуванні між ними. Ця система передбачає об'єднання декілька партій у два чи більше крупних блоки, які сприяють консолідації політичних сил. Уряд формується партіями центру – лівого чи правого. Крайні партії, що виступають проти існуючої системи, не можуть брати участь в урядовій коаліції. Така система існувала в різні роки у Франції, де роль партійного центру виконували соціалістична партія (ФСП) та об'єднання на підтримку республіки (ОПР), лівої опозиції – комуністи (ФКП), а праві – неофашисти (НФ). До системи крайнього плюралізму відносять сучасну партійну систему України.

10. Атомізована система характеризується наявністю багатьох маловпливових, нечисленних партій та багатьох позасистемних політичних сил. Вона поділяється на системи крайнього плюралізму й авторитарної псевдопартійності. Формування уряду здійснюється на позапартійній основі або на основі широкої коаліції. За такої системи відцентрові тенденції суттєво домінують над доцентровими, що об'єктивно веде до слабкості політичного центру. Атомізована система найменш стабільна та найменш ефективна з усіх партійних систем. Вона здатна до несподіваних стрибків як у бік стабільних партійних систем, так і в бік однопартійної диктатури. Атомізований тип партійної системи був характерний для багатьох постсоціалістичних держав з 1989 до середини 90-х рр. ХХ століття.

Слід відзначити, що єдиного стандарту в оцінці того чи іншого типу партійної системи не існує. Відомий дослідник *А. Лейнхарт* на підставі аналізу партійного життя цілого ряду країн світу виділив шість типів суперечностей, за якими можна типологізувати партійні системи:

- 1) **соціально-економічні**, які стосуються визначення партійних пріоритетів щодо державної чи приватної власності, сильної чи слабкої ролі уряду в економічному регулюванні, розширення чи зменшення соціальної допомоги;
- 2) **релігійні** – ставлення до релігійних організацій і релігійних цінностей;

- 3) *культурно-етнічні* – відстоювання інтересів тих чи інших етнічних груп;
- 4) *між містом і селом* – репрезентації інтересів сільського або міського населення;
- 5) *щодо підтримки режиму* – опозиції або захисту існуючого режиму;
- 6) *у міжнародній політиці* – ставлення до процесів інтеграції і глобалізації.

При аналізі факторів розвитку партійних систем використовуються два основні підходи – соціетальний і інституціональний.

Соціетальний підхід розглядає становлення і розвиток партійних систем через призму соціально-політичних поділів (ліній соціального і політичного розмежування). Саме партії є важливим інструментом розробки та впровадження в політичну систему гострих, конфліктних проблем суспільного розвитку. Партії є виразниками інтересів сторін конфлікту. Виявлення основних ліній соціально-політичних розмежувань має важливе значення для визначення структури та характеру міжпартійної конкуренції.

Для аналізу формальних умов функціонування партій, механізму взаємозв'язку між партійною та державно-владною системами застосовують інституційний підхід.

Серед основних інституційних факторів, які впливають на розвиток партійної системи, слід назвати:

- форму правління;
- форму державного устрою;
- тип політичного режиму;
- структуру парламенту;
- тип виборчої системи;
- норми правового регулювання.

Особливо тісний взаємозв'язок існує між виборчою та партійними системами, що знайшло своє вираження у трьох формах, які дістали назву соціологічних законів:

- 1) режим пропорційного представництва призводить до багатопартійної системи з незалежними і стабільними партіями;
- 2) мажоритарне голосування в два тури веде до багатопартійної системи;
- 3) мажоритарне голосування в один тур веде до дуалістичної системи з чергуванням при владі великих незалежних партій.

На становлення двопартійної системи великий вплив справляє своєрідний психологічний фактор – виборці частіше віддають голоси за крупні політичні сили, які мають реальні шанси на успіх.

Вказані закономірності не є абсолютними, вони визначають лише базові тенденції впливу виборчого режиму на систему партій і, зрозуміло, передбачають винятки. У незрілих демократіях із нестійкою партійною системою та обмеженим впливом партій на виборчий процес ці закономірності мають лише часткове відображення.

Існує також залежність виборчих систем від форм державного правління:

- 1) парламентська форма правління з мажоритарною системою забезпечує сильний уряд і обмежує систему представництва двома партіями;
- 2) президентська форма правління з виборчою системою відносної більшості веде до поєднання біпартизму зі слабким впливом партій на прийняття рішень;
- 3) парламентська модель із системою пропорційного представництва породжує багатопартійність із коаліційними урядами;
- 4) президентська форма правління з пропорційною виборчою системою зумовлює багатопартійність, але присутність у парламенті представників багатьох політичних сил може призвести до конфлікту між президентом і парламентом.

Таким чином, партійна система фіксує якісний стан розвитку багатопартійності, коли певна сукупність партій встановлює стійкий і стабільний зв'язок з електоратом, представляючи інтереси значної частини виборців у системі державної влади. Для тієї чи іншої країни характерний свій тип партійної системи. Не існує єдиного стандарту в оцінці ефективності партійних систем. Не підлягає сумніву лише одне – партійна система відображає об'єктивні політичні реалії кожної конкретної країни.

Перші українські політичні партії виникли на зламі XIX–XX століть. У 1890 р. у Львові виникла Українсько-руська радикальна партія, а в 1900 р. у Харкові була заснована Револьюційна українська партія. В перше десятиріччя XX століття виникли і інші партії – Українська народна партія, Українська демократична партія, Українська радикальна партія, Українська партія соціалістів-революціонерів. У період визвольних змагань 1917–1920 рр. партійно-політичний спектр в Україні значно розширився. Але після утвердження радянської влади настала епоха однопартійної системи.

Відродження багатопартійності нерозривно пов'язане із процесом розбудови української державності. 24 серпня 1991 р. було проголошено незалежність України, що уможливило демократичні перетворення в ній. Процес творення партій отримав нові можливості й стимули.

Правові основи діяльності партій в Україні були закріплені в Законі України від 15 червня 1992 р. “Про громадські об'єднання”, який проголосив право громадян на свободу об'єднання невід'ємним правом

людини, а обов'язок держави – сприяти розвитку політичної та громадської активності населення. Активно виникали партії в 1993–1994 рр. Багатопартійність в Україні стала фактом. “Громадяни України мають право на свободу об'єднання в політичні партії...” – так записано у ст. 36 Конституції України.

Особливим стимулом для зростання впливу політичних партій на перебіг суспільно-політичних подій в Україні стало прийняття Верховною Радою в жовтні 1997 р. нової редакції Закону “Про вибори народних депутатів України”. Основою Закону стало те, що запроваджувалася змішана мажоритарно-пропорційна виборча система, за якою половина складу парламенту під час виборів 28 березня 1998 р. обиралася в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі (за списками політичних партій, виборчих блоків партій), а друга половина – в одномандатних виборчих округах. Таким чином, політичні партії одержали можливість стати самостійними суб'єктами виборчого процесу. Так, якщо на виборах до Верховної Ради в березні 1998 р. в Україні було 52 політичні партії, то на початку 2001 р. їх уже налічувалося 110, а на початок виборів 2002 р. – 132.

Багатопартійність в Україні відтворює весь ідейно-політичний спектр партій, який існує у світі. Так, за ідеологічним спрямуванням в Україні діють комуністичні, соціал-демократичні, ліберально-демократичні, неоконсервативні, християнські, націоналістичні партії. За політичним спрямуванням – ліві, центристські, праві.

Формування багатопартійної системи в Україні проходить складно і суперечливо, супроводжуючись раптовою появою і настільки ж швидким зникненням з політичної арени великої кількості партій, розколами і розмежуваннями партійних рядів. Залежно від обставин та інтересів політичної боротьби діяльність деяких партій не цілком адекватна ідейно-політичній суті, зафіксованій у їхніх назвах і програмних документах. Трапляються розходження між проголошуваними суспільно-політичними цілями партій та конкретними поточними інтересами їх лідерів. Політичні партії, що виникали, за своїми можливостями і способами впливу на прийняття рішень відрізнялися відсутністю соціальної бази, організаційною слабкістю, популізмом.

Жодна з нових партій не стала масовою. Причинами цього є:

- зневіра багатьох громадян у демократичних інститутах як наслідок стрімкого зниження рівня життя;
- відсутність у суспільстві сталих політичних традицій, функціонування механізмів плюралістичної демократії;
- наявність старої соціальної структури, яка все ще перебуває у стані незавершеного розпаду, коли нові соціальні прошарки ще остаточно

не викристалізувалися через недостатні мотиви і стимули їх консолідації.

Однак, попри все, багатопартійність в Україні виводить її на шлях сучасного демократичного цивілізованого розвитку. Політичні партії, відповідно до положень Конституції України, відіграють дедалі все помітнішу роль у суспільно-політичному житті, що сприяє утвердженню міцної, стабільної, демократичної системи влади в державі. На думку окремих дослідників, сучасний етап розвитку партійної системи України вже можна характеризувати як перехідний від системи поляризованого плюралізму до партійної системи поміркованого плюралізму.

3. Громадські організації та рухи – своєрідні форми вияву політичної активності людей

Існування та функціонування різноманітних об'єднань громадян і рухів є невід'ємною складовою будь-якого демократичного суспільства, що зумовлено потребою людей у колективному вирішенні соціально-політичних проблем. Виходячи зі специфіки діяльності громадських організацій і рухів, слід розглядати їх диференційовано.

Громадські організації – це масові об'єднання громадян, що виникають за їх ініціативою для реалізації довгострокових цілей. Вони мають свій статут, фіксоване членство і характеризуються чіткою внутрішньою структурою.

Найбільш поширеними різновидами громадських організацій у сучасному світі є: профспілки; організації інвалідів; ветеранські, жіночі, молодіжні, наукові, технічні, культурно-просвітницькі, фізкультурно-спортивні та інші добровільні товариства; творчі спілки, фонди, асоціації.

Громадські рухи також мають масовий характер. Вони створюються з певною метою, внаслідок вільного бажання громадян на основі спільності інтересів і не мають фіксованого членства. Однак, на відміну від громадських організацій, громадські рухи – це структурно неформлені масові об'єднання громадян і організації різних соціально-політичних орієнтацій, діяльність яких, як правило, має тимчасовий характер і найчастіше спрямована на виконання певних тактичних завдань, після чого вони або розпадаються, або консолідується в нові політичні партії чи організації.

Основними різновидами громадських рухів є: політичні рухи, масові демократичні, антифашистські, соціальні. Одні із названих рухів висувають у своїй діяльності порівняно вузькі завдання, інші порушують питання загальнонаціонального і загальнолюдського характеру.

Різниця між організаціями і рухом відносна. Кожна масова організація функціонує як суспільний рух. Наприклад, профспілковий,

жіночий, молодіжний тощо. Характерною особливістю сучасних масових суспільних рухів і організацій є те, що вони, як правило, пов'язані безпосередньо з політикою або побічно впливають на якість діяльності політичних інститутів.

Діяльність суспільних організацій і рухів, на відміну від державних інститутів, характеризується тим, що ці організації та рухи не мають жодних владних повноважень. Вони відрізняються і від політичних партій, бо не мають на меті оволодіти державною владою, хоча їхня діяльність за певних умов може набирати політичного характеру. Крім того, час існування суспільно-політичних рухів коротший, ніж політичних партій як усталених організацій. Тому їх діяльність більш динамічна, спресована в часі.

Критерії відмінностей рухів і партій:

1. **Ідеологічний:** якщо партію можна визначити як певну ідеологічну спільність, прив'язану до відповідної політичної ідеології, то для громадсько-політичних рухів подібна ідентифікація не обов'язкова.
2. **Мета або спрямованість:** якщо програми політичних партій є багатоцільовим відображенням соціально-політичних доктрин, то рухи зорієнтовані на досягнення окремої, чітко окресленої конкретної мети, що за певних умов може трансформуватися у загальнолюдську.
3. **Ставлення до влади:** громадсько-політичні рухи не ставлять собі за мету завоювати державну владу, що є характерним для політичних партій. На відміну від останніх, рухи ніякими своїми структурами не входять до державних інститутів, будучи, однак, частиною політичної системи суспільства.
4. **Організація:** на відміну від партій, рухи не мають тривалих тривалих організаційних структур. Рухи можуть об'єднувати людей різної партійної належності для досягнення певних політичних цілей.

Таким чином, суспільні рухи і організації можна класифікувати як масові добровільні об'єднання, що виникають у результаті волевиявлення громадян на основі їхніх спільних інтересів. Вони намагаються змінити існуючі умови чи закріпити їх шляхом впливу на владні структури.

У демократичному суспільстві держава не втручається в їхню діяльність, хоча і регулює її згідно з чинним законодавством. Головні засади діяльності суспільних об'єднань – це поєднання особистих і спільних інтересів, самоврядування, рівність усіх членів, законність і гласність.

Конституції демократичних держав гарантують свободу створення громадських об'єднань, діяльність яких має ґрунтуватися на демократичних засадах, відповідати вимогам відкритості й гласності. У більшості

країн світу громадські об'єднання для здійснення своїх цілей і завдань, передбачених статутами, користуються правами:

- брати участь у формуванні державної влади й управління;
- реалізовувати законодавчу ініціативу;
- брати участь у виробленні рішень органів державної влади та управління;
- представляти й захищати інтереси своїх членів (учасників) у державних і громадських органах.

Держава створює рівні можливості для діяльності усіх громадських об'єднань. Не підлягають легалізації тільки ті з них, метою яких є зміна конституційного ладу шляхом насильства, пропаганда війни, насильства чи жорстокості, фашизму та неофашизму, створення незаконних воєнізованих формувань.

Польський політолог *Єжи Вятр* виділяє п'ять стадій, які проходить громадське формування у своєму розвитку:

- 1) створення передумов суспільного об'єднання;
- 2) висловлення прагнень;
- 3) агітація;
- 4) перевірка життєздатності громадського об'єднання, його відповідності потребам людей;
- 5) припинення діяльності, коли завдання виконані, або життя довело неможливість реалізації цілей.

На основі законодавчо визначених прав і обмежень громадські об'єднання виконують низку **функцій**.

Опозиційна функція. Її роль полягає в запобіганні надмірній централізації влади, сприянні прогресивному розвитку громадянського суспільства. Для досягнення цього громадські організації вдаються до різних заходів: висування альтернативних програм, апеляції до громадської думки, контролю тощо.

Захисна функція. Вона спрямована на захист інтересів, потреб членів організації через вимоги, заяви до державних органів, уряду, а також законодавчу ініціативу. Радикальними методами тиску на адміністративні органи і захист інтересів людей є страйки, маніфестації, мітинги, ультиматуми, пікетування.

Виховна функція. Направлена на формування в громадян моральної, політичної, управлінської, правової культури, творчого підходу, професіоналізму.

Кадрова функція. Полягає в підготовці кваліфікованих кадрів для державних і громадських органів, установ, організацій.

Суспільно-політичний рух і організації, залежно від їх зв'язку з політичною системою, можуть бути інституціональними (формальними)

і неінституціональними (неформальними). Перші визнаються політичною системою як її складова частина і функціонують за комплексом формальних правил. Другі діють поза системою, за правилами, що запропоновані нею.

Важливою проблемою політології є критерії класифікації суспільних організацій. В основу типології останніх беруть і характер взаємозв'язків членів організації, і поставлені ними цілі, і задоволення професійних чи аматорських інтересів. Зрозуміло, що для типології суспільних організацій можуть бути й інші критерії: класові та національні ознаки, демографічні чинники, масштаби діяльності, методи і способи дій та ін.

Масові громадські організації і рухи та велика кількість дрібних організацій і груп діють на *різних рівнях*:

- міжнародному;
- релігійному;
- у межах політичної системи тієї чи іншої країни;
- на місцевому рівні.

Організації різняться за професійними ознаками (об'єднання письменників, юристів, акторів, музикантів, журналістів тощо).

Але найбільш поширеною є класифікація за метою і напрямками діяльності, на підставі якої можна виділити:

- суспільно-політичні;
- миротворчі і правозахисні;
- економічного напрямку;
- національні, національно-культурологічні;
- екологічні;
- охорони здоров'я;
- інтернаціональні та інші.

Найбільш масовою громадською організацією є профспілки. Їх діяльність регулюється спеціальним законодавством. Вони мають свої міжнародні організації, наприклад, Всесвітня федерація профспілок (ВФП).

Достатньо різноманітний спектр суспільно-політичних організацій – це спілки молоді, ветеранів війни, комітет солдатських матерів, спілки жінок тощо.

Суспільно-політичні організації і рухи виконують дві головні *функції*:

- висловлюють і реалізують групові інтереси;
- забезпечують участь своїх членів в управлінні.

На відміну від політичних партій, суспільні організації і рухи не ставлять своїм головним завданням боротьбу за владу. Головна їх мета – задоволення і захист інтересів своїх членів. Виконуючи ці завдання, деякі масові об'єднання здійснюють тиск на державну владу або політичні партії. Такі об'єднання в політології називають групами тиску або групами інтересів.

Політологи виділяють три основні *ознаки групи тиску*:

- існування і діяльність групи поза офіційними структурами й органами влади;
- здійснення тиску на політичні інституції з метою прийняття державними органами певних рішень;
- вимоги групи відображають специфічні інтереси тих чи інших верств або об'єднань громадян.

Типовими засобами тиску суспільних об'єднань на органи влади є:

- безпосереднє висування своїх членів до складу представницьких і законодавчих органів влади;
- участь в урядових і парламентських консультаціях, офіційних слуханнях, що проводить уряд чи парламент;
- підтримка особистих контактів з членами парламенту, уряду, чиновниками державного апарату;
- субсидування політичних партій або окремих кандидатів у депутати;
- технічна або організаційна допомога під час проведення виборчих кампаній тощо.

У багатьох країнах широко практикується така форма тиску на законодавчу владу, як *лобізм* (від англ. lobby – кулуари, коридор). Лобізм виник як специфічний інститут політичної системи США для впливу конкретних приватних та громадських організацій на процес ухвалення рішень органами влади з питань внутрішньої та зовнішньої політики. Найбільш придатними на роль лобістів вважаються колишні чиновники законодавчих і виконавчих органів влади, які підтримують зв'язки зі своїми колегами, а також досвідчені адвокати, близько знайомі із закулісним життям законодавчих та урядових установ. Послуги лобістів щедро оплачуються.

Засоби лобізму:

- збирання інформації, її блокування або надання зацікавленим особам;
- пропагандистські кампанії з рекламою або антирекламою певної акції;
- кампанії тиску з місць (телеграми, листи тощо);
- фінансування виборчої кампанії;

- надання “потрібним особам” різних послуг (гонорар за виступ, влаштування для чиновників різного роду розваг за рахунок зацікавлених організацій).

Для багатьох лобізм є синонімом корупції і, як бачимо, не без підстав. Проте лобізм – це не тільки підкуп, шантаж, а й більш вагомий метод розв’язання політичних, економічних, регіональних проблем, оскільки на нього працюють високопрофесійні експерти, котрі пропонують і здійснюють соціально-конструктивні ідеї.

Таким чином, суспільно-політичні організації і рухи в демократичних країнах доповнюють раціональний плюралізм, посилюють ефективність багатопартійності, конкуренцію в середовищі різних політичних сил. Вони є своєрідною сполучною ланкою між політичним і громадянським суспільством. І саме в цьому полягає їх стабілізуюча, інтегративна роль у суспільстві.

Питання для самоконтролю

1. Що таке політична партія, які причини її формування?
2. Які функції виконують політичні партії?
3. Які підстави для класифікації партій вам відомі?
4. Чи втратив значення традиційний поділ партій на “праві” і “ліві”?
5. Які типи партійних систем ви знаєте?
6. Які фактори впливають на розвиток партійних систем?
7. Результатом яких чинників є партійна система?
8. У чому полягають функції непартійних громадських об’єднань?
9. Які форми і методи діяльності громадських організацій і рухів?
10. Якими критеріями визначаються суспільні організації та рухи?

Тема 6. ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

План лекції

1. Суть політичного процесу. Політична участь громадян.
2. Політичні конфлікти та кризи в суспільному житті.
3. Вибори і виборчі системи.

1. Суть політичного процесу. Політична участь громадян

Термін “процес” походить від латинського *processus*, що означає рух вперед, просування. Під політичним процесом розуміють сукупну діяльність суб’єктів політико-владних структур, партій, соціально-класових груп, еліт та окремих осіб, завдяки якій забезпечуються функціонування і розвиток політичної системи.

Політичний процес охоплює різноманітні види політичної діяльності в рамках політичної системи, а також у взаємодії з іншими суспільними системами. Він відображає динаміку політичного життя, розвиток реально існуючих політичних явищ.

Політичний процес має різні стадії, що змінюють одна одну і відрізняються за часом. Кожна стадія має свої особливості. Сума стадій становить структуру політичного процесу.

Компонентами структури політичного процесу є:

- формування мети та завдань політичних структур, політичних інститутів;
- конституювання й створення політичних інститутів;
- розробка, прийняття та реалізація рішень і нормативних актів управління;
- підтримка населенням держави функціонування політичних інститутів і владних структур, спрямування їх розвитку.

Політичні процеси поділяються:

- за природою – на творчі і руйнівні, одномоментні;
- за рівнем організації суспільства – на глобальні, регіональні, місцеві;
- за формами протікання – відкриті, приховані;
- за динамікою проходження – бурхливі, спокійні, уповільнені;
- за характером спрямування і середовища – прогресивні, регресивні, внутрішньополітичні, еволюційні, безперервні та ін.

Знання особливостей політичних процесів допомагає:

- зрозуміти політичну реальність і зміни, які в ній відбуваються, на прями розвитку;
- оволодіти політичною ситуацією;
- прогнозувати наслідки того чи іншого процесу.

Політичні процеси в суспільстві, як правило, відбуваються поступово, повільно, проте політичні сили та окремі політичні діячі інколи прагнуть прискорити їх. Таке прискорення є не що інше, як намагання вирвати політику із системи “суспільство” і примусити її працювати за невласливими їй законами. Це призводить до відриву від реальності, до суб’єктивізму, волонтаризму, а в кінцевому підсумку до політичного краху.

Одним із найважливіших елементів політичного процесу є **політична участь** – дії, що вживаються соціальною спільністю, окремими громадянами і які мають на меті вплинути на державну політику, управління державними справами або на вибір політичних лідерів на будь-якому рівні політичної влади – місцевому чи загальнонаціональному.

Участь у політиці тісно пов’язана з такою характерною рисою активного демократичного громадянина, як політичне залучення. Саме через участь у політиці, громадському житті і державному управлінні формується та реалізується громадянин.

Серед **найважливіших передумов участі громадян у політиці** є:

- а) інтерес до політики;
- б) обізнаність у політичних подіях і процесах.

Особи, які не цікавляться політикою і не мають про неї необхідних знань, зазвичай приречені стати не лише об’єктами політики, а й жертвами політичних рішень, прийнятих без їхньої участі. І навпаки, особи, яким властивий достатньо високий ступінь інтересу до політики і які вельми обізнані в ній, здатні стати суб’єктами (акторами, дійовими особами, гравцями) політичного процесу. Завдяки участі у політиці такі громадяни можуть підвищити свій суспільний статус.

З точки зору спрямованості політичної участі громадян, її визначення можна умовно розглядати в рамках двох основних підходів – **урядовоцентричного і суспільно-цінного**.

Прихильники першого підходу, яких – переважна більшість, вважають, що політична участь громадян спрямована насамперед на урядовців та урядування.

Прихильники другого підходу розглядають політичну участь громадян як частину діяльності, спрямованої на заміну суспільно-політичних цінностей.

Збагнути особливості політичної участі громадян в активістських ролях – в групах і партіях – можна лише через врахування двох названих підходів. Адже, з одного боку, активістська діяльність громадян часто спрямовується на отримання конкретного результату від уряду, однак, з іншого боку, ця діяльність неминуче впливає на зміну суспільно-політичних цінностей у бік сприятливої атмосфери для впливу на урядовців.

Способи політичної участі громадян:

1. **Професіональна політична діяльність** як публічних політиків, так і осіб, що фахово забезпечують реалізацію політико-державних функцій.
2. **Виборча діяльність** (голосування на виборах, пожертвування на кампанії, робота на виборах, вербування прихильників від імені кандидата тощо).
3. **Участь у політичних кампаніях** (переконування, пожертвування коштів, відвідування мітингів тощо).
4. **Організаційна діяльність** (участь через саме членство в організації, яка прагне впливати на прийняття рішень у державному управлінні).
5. **Участь у місцевих справах** (обговорення місцевої політики, контактування з місцевими посадовцями чи політиками, вирішування місцевих проблем).
6. **Контактування** окремих громадян з урядовцями для вирішення своїх особистих проблем чи малої групи людей.
7. **Лобювання** (індивідуальні чи групові зусилля, щоб увійти у контакт з урядовцями і політичними лідерами для впливу на їхні рішення з питань, важливих для значної кількості людей).
8. **Насильницькі дії** (нелегальні зусилля впливати на ухвали урядовців, завдаючи фізичної шкоди особам чи власності). Приклади насильницьких дій: державні перевороти, політичні вбивства, бунти, повстання.
9. **Комунікативні види діяльності** (стеження за політикою через засоби масової інформації та обговорення політики, включаючи навіть таку особливу форму обговорення, як цілеспрямоване переконування на користь певного кандидата чи партії).
10. **Нетрадиційна політична участь**, яка охоплює дві великі групи видів діяльності:
 - а) менш агресивні (петиційні кампанії, бойкоти, легальні демонстрації, громадські рухи прямої дії);
 - б) більш агресивні (нелегальні страйки, насильницькі зіткнення, участь у революційних рухах, участь у партизанському русі, рух громадської непокори).

Політичну участь можна також поділити на такі різновиди:

- **автономна участь** – це добровільна політична діяльність людей, які переслідують особисті чи групові інтереси;
- **мобілізована участь** – має примусовий характер, її стимулами є адміністративний примус, страх, сила традиції тощо. Як правило, мобілізована участь спрямована на підтримку політичної системи, її метою є демонстрація відданості правлячій еліті, “всенародної

єдності” і схвалення чинної політичної лінії. Такий тип участі домінує в автократії (тоталітарних і авторитарних режимах);

- **“ангажована” участь** – характеризує цілеспрямовану на реалізацію групових інтересів (партій, руху, лобі, політичної “команди”) політичну поведінку, яка є цілком усвідомленою, спланованою та здебільшого професійною. Ангажовану позицію займають природно всі партійні лідери та помітні партійні діячі, практично всі відомі публічні політики є безпосередньо чи приховано “ангажованими” впливовими політичними силами; абсолютна більшість засобів масової інформації також “ангажована” певними політичними групами, організаціями чи державою.

Американський політолог *Л. Мілбрет* (автор книги “Політична участь”, 1965) запропонував “ієрархію залучення до політики” з відповідними трьома основними ролями громадян:

- 1) “апатичні” (близько третини громадян);
- 2) “спостерігачі”, включаючи учасників голосування (близько 60 %);
- 3) “гладіатори” як найбільше залучені до політики громадяни (1–7 %).

Деякі політологи, спираючись на проведені ними соціологічні дослідження, запропонували використовувати такі **виміри політичної участі**:

1. **Тип впливу**, який політичні дії громадян здійснюють на лідерів (через здійснення тиску або через передавання інформації).
2. **Потенційна результативність** (обсяг впливу ухвал урядовців – від впливу на одного громадянина до впливу практично на всіх).
3. **Конфліктність** (до якої міри одна група учасників намагається дістати певну користь для себе за рахунок іншої).
4. **Рівень співпраці** (кооперації) з іншими для виконання певної діяльності (чи відсутність цієї співпраці взагалі).
5. **Ступінь ініціативи** (скільки ініціативи має проявити політичний учасник для того, щоб зайнятися певною діяльністю чи здійснити певну дію).

Політична участь виконує певні соціальні функції:

- а) відображення, узгодження і реалізація різних інтересів та вимог;
- б) відбір політиків та управлінців;
- в) рекрутування і просування по службі (політичній кар’єрі) публічних політиків та управлінців (“політичних адміністраторів”);
- г) залучення населення до вироблення і реалізації політичних рішень;
- д) політична соціалізація;
- е) упередження та розв’язання конфліктів;
- є) боротьба з бюрократизмом і скасування відчуження громадян від політики та управління.

Завдяки цим функціям, політичну участь населення визнано одним із головних прав людини, які отримали міжнародно-правове визнання. Так, ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (резолюція ООН від 16 грудня 1966 року) містить такі положення: “Кожен громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації право і можливості:

- а) брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і через посередництво вільно обраних представників;
- б) голосувати і бути обраним на дійсно періодичних виборах, які здійснюються на засадах загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні та забезпеченні вільного волевиявлення виборців;
- в) мати доступ у своїй країні на загальних умовах рівності до державної служби”.

Сприятливі умови для участі громадян у політиці сучасних західних демократій склалися внаслідок наполегливої боротьби багатьох поколінь громадських активістів, їхньої відваги і поєднання з компетентністю, глибокої перебудови масової свідомості. Україна ще тільки на початку подібного шляху.

2. Політичні конфлікти і кризи в суспільному житті

Конфлікти супроводжують всю історію людства. Де є люди, там є і конфлікти. Вивчення конфліктів є одним з головних завдань політології, а управління ними належить до найважливіших умов забезпечення соціально-політичної стабільності як всередині країни, так і на міжнародній арені.

Що означає конфлікт?

Конфлікт (від лат. *conflictus* – зіткнення) – це протиставлення суспільних суб’єктів з метою реалізації їх суперечливих інтересів, позицій, цінностей і поглядів.

Проблеми конфліктів привертала до себе увагу ще мислителів **Стародавнього світу**. Серед них певне місце належить **Конфуцію**, який джерело конфлікту розглядав у неосвіченості і невихованості, що призводять до порушення норм людських відносин. Злагода, вважав мислитель, має триматися на поняттях взаємності, золоті середини і людинолюбства. Серед його постулатів: “Не роби іншим того, чого не бажаєш собі, і тоді в державі і в сім’ї не будуть відчувати ворожнечі”, “Відповідайте на образу справедливістю”, “Благородна людина знає обов’язок, нікчемна – користь”.

Давньокитайський філософ і політичний діяч **Мао-цзи** вважав, що причина хаосу в суспільстві полягає у відсутності глави правління. Тому люди обрали наймудрішого і найдостойнішого, зробили його сином Неба для управління справами і встановлення єдиної для всієї

ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

Піднебесної справедливості. Мао-цзи належить вимога враховувати інтереси народу в процесі управління державою.

Видатний старогрецький філософ **Платон** причину конфліктів вбачав у властивостях людської душі, якій притаманні три початки – розумний, лютий та бажання і незбіжність їх інтересів. Тому він пропонував їх чітко регламентувати. Інший філософ античності – **Аристотель** наголошував: “Держава є інструментом примирення людей. Людина поза державою агресивна і небезпечна”.

Особливістю конфліктологічних ідей в епоху **Середньовіччя** була їх релігійна спрямованість. Зокрема, **Фома Аквінський** вважав, що “історія являє собою вічну битву двох царств – божого і земного”, а закони поділяв на два види: природні і людські. Природний закон зобов’язує людину шукати істину (бога) і поважати людей.

Протягом **Нового часу** та **Просвітництва** були створені передумови системного підходу в пізнанні явищ навколишнього світу, у тому числі й у вивченні конфліктів. Характерні погляди на конфлікт містилися у працях **Ф. Бекона**, **Т. Гоббса**, **Ж.-Ж. Руссо** та інших.

Так, Ф. Бекон першим здійснив ґрунтовний аналіз сукупності причин соціальних конфліктів і детально розглянув матеріальні, психологічні і політичні передумови соціальних колізій. Він визнавав вирішальну роль матеріальних чинників у виникненні конфліктів, а головною причиною останніх вважав тяжке становище народних мас. Іншими причинами конфліктів він називав помилки правителів і соціальну заздрість.

Ж.-Ж. Руссо ідеалізував “природний стан”, оспівував його як щасливе дитинство людини (“Людина від природи добра, суспільство псує і розбещує людей”).

У **першій половині XIX століття** звертали увагу на проблеми конфліктології представники німецької класичної філософії – **Е. Кант**, **Г. Гегель**, **Л. Фейєрбах**.

І. Кант визнавав певну позитивну соціальну роль конфліктів у загальній історичній долі людського роду. Без них, стверджував він, всі найкращі задатки людства залишилися б нерозвиненими. Іншим було його ставлення до війни між державами. Він висунув проект установа “вічного миру” шляхом створення космополітичного союзу самостійних рівноправних держав, побудованих за республіканським типом.

На думку Г. Гегеля, “... головна причина конфліктів криється у соціальній поляризації суспільства”, отже, він радив: держава повинна представляти інтереси всього суспільства і регулювати конфлікти (через систему потреб, опікувати свободу і власність особи, виконання правосуддя).

Друга половина XIX і початок XX століття відіграли значущу роль у становленні науки про конфлікти, що було зумовлено такими факторами:

- накопиченням достатнього обсягу інформації про проблеми конфлікту;
- насиченістю найсильнішими соціальними потрясіннями (війни, економічні кризи, соціальні революції).

У цей період виникає марксистська (*К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін*) теорія конфлікту. Згідно з нею суспільні протиріччя є головною рушійною силою соціальних змін. У соціально-антагоністичних формаціях вони реалізуються у формі класової боротьби.

Польсько-австрійський соціолог і юрист *Л. Гумплович* свої погляди про природу соціального конфлікту сформулював у вигляді трьох основних тез:

- конфлікти є сутністю історичного процесу; у них різний характер, але вони є чинниками прогресу;
- диференціація суспільства на пануючих і підлеглих – явище вічне, як вічним є обумовлений цим конфлікт;
- конфлікти сприяють єдності суспільства і виникненню більш широких об'єднань.

Німецький соціолог *Г. Зіммель* першим увів у науковий обіг термін “соціологія конфлікту” і описав закономірності соціальних конфліктів. У його тлумаченні конфлікт є нормальною і надзвичайно важливою формою соціального життя; він сприяє соціальній інтеграції, визначає характер конкретних соціальних утворень, зміцнює принципи і норми їх організації.

Починаючи з *середини XX століття* з'являються сучасні теорії конфліктів. Найбільш відомі серед них:

- теорія позитивно-функціонального конфлікту (*Л. Козер*);
- конфліктна модель суспільства (*Р. Дарендорф*);
- загальна теорія конфліктів (*К. Боулдінг*).

Американський дослідник Л. Козер стверджував, що не існує соціальних груп без конфліктних відносин і що конфлікти мають позитивне значення для функціонування політичної системи суспільства і сприяють її змінам. Теоретична схема Л. Козера виглядає таким чином:

- чим більше негараздів у суспільстві, тим вища вірогідність того, що соціальні групи стануть ініціаторами конфліктів;
- чим гостріший конфлікт, тим більша вірогідність, що в конфліктних групах складуться централізовані структури прийняття рішень і вищою буде моральна згуртованість її членів;

- чим менше в учасників конфлікту згоди з приводу його цілей, тим триваліший конфлікт;
- чим краще лідери конфліктних груп зможуть зрозуміти, що цілковите досягнення мети обходиться дорожче, ніж перемога, тим коротшим буде конфлікт.

Німецький вчений *Р. Дарендорф* вважає конфлікт перманентним станом соціального організму. На його погляд, сам факт відсутності конфлікту є аномалією. Р. Дарендорф виділяє не тільки негативні фактори конфлікту, а й позитивні: конфлікт є джерелом інновацій, соціальних змін, але мають перспективу еволюційні зміни, а не революційні перевороти.

Американський соціолог та економіст *К. Боулдінг*, автор “загальної теорії конфлікту”, стверджує, що всі конфлікти мають загальні елементи і загальні взірці розвитку. Тому знання “загальної теорії конфліктів” дозволить суспільним силам контролювати їх, управляти ними, прогнозувати їх наслідки.

Як виникає конфлікт?

Люди неоднаково сприймають і оцінюють ті чи інші події, і це досить часто призводить до спірних ситуацій. Якщо остання несе в собі загрозу для досягнення мети навіть одному із учасників взаємодії, то виникає конфлікт. Отже, конфліктна ситуація – це основна умова виникнення конфлікту на підставі порушення балансу інтересів учасників взаємодії. Тому конфлікт справедливо розглядають як наслідок розвитку суперечності.

Суперечність переростає у конфлікт, якщо існують його основні ознаки, а саме:

- необхідною умовою конфлікту є наявність, як мінімум, двох протилежних сторін (це можуть бути індивіди, групи, класи, навіть культури, етноси, конфесії, релігійні секти, партії, партійні фракції тощо);
- конфлікт виникає тільки тоді, коли сторони домагаються вигоди, користі, зиску за рахунок одна одної (успіх однієї сторони означає неуспіх, поразку другої);
- дії конфліктуючих сторін спрямовані на досягнення несумісних і взаємовиключних цілей (цінностей) і, отже, зіштовхуються;
- одним із важливих аспектів конфліктних відносин є влада (при конфлікті завжди висувається намагання досягнення, зміни або збереження суспільної позиції – спроможності контролювати і направляти поведінку іншої сторони);
- конфліктні відносини являють собою основу суспільних процесів і відіграють важливу соціальну роль;

- конфліктний процес являє собою тимчасову тенденцію до порушення взаємовідносин між сторонами;
- конфліктні відносини не руйнують систему, а скоріше, сприяють змінам соціальних норм і орієнтацій.

Поняття політичного конфлікту визначає боротьбу за вплив у системі політичних відносин, за доступ до прийняття загальнозначущих рішень, за монополію своїх інтересів, тобто за все те, що становить зміст влади і політичного панування.

Політичний конфлікт – це зіткнення, протиборство політичних суб'єктів (націй, держав, класів, політичних партій), цінностей, поглядів, що зумовлені становищем і роллю влади. Тобто це різновид взаємодії двох і більше сторін, які сперечаються між собою щодо владних повноважень.

Об'єктом політичного конфлікту є державна влада, **предметом** – боротьба за володіння нею, устрій державних інституцій, політичний статус соціальних груп, цінності, які є базою політичної влади.

Серед **причин політичних конфліктів у тоталітарних режимах** є:

- надмірна централізація влади;
- відсутність можливості легальної політичної протидії існуючій владі;
- всезагальна ідеологізація суспільного життя і жорстка “боротьба” з інакомислячими;
- жорсткий контроль за отриманням, обробкою і розповсюдженням інформації;
- розрив між декларованими принципами і фактичною стороною політики (подвійні стандарти в політиці, ідеології, житті, моралі);
- відсутність діючого механізму впливу громадян на політику держави і, як наслідок, невдоволеність простих людей існуючим способом життя.

У **ліберально-демократичних режимах політичний конфлікт** виникає через питання влади (одні управляють і командують, другі – вимушені підпорядковуватись і виконувати вказівки).

Конкретні причини політичних конфліктів лежать в основі поведінки протилежних сторін, які в більшості випадків несумісні.

Різноманітною є мотивація **групових політичних конфліктів**:

- економічні труднощі;
- політичні симпатії і антипатії;
- домагання політичного лідерства;
- національна гордість і зневага до інших національностей і багато інших.

Не менш багатогранні причини **політичних конфліктів на міжнародній арені**:

- територіальні претензії однієї країни до іншої (всупереч діючим міжнародним договорам);
- національна пригніченість;
- нерівне становище державної нації і національних меншин, особливо з прикордонною праматірною державою та інші.

Політичний конфлікт вічний, позаяк неможливе створення такої суспільної системи, при якій потреби всіх були б цілком задоволені. Але домагатися цього потрібно.

Конфлікт може бути стимулятором і рушійною силою соціальних змін. Разом з тим конфлікт може виконувати руйнівну функцію. Серед **позитивних і негативних функцій конфліктів** політологи виокремлюють такі:

- **сигнальна** функція характеризує конфлікт як показник певного стану суспільства; виникнення конфліктної ситуації сигналізує про розлад у соціальних зв'язках і стосунках; це симптом неблагополуччя, який спонукає до певних перетворень у суспільстві;
- **інформаційна** функція межує з сигнальною, хоча і не тотожна їй; появи конфліктної ситуації в її конкретиці містять певну інформацію про причини, що її породжують, а з'ясування цих причин є передумовою та вихідною базою для розв'язання конфліктів;
- **диференційна** (від лат. differentis – поділ, розчленування) функція визначає процес розчленування, що виникає під впливом конфлікту, який часто проходить через зміни і руйнування попередніх соціальних структур;
- **динамічна** (від грец. dynamikos – силовий, зміна якого-небудь явища під впливом діючих факторів) функція полягає в прискоренні темпу соціальних змін (ця функція свого часу була відмічена засновниками марксизму, які вважали класову боротьбу силою історичного прогресу);
- **інтегруюча** (від лат. integration – об'єднання в ціле яких-небудь частин) і **дезінтегруюча** (від лат. desintegratio – розпад цілого на свої складові частини) функції пов'язані з тим, що політичний конфлікт не тільки створює умови для об'єднання окремих індивідів, груп, партій на основі можливої ідентифікації своєї позиції із загального, але і створює протилежну тенденцію зі свого середовища тих, хто займає особливу позицію;
- **демаскуюча** (від франц. demasquer – зірвати маску, виявити) і **маскуюча** (від франц. masquer – приховувати справжні наміри) функції існують, коли політичні конфлікти виявляють дотепер скриті

проблеми суспільства (люди починають про ці проблеми не тільки думати і говорити, а й намагаються протистояти їх негативному впливові);

- **прогресивна** функція є збірною, оскільки в ній синтезовані всі інші (після розв'язання конфлікту досягається конкретна позитивна якість);
- **регресивна** функція виражається в соціальних витратах і прямих збитках – людських життях, знищенні ресурсів, занепаді моралі тощо.

Як свідчить історія, війни, революції, страйки і їм подібне, суспільно-політичні конфлікти так чи інакше сприяють досягненню прогресу чи регресивним перетворенням. Очевидно, оцінка результатів того чи іншого конфлікту можлива лише через певний час.

Складною за своєю багатогранністю є **типологія політичних конфліктів**. З погляду масштабів і рівнів прояву розрізняють зовнішньополітичні (міждержавні) і внутрішньодержавні конфлікти.

Зовнішньополітичні конфлікти – це конфлікти між двома або кількома державами за сфери впливу і панування на світовій арені. Вони можуть виникнути внаслідок розбіжності територіальних, економічних, військових та інших інтересів між державами.

Внутрішньодержавні конфлікти можуть виникнути між політичною елітою і масами. Це відбувається тоді, коли правляча еліта не виражає корінних інтересів більшості.

Крім того, політичні конфлікти класифікуються за такими критеріями:

- **за причинами, що породили їх** (всі вони знаходяться в соціальних підсистемах, з якими пов'язана політична система глобального суспільства);
- **за соціальним складом конфліктуючих сторін** (міжособові, міжгрупові, внутрішньогрупові, міжкласові, міжнаціональні);
- **за динамікою розвитку** (гострі, такі, що загострюються, згасаючі, хронічні);
- **за часовими характеристиками** (довготривалі і короткострокові);
- **за технологіями дій сторін** (із застосуванням і без застосування насилля);
- **за причиною мотивації** (дійсні, випадкові, приховані, помилкові);
- **за соціальними цілями та їх наслідками** – такі, що трансформують соціальну систему, і такі, що її реформують.

Згідно з якісною характеристикою, що відображає ступінь радикалізації соціально-політичних змін, виділяють **обмежені і радикальні** конфлікти.

Обмежені конфлікти передбачають часткові зміни у політиці владних структур та їх діях, а **радикальні** конфлікти своїм джерелом мають суперечності між корінними політичними інтересами і потребами великих соціальних верств. Вони поділяють суспільство на дві ворогуючі протилежні сили.

Політичні конфлікти відрізняються один від одного ще за одним критерієм – на якому політичному полі вони виникають і розгортаються:

- на вищому рівні організації влади чи регіональному, або місцевому;
- в центрі політичної системи чи на периферії.

Деякі вчені дотримуються поділу конфліктів на **неантагоністичні** (примиренні) та **антагоністичні** (непримиренні). Вони вважають, що невміння чи небажання вирішення неантагоністичного конфлікту сприяють його переходу в хронічну форму і навіть переростанню в антагоністичну. Натомість пошук взаємних компромісів, способів урегулювання конфліктів може зняти гостроту й перевести конфлікт на неантагоністичний.

Відомі ситуації імітації конфлікту як спроби ідеологічного, політичного, морального тиску. Такі конфлікти називають уявними, але вони можуть перетворитися на реальні, якщо виникне протиборство між сторонами, чий інтереси опиняться під загрозою.

Політичні конфлікти можуть перерости в політичні кризи.

Політична криза – це переломний стан політичної системи суспільства, який виражається у поглибленні і загостренні конфліктів, у різкому посиленні політичного напруження і нестабільності.

Внутрішньополітичні кризи можливо вибудувати за ступенем їх безпеки для суспільної стабільності: урядова криза, парламентська і конституційна криза.

Урядова криза часто виникає в тих країнах, де кабінет міністрів формується за участі парламенту на коаліційній основі. Це створює вірогідність виникнення непорозумінь з наступною відставкою окремих членів уряду.

Парламентська криза проявляється у формі політичної боротьби різних фракцій, які орієнтуються на прямо протилежні підходи у прийнятті законів і в оцінці діяльності уряду. Це робить неможливим прийняття якихось рішень, що призводить до паралічу законодавчої діяльності парламенту.

Конституційна криза виникає не випадково їй передують конституційні конфлікти. Це можуть бути і конфлікти, породжені внутрішніми суперечностями самої конституції, її недосконалістю, неточністю формулювань та ін. У таких випадках удосконаленню конституції слугує

тлумачення її статей Конституційним Судом або внесення в неї поправок парламентом. Друга група конституційних конфліктів – це конфлікти органів державної влади з конституцією; намагання обійти конституційні норми внаслідок політичного розрахунку або через правову неграмотність. Конфлікт застарілої конституції із новою політичною реальністю може перерости в конституційну кризу.

Особливою формою політичних криз є *революція, контрреволюція, повстання, путч, заколот, війна* тощо.

Універсальних способів чи шляхів подолання конфліктів немає. Однак політологія вказує на деякі засоби регулювання конфлікту, а саме:

- 1) *компроміс* (від лат. *compromissum* – погодження між протилежними сторонами, досягнуте взаємними поступками);
- 2) *примиренність* на підставі примусовості (спосіб насилля), що дозволяє ігнорувати аргументи супротивника.

Розв'язання конфлікту – це не просто послаблення його руйнівного потенціалу, але й усунення змісту самого конфлікту, його предмета. Конфлікт є вирішеним, якщо всі учасники беззастережно визнають досягнуті домовленості, а проблеми, які породили політичне протиставлення, не стають предметом конфлікту.

Інструментами вирішення конфліктів є:

- *переговори* (вони дають змогу дійти згоди, відкривають шлях до співробітництва сторін, що конфліктують);
- *використання сили* (примусові санкції, закону, в тому числі норм міжнародного права);
- *мирне протиставлення сторін на основі зближення їхніх позицій та інтересів через посередника* (роль посередника можуть виконувати слідчі або погоджувальні комісії);
- *арбітраж* (сторони, що конфліктують, добровільно передають свої суперечності для розгляду третій стороні, рішення якої обов'язкове для обох сторін);
- *референдум і вибори* (в ролі арбітра як у першому, так і в другому випадках є самі громадяни).

Важливим арбітром у політичних конфліктах є *Конституційний Суд*. У більшості країн він вирішує конфлікти, які виникають:

- а) між законодавчими і виконавчими органами;
- б) між центральними органами і її суб'єктами;
- в) між державними органами і політичними партіями, громадськими організаціями та об'єднаннями.

Правові питання регулювання політичного конфлікту можуть бути предметом розгляду і пленарних засідань законодавчого органу країни.

Питання управління політичних конфліктів на міжнародному рівні здійснюють міжнародні організації (ООН, особливі її підрозділи, ПАРЕ, НАТО та інші).

Отже, розв'язування конфлікту може відбуватися різними шляхами, залежно від масштабів, складу учасників, глибини його розвитку.

3. Вибори і виборчі системи

Вибори та голосування як способи народоправства, прийняття спільнотою рішень практикуються в історії людства здавна. Ще в стародавні часи створення публічної влади та її функціонування ґрунтувалися на виборності кращих (старших, мудріших, сильніших) членів общин для управління суспільним життям.

Вибори – це передбачена Конституцією та законами форма прямого народовладдя, яка є безпосереднім волевиявленням народу, шляхом таємного голосування щодо формування державної влади та органів місцевого самоврядування чи обрання та наділення повноваженнями посадових осіб.

Основні принципи проведення виборів:

1. **Вільні вибори.** Це означає, що ніхто не може бути примушений до здійснення волевиявлення.

2. **Загальне виборче право.** Цей принцип дозволяє брати участь у виборах всім громадянам держави, окрім тих, яким не дозволяється законом.

Виборче право може бути активним (право обирати) і пасивним (право бути обраним). У більшості країн для участі в голосуванні (активне виборче право) встановлюється вік – 18 років, але він може бути і меншим (16 років, Бразилія) або більшим (20 років, Марокко). Для пасивного виборчого права вік має бути дещо вищим: 21, 25, 35 років. У Фінляндії та Швейцарії віковий ценз для активного і пасивного виборчого права однаковий.

У багатьох країнах запроваджено ценз осілості – виборцем чи кандидатом може стати лише той, хто прожив у даній місцевості (країні) не менше встановленого законом терміну: США – 1 місяць, Німеччина – 3, Франція – 6, Канада і Фінляндія – 12 місяців. Крім вимоги певного терміну проживання на території виборчого округу, виборче право деяких країн встановлює і термін проживання у цій країні. Наприклад, у Норвегії та Ірландії для активного виборчого права термін осілості становить п'ять років.

Зараз майнові, статеві, а також освітні цензи у цивілізованих країнах відсутні, хоч час скасування деяких із них відбувся порівняно недавно. У Франції жінки дістали право голосу в 1944 році, Швейцарії – в 1971 році, Іспанії – в 1977 році. Ценз статі зберігається у деяких мусульманських країнах, наприклад, у Саудівській Аравії, Кувейті, Йорданії.

У США до 1964 року існував податковий ценз, а до 1970 року – ценз грамотності (для отримання права голосу вимагалось свідоцтво про освіту).

Крім того, існують певні обмеження для громадян, які скоїли злочини або відбувають тюремне ув'язнення. Деякі країни, зокрема Франція, Велика Британія, як певне обмеження для громадян встановлюють виборчу грошову заставу. Вона повертається лише тоді, коли кандидат у депутати набере передбачену законом кількість голосів. Наприклад, у Великій Британії виборча застава становить 500 фунтів стерлінгів. Вона може бути повернена кандидатові в депутати, коли той набере п'ять відсотків від загальної кількості голосів. Грошова застава була введена для того, щоб не давати можливості брати участь у виборах безвідповідальним кандидатам.

3. Рівність прав (принцип рівності). Це означає, що:

- а) кожен виборець має один голос;
- б) в країні існує єдиний виборчий корпус, тобто виборці не розподілені на соціальні чи якісь інші групи;
- в) всі громадяни беруть участь у виборах на рівних підставах (закон встановлює однакові вимоги для висунення кандидатів і проведення агітації).

При цьому передбачається створення рівних за кількістю виборчих округів. У багатьох країнах встановлюється мінімум, а інколи – максимум, від якого обирається визначена кількість депутатів. Але на практиці є істотні відхилення від встановленої законом норми, оскільки, як правило, виборчі округи збігаються з адміністративно-територіальними одиницями.

4. Пряме виборче право. Воно означає, що громадянин голосує безпосередньо за партію чи кандидата. Але інколи вибори бувають і непрямими. Існує два види непрямих виборів:

- а) виборці обирають виборчу колегію, яка потім робить вибір (наприклад, президента США);
- б) багатоступеневі вибори (у такому разі низові представницькі органи обираються громадянами, а потім вони обирають депутатів вищих рівнів).

5. Принцип таємного голосування полягає у неможливості контролю за волевиявленням виборців.

6. Обов'язковість і періодичність виборів означає, що у країні вибори відбуваються через певний термін, визначений Конституцією і законами про вибори.

Політичні вибори – це не лише безпосереднє голосування, а й широкий комплекс заходів і процедур щодо формування керівних органів у державі.

Головні процедури виборчої кампанії:

1. **Призначення виборів та визначення дати їх проведення.** У більшості країн вибори проходять у встановлені законом строки. У парламентських республіках вибори за звичайних умов проводяться, коли спливає строк повноважень загальнонаціонального парламенту. Такі вибори називають черговими. Однак у випадках, визначених законом, парламент може бути розпущений. Тоді призначаються позачергові вибори.
2. **Утворення і визначення меж виборчих округів і виборчих дільниць.** Вибори проводяться по виборчих округах, які визначаються та встановлюються центральною владою в державі. Округ, від якого обирається один депутат, називається одномандатним, коли ж одразу обирається декілька депутатів – багатомандатним.
3. **Формування виборчих комісій,** яким належить функція безпосереднього проведення виборів. Найчастіше утворюється така система виборчих комісій: Центральна виборча комісія, окружні та дільничні виборчі комісії.
4. **Складання списків виборців.**
5. **Висування та реєстрація кандидатів.** Виборчий процес починається з процедури висування й реєстрації кандидатів, які дістають право на проведення агітаційної кампанії. Статус кандидата обумовлено законом про вибори.
6. **Проведення передвиборчої пропаганди та агітації.** Вона починається з моменту реєстрації кандидата і закінчується напередодні голосування. У день голосування забороняється будь-яка передвиборна агітація.
7. **Голосування.** У більшості країн світу участь у голосуванні вважається особистим правом виборця, який може вільно розпоряджатися ним на свій розсуд. Разом з тим у деяких країнах законодавство проголошує обов'язкове голосування. Виборчі закони Австралії, Бельгії, Люксембургу та Нідерландів передбачають штрафні санкції за неучасть у голосуванні, в Греції, Мексиці, Пакистані – кримінальну відповідальність (тюремне ув'язнення від одного місяця до року).
8. **Підрахунок голосів та оприлюднення результатів голосування.** Це одна із важливих стадій виборчого процесу. Підрахунок голосів залежить від виборчої формули і обумовлений законодавством.
9. **Проведення за необхідності повторного голосування чи повторних виборів.** Інколи вибори визнаються такими, що не відбулися. Але досить часто реальне волевиявлення спотворюється порушеннями при підрахунку голосів.

Класифікація таких порушень:

- а) купівля чистих бюлетенів. Сутність полягає в тому, щоб за певну плату виборець вніс і опустив в урну попередньо відмічений бюлетень, а свій чистий віддав “покупцю”. А відтак цикл повторюється знову;
- б) заміна урн для голосування. Метод, який кардинально вирішує результати голосування. Його сутність полягає в тому, що до підрахунку голосів виборчу урну замінюють на іншу, вже заповнену потрібними бюлетенями;
- в) перепис результатів голосування. Він можливий як на рівні протоколів, так і на рівні бюлетенів. І відбувається, як правило, там, де спостерігачі не вимагають копії протоколів результатів голосування на дільницях;
- г) вкидання потрібних бюлетенів;
- д) маніпуляція при підрахунках;
- е) ліквідація (виймання) бюлетенів, яка здійснюється двома способами. По-перше, методом фізичного знищення бюлетенів, коли ліквідуються непотрібні бюлетені. І, по-друге, методом псування бюлетенів шляхом проставлення в бюлетені додаткової помітки. У такому разі, як відомо, бюлетень стає недійсним.

В електоральній практиці є ряд методик виявлення таких порушень.

У рамках виборчого права функціонує виборча система.

Виборча система – це сукупність передбачених законом виборчих механізмів і процедур, пов’язаних з формуванням органів влади.

Структуру виборчої системи можна подати в такому вигляді:

- тип виборчого округу;
- об’єкт голосування;
- спосіб голосування;
- метод трансформації голосів у мандати;
- метод трансформації залишків голосів у мандати.

Виборчі округи поділяються на:

- одномандатні та багатомандатні (залежно від кількості мандатів, виділених на округ);
- національні та регіональні (за способом формування партійних списків);
- мажоритарні та пропорційні (залежно від того, кого обирають виборці: партію, блок чи особу).

Об’єктом голосування можуть бути:

- особи як представники партії, так і самовисуванці, які балотуються по одномандатному округу;
- партійні списки у національному багатомандатному окрузі;

- партійні списки у регіональних округах;
- партійні списки та окремі кандидати в списках.

Світова практика знає декілька **типів голосування**:

- **категоричне** – виборець голосує за одного кандидата або партію;
- **альтернативне** – виборець має декілька голосів, але менше, ніж мандатів, і може їх розподілити в рейтинговому порядку (1-ше місце, 2-ге місце, 3-тє місце);
- **кумулятивне** – виборець має стільки голосів, скільки є мандатів, і може їх розподілити в рейтинговому порядку як у рамках одного партійного списку, так і багатьох партійних списків.

Сучасні демократії застосовують найрізноманітніші виборчі системи (сьогодні налічується близько 350 їх різновидів), і кожна із них має певні переваги та недоліки. Головною ознакою, що відрізняє одну виборчу систему від іншої, є порядок визначення результатів виборців. Багатоманітність виборчих систем, за якими проводяться вибори до представницьких органів влади, може бути зведена до таких трьох типів: мажоритарна, пропорційна і змішана.

Мажоритарна (від франц. *majorite* – більшість) **система** передбачає визначення переможця за більшістю голосів, отриманих у виборчому окрузі. Виборчі округи при застосуванні мажоритарної системи найчастіше бувають одномандатними (рідше багатомандатними), в кожному з яких балотується певна група кандидатів.

Мажоритарна система поділяється на такі види:

- 1) абсолютна більшість;
- 2) відносна більшість;
- 3) преференційна виборча система.

Відповідно до мажоритарної системи абсолютної більшості, обрання кандидата стає можливим, якщо його підтримали щонайменше 50 % виборців, які брали участь у голосуванні, плюс ще хоча б один голос.

Згідно з мажоритарною системою відносної більшості (називають її також плуральною) перемогу здобуває кандидат, який отримав більше голосів, ніж решта кандидатів, кожен окремо. Її часто називають системою “першого, хто прийшов і дістав пост”.

Преференційна виборча система застосовується в багатомандатних округах, де виборець самостійно виводить рейтинг усіх кандидатів. Якщо жоден із кандидатів не отримує кількості голосів відповідно до встановленої квоти, то другий тур не відбувається. Замість нього відбувається процедура підрахунку голосів, згідно з якою з усього списку кандидатів вилучається той, хто набрав найменше перших місць. Голоси вибулого кандидата передаються в певному порядку тому кандидату, який набрав найбільше перших місць. Ця процедура може охоплювати

декілька етапів і тривати доти, доки потрібна кількість кандидатів не набере кількості голосів, що відповідає квоті.

Мажоритарна виборча система сприяє успіхові великих впливових партій, які мають розгалужену структуру в більшості виборчих округів. Вважається, що мажоритарна система таким чином забезпечує стабільність парламентів і урядів.

Недоліком мажоритарної виборчої системи є те, що голоси, подані за переможених кандидатів, фактично пропадають. У результаті таких виборів трапляються випадки, коли партії виграють вибори за кількістю голосів виборців, а програють їх за кількістю отриманих мандатів.

Французький політолог *М. Дюверже* вивів закономірність, яка отримала назву “закон М. Дюверже”. Згідно з цим законом мажоритарна система відносної більшості сприяє становленню двопалатної системи (чергування двох великих партій при владі). Пояснюється це тим, що виборці будуть прагнути до “корисного” (стратегічного) голосування, тобто голосування за великі партії, які мають шанси на успіх, розуміючи, що голоси, подані за дрібні партії, “пропадуть”. У цьому проявляється своєрідний “психологічний ефект” виборчої системи. Дрібні партії або приречені на постійну поразку, або змушені об’єднуватися з однією з партій – “фаворитів”. Пропорційне представництво сприяє формуванню багатопартійності. Помічена М. Дюверже закономірність не є абсолютною і передбачає виключення.

Пропорційна виборча система передбачає вибори за партійними списками і розподілом мандатів між партіями пропорційно кількості поданих за них голосів. На відміну від мажоритарної виборчої системи, при застосуванні пропорційної системи виборець насамперед голосує не за конкретну особу, а за певну партію чи блок, яка виставляє свій список кандидатів.

Вибори за пропорційною системою проводять тільки у багатомандатних округах, оскільки навіть теоретично не можна поділити один мандат між кількома депутатами.

Історично пропорційна виборча система з’явилася пізніше від мажоритарної, на початку ХХ століття, і сьогодні застосовується майже у 50 країнах світу. Вона впроваджувалася під гаслами справедливості, політичної рівності та поваги до прав меншості і часто пов’язується з ідеєю адекватного представництва всіх провідних політичних сил.

Вважається, що ця виборча система дозволяє врахувати інтереси різноманітних суспільних груп, національних меншин, сприяє представництву різних політичних сил у парламенті. Однак при цій системі отримують мандати нечисленні позасистемні партії. Надмірна розпороченість мандатів між різними партіями призводить до неможливості

формувати більшість у парламенті і утворити уряд. Для подолання цього недоліку застосовується своєрідний бартер, тобто відповідний відсоток голосів, який повинна отримати партія, щоб здобути мандат депутатів. У випадку неподолання цього бар'єра партія не одержує жодного мандата.

Виборчий бар'єр порушує ідею пропорційності, але водночас сприяє структуризації партійно-політичних інтересів та ефективній роботі парламенту. У різних країнах світу виборчим законом електоральні бар'єри встановлено різноманітні: Нідерланди – 0,67 %, Ізраїль – 1 %, Данія – 2 %, Аргентина – 3 %, Болгарія, Україна – 4 %, Росія – 5 %, Єгипет – 8 %, Туреччина – 10 %. У деяких державах, якщо на виборах утворюється партійний блок, законом передбачено підвищення електорального бар'єра. Наприклад, виборчий бар'єр в Угорщині – 5 %, якщо утворено блок з двох партій – 10 %, з трьох – 15 %.

Пропорційна система сприяє зростанню політичного представництва, зростанню політичної активності та політичної соціалізації, знижує тим самим відчуженість громадян від участі у політичному процесі.

Існує кілька різновидів пропорційної виборчої системи:

- партія попередньо не формує список своїх кандидатів, а здобувши на виборах певну кількість мандатів, самостійно визначає депутатів;
- партія пропонує певні списки своїх кандидатів з визначеним місцем кожного з них;
- пропорційна система з преференціями (перевагами), яка дозволяє виборцям, які голосують за певний партійний список, позначити відповідними номерами тих кандидатів, яким вони віддають перевагу.

Тобто, залежно від можливості виборця вплинути на розташування кандидатів у списку, розрізняють такі різновиди пропорційної виборчої системи, як жорстка, напівжорстка і м'яка.

Противники пропорційної виборчої системи наголошують на тому, що замість вироблення ефективної парламентської більшості та сприяння створенню працездатного уряду вона призводить до фіксації надмірної кількості партій, появи слабких і мінливих урядових коаліцій.

Змішана виборча система є комбінацією мажоритарної і пропорційної виборчих систем: частина депутатів обирається за пропорційною системою, а частина – за мажоритарною. Співвідношення мажоритарного і пропорційного елементів може бути різним: 50/50, 25/75 і т.д. При голосуванні виборець отримує два бюлетені, одним з яких він голосує за особу, а другим – за партію.

Існує також варіант змішаної виборчої системи, коли нижня палата вибирається за пропорційним принципом, а верхня – за мажоритарним.

Слід особливо відмітити те, що не існує кращої або гіршої виборчої системи, її вибір залежить від цілого ряду як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів (стабільний економічний і політичний розвиток, відсутність соціальних розколів у суспільстві, налаштування політичної еліти на конструктивну співпрацю тощо). Кожна держава, виходячи із особливостей свого розвитку, має визначатись із типом власної виборчої системи, якомога більше адаптувавши її до соціальних реалій.

Питання для самоконтролю

1. Які ви знаєте способи політичної участі громадян?
2. Які концептуальні підходи до розуміння природи політичних конфліктів вам відомі?
3. Чим зумовлені роль і значення конфліктології у посттоталітарних державах?
4. Які причини політичних конфліктів у тоталітарних і ліберально-демократичних режимах?
5. Які існують засоби регулювання і вирішення політичних конфліктів?
6. Що таке абсентеїзм і як його можна подолати?
7. У чому відмінність між виборами і референдумом?
8. Які основні принципи проведення виборів?
9. Які головні процедури виборчої кампанії?
10. На які види поділяється мажоритарна виборча система?

Тема 7. СОЦІАЛЬНІ ТА ДУХОВНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИКИ

План лекції

1. Політична свідомість: зміст, структура, типологія.
2. Сутність політичної ідеології та її різновиди.
3. Політична культура і політична соціалізація.

1. Політична і громадська свідомість

Свідомість – це відображення людиною об'єктивної дійсності, яке відбувається у формі поглядів, ідей, уявлень, переконань, вірувань тощо. Вона визначає найвищий рівень психічної активності людини як суспільної істоти.

Суспільна свідомість – усвідомлення суспільством самого себе, свого суспільного буття відповідно до ступеня свого історичного розвитку.

Однією з найважливіших форм суспільної свідомості є свідомість політична. Для неї насамперед характерна сукупність поглядів соціального суб'єкта (людини, соціальної групи, нації, класу, народу, етносу, політичних інститутів), в яких відображається політична сфера життєдіяльності суспільства.

Політична свідомість – опосередковане відображення політичного життя, формування, розвиток, задоволення інтересів і потреб політичних суб'єктів, а також сукупність поглядів, оцінок, настанов, які відображають політико-владні відносини.

Основу політичної свідомості становлять знання, емоції та оцінки, орієнтовані на сферу політичних відносин та інститутів, соціальних норм, ролей, процесів. Проте політична свідомість не є пасивним відображенням політичного буття. Вона здатна:

- прогнозувати й моделювати політичні процеси;
- впливати на політичне життя суспільства, на економічні, духовні, соціальні, конфесійні, культурні відносини;
- визначати напрям політичної діяльності політичних партій, громадських організацій, об'єднань, соціальних груп, політичних лідерів.

На підставі цього практика управління соціальними процесами мусить враховувати стан політичної свідомості в усіх її проявах, домагатися консенсусу в політичних позиціях.

Існують два взаємопов'язані **блоки елементів політичної свідомості** – мотиваційний та пізнавальний.

До **мотиваційного блоку** належать:

- політичні потреби та інтереси;
- політичні цілі та цінності;

- психологічні установки та ідеологічні настанови;
- політичні переконання.

Елементи мотиваційного блоку, обумовлюючи один одного, спонукають людей до певної політичної поведінки. Цей процес супроводжується емоціями, почуттями тощо.

Пізнавальний блок охоплює:

- політичну інформованість;
- політичні знання;
- теорії та уявлення;
- політичну ідеологію носіїв політичної свідомості.

Виняткове місце в політичній свідомості посідає правосвідомість, що є водночас відносно самостійною субстанцією. Адже знати, поважати і виконувати правові норми – обов'язок кожного громадянина правової держави і суб'єкта політичних відносин.

Слід також мати на увазі, що суспільство – складна система, тому і політична свідомість не є однорідною. Насамперед вона виступає як специфічна форма мислення, вияву політичних інтересів певних класів, страт тощо. Проте неоднорідність самих класів, наявність різних груп і верств у них, існування інших форм соціальних спільностей – усе це ще більше диференціює політичну свідомість. Цей процес поглиблюється внаслідок ускладнення соціальної структури сучасного суспільства. Крім того, політична свідомість – явище суперечливе, бо вона, відображаючи політичне буття, може випереджати його, відставати від нього, відповідати йому.

Залежно від суб'єкта політики розрізняють:

- політичну свідомість суспільства;
- політичну свідомість соціальної групи (класу, прошарку, нації, конфесії тощо);
- політичну свідомість особистості.

Кожна соціальна група прагне уявити свої політичні інтереси як ті, що відповідають загальним інтересам. Однак найбільш істотний вплив на характер політичної свідомості суспільства справляють соціальні сили, що володіють максимальними можливостями для духовного творення і відповідно для свого впливу на усіх членів суспільства. Разом з тим політична свідомість характеризується і загальнонаціональними рисами, що притаманні всім соціальним групам та індивідам.

В організації і функціонуванні влади політична свідомість виконує такі **функції**:

- **когнітивну** (від лат. *cognitio* – пізнання, вивчення), що виражає потребу людини й суспільства у відображенні й уточненні групових і загальноколективних інтересів;

- *ідеологічну*, що характеризує потребу в захисті інтересів групи або суспільства в цілому;
- *комунікативну*, що забезпечує взаємодію суб'єктів і носіїв політичних відносин між собою і з інститутами влади;
- *прогностичну*, що виражає здатність групи або суспільства до гіпотетичної оцінки можливого розвитку політичних процесів;
- *виховну*, що задає політичній активності людей бажаний для суспільства або групи напрямок, який відповідає тим чи іншим ідеалам класу, нації, держави.

Ступінь повноти й характер реалізації функцій політичної свідомості залежать від багатьох причин, але насамперед від того, здійснюються вони в стабільних чи нестабільних суспільних умовах. Коли в політичне життя включаються нетрадиційні групи, що активно шукають шляхів реалізації своїх владно значущих інтересів, різко збільшується роль ідеологічної функції, але послаблюється комунікативна функція політичної свідомості, що відображає несумісність інтересів і позицій різних політичних суб'єктів. У нестабільних умовах також зменшується політичне значення різноманітних прогнозів, особливо довгострокових, основне навантаження лягає на політичну свідомість елітарних кіл.

При гносеологічному підході (рівень знань, усвідомлення політичних процесів та ін.) виділяють теоретичний і емпіричний **рівні політичної свідомості**.

Теоретичний рівень – спрямований на розкриття законів, які визначають політичне життя, формують політичні процеси. Цим рівнем політичної свідомості охоплена порівняно невелика група людей – вчені, ідеологи, політичні діячі. Теоретичний рівень політичної свідомості – найбільш висока сходинка у пізнанні політичної діяльності. Він є основою політичної ідеології.

Емпіричний рівень – це сукупність поглядів, уявлень, стереотипів, які виникли із повсякденної практики людей. Цей рівень формується на ґрунті практичного повсякденного досвіду політичних суб'єктів. Йому притаманні яскраво виражені психологічні риси: почуття, настрої, імпульсивність, емоційне сприйняття політичних подій, що відбуваються.

Саме на емпіричному рівні здебільшого формується повсякденна політична свідомість, яка є базою масової свідомості. За своїм змістом вона становить сукупність ідей, уявлень, у тому числі ілюзорних почуттів, настроїв, що відображають всі сторони життя суспільства, доступні масам і здатні викликати у них інтерес.

Масова свідомість проявляється у громадській думці. Основними каналами з'ясування і впливу громадської думки є опитування

населення, референдуми, збори, маніфестації, всенародні обговорення важливих суспільно-політичних проблем, звернення населення з листами, скаргами і пропозиціями до органів державної влади, громадських організацій, засобів масової інформації тощо. Нерідко громадянську думку експлуатують різні політичні сили для досягнення своєї мети.

У масовій свідомості існують такі його різновиди:

- консервативний;
- ліворадикальний;
- анархо-синдикалістський;
- конформістський.

Політичну свідомість **класифікують** таким чином:

- *ліберальна*, що висуває як пріоритет у політиці принцип свободи індивіда;
- *консервативна* – спрямована на збереження традиційних суспільних устоїв і цінностей;
- *соціалістична*, що орієнтується на пріоритет у політиці принципів колективізму, соціальної рівності і справедливості;
- *інтернаціоналістська* – спрямована на реалізацію насамперед загальних інтересів і цілей народів;
- *націоналістична* – відмінною рисою якої є переконання у вищості однієї нації над іншими.

Залежно від орієнтації на той або інший характер соціальної діяльності суб'єкта політична свідомість може бути:

- *консервативною* (орієнтованою на збереження колишніх суспільних порядків);
- *радикальною* (орієнтованою на докорінні перетворення);
- *реформістською* (орієнтованою на здійснення соціальних перетворень шляхом реформ).

За прихильністю суб'єктів політики до тих або інших форм політичного устрою суспільства можна виділити такі типи політичної свідомості:

- *демократичну*;
- *авторитарну*;
- *тоталітарну*.

Той або інший тип політичної свідомості у чистому вигляді зустрічається рідко. У свідомості і поведінці одного і того ж суб'єкта політичних відносин можуть водночас поєднуватися декілька типових рис. До того ж політична свідомість різних суб'єктів є відображенням рухомих політичних відносин. Лише в цьому разі вона набуває справжнього змісту й форми вираження, стає механізмом ефективних практично-політичних заходів.

2. Сутність політичної ідеології та її різновиди

У структурі політичної свідомості особливе місце посідає політична ідеологія. Вперше в науковий обіг термін “ідеологія” ввів на початку ХХ століття французький вчений *Де Трессі*. Він розглядав ідеологію як науку про ідеї, їх виникнення та функціонування.

Політична ідеологія покликана розкрити специфіку двох видів розвитку – політичного та ідеологічного – і водночас показати їх взаємодію, вплив політики на ідеологію та ідеології на політичний процес. Ідеологія є необхідним структурним елементом політики, бо ніколи політика не існувала (і не буде існувати) без ідеології.

У політичній теорії існує чимало **поглядів щодо розуміння політичної ідеології**. Назвемо деякі з них.

1. **Неомакіавеллісти** (*Г. Маска, Р. Міхельс, В. Парето*) виникнення політичної ідеології пов’язували з потребою легітимації влади. Тобто з допомогою ідеології можновладці обґрунтовують законність і справедливість існуючих соціальних інститутів, суспільного ладу та своєї влади в суспільстві.
2. Згідно з тезою **К. Маркса** ідеологія – це сукупність ідей, поглядів, теорій, які відображають й оцінюють соціальну дійсність з позицій інтересів конкретних класів, приховуючи відносини панування і підкорення.
3. **К. Мангейм** розглядав будь-яку ідеологію як сукупність ідей, що свідомо приховують дійсне становище речей. Разом з цим він вважав, що ідеологія – це не обов’язково свідоме обдурювання. Вона здатна об’єднувати людей, акумулювати їх політичну енергію.
4. **Д. Белл, Р. Арон, С. Лінсет** у другій половині ХХ століття виступали за відмову від ідеології, оскільки вона не може містити об’єктивних реальних знань. Такі знання дає тільки наука, а ідеологія виражає суб’єктивні соціально-класові інтереси.
5. **Р. Арон** наголошував, що ідеологія виражає історичну перспективу, прагнення майбутнього. Тому вона не може бути істинною чи хибною. Це проект майбутнього, в який постійно вносяться корективи.
6. Ідеологія більше спрямована на вдосконалення суспільного життя, аніж на теоретичне обґрунтування існуючого (**Л. Альтюссер**).
7. **О. Лемберг** вважав, що ідеологія призначена об’єднувати людей, щоб вони були здатні спільно жити та діяти. Політичні партії, рухи, суспільство не можуть існувати без ідеології.
8. Ідеології – такі системи цінностей, які стають актуальними під час глибоких суспільних криз (**У. Мату**). Тоді вони перетворюються в суспільний світогляд з великим потенціалом віри, орієнтації.
9. Для прибічників **неоанархізму** ідеологія виступає як породження класової свідомості.

Отже, спектр поглядів на ідеологію досить широкий. Разом з цим у західній політології все ж склався ряд стійких позицій відносно ідеології.

Так, принциповою позицією є безкомпромісне розмежування ідеології і науки, заперечення за ідеологією пізнавальних функцій. Ще М. Вебер відносив ідеологію, як і інші світоглядні й релігійні утворення, до сфери віри, заперечуючи цим навіть постановку питання про її науковість.

Якщо підсумувати раціональні оцінки й підходи до розуміння даної форми політичної свідомості, то можна сказати, що **політична ідеологія** являє собою систематизовану сукупність ідейних поглядів, що виражають і захищають інтереси тієї чи іншої суспільної групи й вимагають підкорення індивідуальних поглядів і вчинків якнайбільшій кількості людства відповідній меті і завдання використання влади.

Ідеологія тісно пов'язана із соціальною структурою суспільства. Вона набуває розвинутих форм тоді, коли з'являються її соціальні основи – класи, нації, партії. Класам, партіям ідеологія потрібна на високій стадії їх розвитку. Поки соціальна група недостатньо розвинута, вона не усвідомлює свій груповий інтерес. Її світогляд, ціннісні орієнтації перебувають ще тільки у формі колективної психології. Тут переважають емоції, аніж логічна впорядкованість ідей. Це тільки напівфабрикат, а не ідеологічний продукт. Ідеологією він стає тоді, коли теоретики-ідеологи надають:

- 1) системності, цілісності цим аморфним уявленнями, ідеям, настроям;
- 2) логічно обґрунтовують поняття, висновки, принципи;
- 3) пропонують свої поради, рецепти суспільних змін, гасла;
- 4) виробляють ціннісне ставлення до світу;
- 5) наголошують на тих чи інших цінностях (свобода, рівність, справедливість, патріотизм, демократія, братерство).

Наявність ідеології прискорює соціальне дозрівання групи, її індивідуалізацію. Група усвідомлює своє становище, самоідентифікується, самоорганізовується.

Ідеологія дозволяє згрупувати соціальні інтереси, перетворити їх на чітку програму дій. Як правило, ці дії мають системний характер, охоплюють усі сфери суспільного життя (культурну, політичну, економічну, соціальну). Ідеологія формує ставлення:

- до влади, механізмів її функціонування;
- до проблем власності, виробництва, розподілу;
- до взаєностосунків між людьми.

Ідеологія має свої різновиди:

- релігійна;
- правова;
- економічна;
- політична.

Політична ідеологія є основою ідеологічної системи. Вона покликана згладити, узгодити суперечності інтересів класів, соціальних груп у їх боротьбі за державну владу чи участі в ній.

Оскільки політична ідеологія являє собою духовне утворення, спеціально призначене для цільової і ідейної орієнтації політичної поведінки, необхідно розрізняти **три рівні її функціонування**:

- 1) ***теоретико-концептуальний***, який включає розробку та обґрунтування цілей, принципів, цінностей, ідеалів. На цьому рівні формується узагальнене уявлення групи про свої інтереси та цілі;
- 2) ***програмно-політичний***, на якому загальні соціально-філософські принципи та ідеали перетворюються в конкретні програми, лозунги, гасла, документи, вимоги політичної еліти і являють собою ідейну основу для прийняття управлінських рішень та стимулювання політичної поведінки мас;
- 3) ***актуалізований (поведінковий)***, який свідчить про ступінь засвоєння громадянами цілей, вартостей, ідеалів, принципів політичної ідеології та їх втілення в тих чи інших формах політичної участі.

Структурними складниками політичної ідеології є:

- політичні ідеї;
- політичні гіпотези, концепції, доктрини;
- політичні ідеали, цінності, мрії, утопії;
- оцінка політичних процесів;
- гасла, програми.

Політична ідея – це результат осягнення думкою предмета пізнання – політичного процесу. Ідея містить у собі як ідеальний стан об'єкта, так і план (проект) його реалізації. Вона є містком між думкою і дією.

Політична гіпотеза спонукає відшукувати можливі та ймовірні причинно-наслідкові зв'язки між явищами. Вона дозволяє продуктивніше формувати концепції.

Політична концепція логічно поєднує ідею чи кілька ідей у систему суджень. Хоча концепція містить глибокі і конкретні знання, вона поступається політичній доктрині та політичній теорії своєю повнотою.

Політична доктрина – система настанов, які визначають цілі, що за певних конкретно-історичних умов можуть бути прийняті для реалізації державою, партією чи рухом, а також засоби їх досягнення.

Доктрина визначає межі політичної влади в суспільстві, характер політичного режиму, основні методи реалізації влади в державі, постулати національної безпеки, розкриває зміст політичних, ідеологічних цінностей.

Політичний ідеал спрямовує ідеологію на пошук досконалих форм суспільного життя, оцінює сучасні форми життєустрою з позицій майбутнього.

Політичні цінності сприяють формуванню стандартів оцінки кожної політичної дії, вчинку, їх наслідків.

Політична утопія – це сукупність ідей та уявлень, які є продуктом абстрактного мислення, не ґрунтуються на знанні реальних політичних процесів і пропонують принципово нездійсненний за даних умов проект.

Політичні гасла – це керівні ідеї, завдання, вимоги та директиви політичних перетворень. Вони є спонуками до безпосередньої дії.

Політична програма – пропонований план діяльності партії, класу, соціальної групи щодо реалізації їх політичних інтересів. У ній проголошені засадні принципи бачення проблем, цілей, завдань і шляхів їх розв'язання в усіх сферах суспільного життя.

Функції політичної ідеології

Захисна функція. Вона передбачає захист інтересів та ідеалів класу (групи). У ній теоретично осмислюються і формулюються становище та потреби цих спільнот, що сприяє втіленню їхніх інтересів у життя, виробленню відповідних їм типів мислення, поведінки і програм діяльності.

Офіційною (державною) є ідеологія економічно і політично пануючого класу, хоча в демократичних країнах такий статус ідеології поступово послаблюється. На сучасному етапі розвитку цивілізації все більше формуються загальнолюдські інтереси та цінності, пріоритетні щодо ідеології. Дедалі звужується сфера ідеологічної боротьби, вона все менше поширюється на міждержавні відносини, на політичну діяльність. Сучасне суспільство вимагає світоглядної терпимості, демократичних форм боротьби. Відбувається процес деідеологізації свідомості, яка не є відмовою від ідеології взагалі (кожний має право сповідувати свої ідеї).

Пізнавальна функція. Її сутність – озброєння громадян знаннями про політичну дійсність, сприяння зростанню їхньої політичної культури. Однак політична ідеологія не завжди адекватно відображає реальність, часто виявляє упередженість. На відміну від “чистої” науки, яка шукає тільки істину за допомогою різних наукових методів пізнання, вона дбає ще й про захист інтересів та ідеалів класу, певного режиму тощо. До того ж їй бракує об'єктивних методів визнання, її носії часто

оперують ритуально-догматичними стереотипами, корпоративними інтересами суб'єктів. Тому не дивно, що політична ідеологія на догоду тим, кого захищає, нерідко висвітлює політичні явища і процеси упереджено, однобічно, а то й фальсифікує їх.

Соціально-регулююча функція. Політична ідеологія сприяє формуванню і координуванню відносин між соціальними спільнотами за певними принципами, впливає на реалізацію соціально-економічних, політичних та інших програм розвитку суспільства, на політичну активність і соціальний вибір громадян. Завдяки цьому вона стає засобом згуртування певної групи та її прихильників, чинником налагодження стосунків між об'єднаннями людей.

Політична ідеологія реалізується в доктринах (від лат. doctrine – вчення), які виправдовують прагнення певних суспільних сил до завоювання та використання влади і намагаються відповідно до цього підпорядкувати громадську думку.

До традиційних соціально-політичних ідей і течій належать лібералізм, консерватизм, соціалізм, соціал-демократизм, релігійні концепції та доктрини. Історично першою політичною ідеологією став лібералізм (від лат. liberalis – вільний). Він виник у період боротьби проти феодального способу виробництва, політичної системи абсолютизму, духовного правління церкви.

Лібералізм (від франц. liberalisme – свобода) ідеологічно обґрунтував відокремлення і становлення самостійного індивіда та обстоював свободу буржуазії, яка зароджувалася.

Ядро класичного лібералізму становлять такі положення:

- автономія індивідуальної волі;
- існування невід'ємних прав людини (на життя, свободу, власність);
- договірний характер відносин між індивідом та державою;

Найважливіший принцип ліберальної ідеології – це свобода людини як умова реалізації нею своїх невід'ємних життєвих прав.

Економічна доктрина класичного лібералізму ґрунтується на таких положеннях:

- право людини на власність;
- вільний ринок;
- вільна конкуренція;
- незалежність економічної діяльності від держави.

В економічному плані держава виконує головну функцію – охорони власності (“нічний сторож”).

Головними проблемами ліберальної ідеології були і є:

- визначення ступеня та характеру державного втручання у приватне життя індивіда;
- політична рівність людей;

- поєднання демократії і свободи;
- обмеження держави правом та законом;
- поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову.

Спроби вирішити ці проблеми призвели до виникнення у лібералізмі численних внутрішніх течій. На зламі XIX–XX століть з'являється неолібералізм. Він вніс суттєві корективи в розуміння соціальної та економічної ролі держави в процесах самоорганізації соціуму.

Неолібералізм обґрунтував:

1. Право держави регулювати відносини між приватними власниками через свій вплив на формування і функціонування ринкових механізмів попиту та пропозиції, державне стратегічне планування (бюджетна політика), відповідне законодавство.

2. Теорію співучасті працівників управління через створення спостережних рад за діяльністю адміністрації і зменшення суперечностей між робітниками і власниками.

3. Необхідність гарантованого прожиткового мінімуму для кожного члена суспільства, сприяння повній зайнятості, економічній стабільності та попередженню соціальних потрясінь.

4. Концепцію соціальної справедливості, яка передбачає:

- а) винагороду індивіда за завзятість;
- б) перерозподіл суспільних доходів в інтересах незахищених;
- в) наявність фондів суспільного споживання;
- г) соціальну відповідальність бізнесу.

Консерватизм (від лат. *conservare* – зберігати, охороняти) – політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, зорієнтована на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

Класичний консерватизм виник у XVIII столітті у відповідь на ідеологію лібералізму. Його фундатори протиставили висунутим європейським Просвітництвом і Великою французькою революцією ідеям індивідуалізму, прогресу, раціоналізму погляд на суспільство як на органічну й цілісну систему інститутів, норм, моральних переконань, традицій, звичаїв, що сягають корінням у глибину історії. На думку консерваторів, збереження минулого може зняти напругу з сучасності, а індивідуальна свобода руйнує цілісність людської спільноти.

Основними цінностями консерватизму є суспільна стабільність, порядок, закон, традиції, сім'я, держава, нація, влада, релігія, ієрархія.

Консерватизм, як і лібералізм, поступово змінювався, бо змінювалося суспільство. Якщо на початку консерватизм захищав інтереси феодально-аристократичних кіл, то вже після революцій 1848–1849 років почав наповнюватися буржуазним змістом. Консервативні ідеї слугували відстоюванню інтересів великого капіталу.

Після Другої світової війни виникли нові форми консерватизму: національний, технократичний, християнсько-католицький та ін. Вони значно пом'якшили своє ставлення до державного регулювання економіки та участі населення в управлінні. Особливої актуальності й популярності консервативні ідеї набули після економічної кризи 1973–1974 рр. в США та Європі. Це відродження дістало назву “неоконсерватизм” і уособлювалося з тривалим перебуванням Р. Рейгана та М. Тетчер на вищих державних посадах у США та Англії (“рейганоміка”, “тетчеризм”).

Неоконсерватизм наголошує на:

- звільненні приватного капіталу від надмірного державного втручання;
- скороченні соціальних витрат і стимулюванні економічної активності громадян, які повинні розраховувати на власні сили;
- посиленні порядку і законності;
- ринкових відносинах як рушіях суспільного розвитку;
- пріоритеті свободи щодо соціальної рівності, оскільки остання неможлива.

У багатьох країнах правління неоконсервативних партій виявилося досить ефективним. Їм вдалося приборкати інфляцію, зменшити безробіття, стимулювати активність та ліквідувати збиткові галузі промисловості.

Ідеї **соціалізму** (від лат. *socialis* – суспільний) виникли в глибокій давнині. Відповідно до цих ідей будувалося життя ранніх християнських общин. У середині XIX століття на базі наукового обґрунтування ідеології соціалізму сформувалася ідеологічна течія – марксизм.

К. Маркс та Ф. Енгельс розглядали соціалізм як нижчу, незрілу фазу комунізму – суспільно-економічної формації, яка характеризується:

- ліквідацією приватної власності та експлуаторських класів;
- утвердженням суспільної власності на засоби виробництва, провідної ролі робітничого класу;
- здійсненням принципу “від кожного за здібностями, кожному за працею”;
- забезпеченням соціальної справедливості, умов для всебічного гармонійного розвитку особистості.

Особливу увагу марксизм приділяв революційним методам переходу від капіталізму до соціалізму, обґрунтуванню диктатури пролетаріату. Реалізація марксистського варіанта соціалізму здійснювалася через соціальне насильство, заборону приватної власності і політичної опозиції.

Соціал-демократизм виник в останній третині XIX століття. Його ідеологами були Е. Бернштейн, К. Каутський, О. Бауер.

Основні ідеї та принципи соціал-демократизму:

- відмова від негайної ліквідації інституту приватної власності як умови побудови соціалізму;
- поступовість еволюції до соціалізму через соціальне партнерство, соціальний і міжнародний мир;
- заперечення революції як засобу завоювання влади робітничим класом;
- удосконалення існуючих інститутів і відносин шляхом постійних реформ;
- відмова від диктатури пролетаріату, бо класова диктатура суперечить високій культурі;
- поєднання державного регулювання економіки і ринкових відносин;
- розвиток парламентських форм захисту інтересів найманих робітників;
- сприяння розвитку робітничого самоуправління і форм контролю на виробництві;
- свобода, рівність, солідарність – основні цінності соціал-демократії.

Ідея соціалізму, в тлумаченні Бернштейна, полягає в тому, що соціалізм не означає конкретного суспільного ладу. Це ідея, орієнтована на яку, трудящі маси консолідуються і борються за свої права, тобто це морально-етичний ідеал. Уособлювала цю ідею формула Бернштейна: “Кінцева мета – ніщо, рух – усе”.

У 1951 році був заснований Соціалістичний Інтернаціонал. Програмою соціал-демократичного руху стала концепція “демократичного соціалізму”. Базові цінності соціал-демократії – свобода, справедливість, рівність і солідарність. Вирішальна умова утвердження соціалізму – здійснення справжньої демократії.

До традиційних соціально-політичних течій відносяться і соціально-політичні доктрини католицизму, православ'я та ісламу.

Сучасні ідеологи **католицизму** уважно ставляться до соціально-політичних процесів і дають їм виважено-реалістичну оцінку. Католицька церква не тільки визнає єдність світу, але й робить важливий висновок про необхідність міжнародного співробітництва щодо вирішення глобальних світових проблем.

Підходи католицизму до проблем війни і миру:

- справжній мир ніколи не може бути результатом військової перемоги;
- над світом продовжує тяжіти загроза ядерної війни;
- науково-технічну революцію необхідно перетворити на чинник прогресу, а не в знаряддя війни.

У сфері соціальних проблем ідеологи католицизму вважають соціальні конфлікти неминучими проявами капіталізму і не засуджують їх. Сучасний католицизм визнає право трудящих на страйк, але найбільш прийнятним засобом соціального захисту трудящих ідеологи католицизму вважають політику реформ. У багатьох європейських країнах виникли демохристиянські партії, за які традиційно голосують селяни, середні прошарки населення та частина робітників.

У **православ'ї**, на відміну від католицизму, розробка власної соціальної програми не входить до обов'язків церкви. Православна церква ніколи не прагнула державної влади. Вона вважає, що церква і держава мають особливі і відмінні суспільні завдання, але надають одна одній підтримку в боротьбі за благо. Знаряддям церкви є не партійна політика і політичні інтриги, а настанови, викриття аморалізму і заклики до совісті. Вона виступає за оздоровлення суспільства на основі його "християнізації", тобто шляхом морального вдосконалення особистості.

За останні роки намітився процес політизації православ'я. Воно не може не враховувати того, що віруючі не байдужі до політики, а неучасть церкви в політичному житті означала б втрату свого впливу серед великих мас людей. На політичній арені з'явилися християнсько-демократичні організації.

Іслам відіграє надзвичайну роль у соціально-політичному житті мусульманських країн. Основу соціальної доктрини ісламу становлять принципи та вчення, що викладені в Корані – священній книзі мусульман. Майнові розбіжності, багатство та бідність у Корані кваліфікуються як природний факт, що встановлений самим Аллахом. Приватна власність визнається священною.

Етичне вчення ісламу пропонує бути справедливим, милостиво ставитися до одновірців, платити за добро добром, бути щедрим, робити добрі справи, зокрема такі як: нагодувати голодних, шанувати сиріт та добре ставитися до батьків, особливо престарілих. Такі ідеї дуже привабливі для народних мас. Вони є ідеями соціальної справедливості, досягнення гармонії у суспільстві.

У сучасному світі, крім вищерозглянутих традиційних соціально-політичних ідей та течій, існують і так звані альтернативні рухи. Носіями альтернативного світогляду є не класи, партії і соціальні групи, а об'єднання однодумців, які утворюються на основі їх прихильності до певних соціальних цінностей. Наприклад, таких як пацифізм, фемінізм та антиглобалізм.

Пацифізм (від лат. *pacificus* – миротворчий, від *рах* – мир і *фасіо* – роблю) – ідеологія беззастережного осуду будь-якої війни, відмови від

неї як інструмента зовнішньої політики. Пацифізм засуджує всіляку війну в будь-якій формі.

Фемінізм (від. лат. *femina* – жінка) – теорія рівності двох статей, яка творить ідейну основу організованого руху жінок. Суттю феміністських переконань є думка, що жінка зазнає суспільної дискримінації, насамперед через приналежність до своєї статі.

Антиглобалізм – це соціально-політична течія, що виступає проти глобалізації сучасного світу. Прихильники антиглобалізму загалом об'єднані ідеєю протистояння політичній владі транснаціональних корпорацій за рахунок суверенітету держав.

Таким чином, сьогодні у світі спостерігається ідеологічний плюралізм. У світовій науково-політичній думці окреслюються контури планетарної ідеології гуманізму, в якій ідеали та цінності провідних ідеологій (свобода, рівність, мир, братерство, Бог, любов, солідарність, справедливість) можуть бути синтезовані в цілісному баченні перспектив духовного злету людської цивілізації.

3. Політична культура і політична соціалізація

Розвиток будь-якого суспільства, людини проходить під визначальним впливом культури. Її явища вивчають такі науки, як культурологія, історія, археологія, етнографія, естетика, етика. Про різні аспекти культури дізнаємося, вивчаючи економіку, право, релігію, мораль, побут людей.

Поняття “культура” містить у собі сукупність матеріальних і духовних цінностей, процес і способи діяльності людини з виробництва цих цінностей тощо.

Політична культура є складовою духовної культури особи і суспільства загалом. Вона тісно поєднана з іншими видами духовної культури – моральною, правовою, управлінською тощо. У контексті загальної культури суспільства політична культура постає як культура політичного мислення і політичної поведінки. Вона значною мірою обумовлює ступінь цивілізованості суспільства.

Політична культура як соціальне явище виникла раніше, ніж оформилося саме поняття. Свої витoki ця проблема бере в працях стародавніх мислителів, які зверталися до питань звичаїв, соціальної етики, критеріїв ідеального громадянина і правителя. Використання на практиці в античній Греції цих знань можна розглядати як зародження політичної культури. У науковий обіг термін “політична культура” вперше ввів видатний німецький мислитель епохи Відродження **Йоганн Гердер**. Згодом, особливо наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, ця категорія стала використовуватись у політичних дослідженнях різноманітними політичними школами.

Для формування політичної культури необхідні такі **знання**:

- про внутрішню і зовнішню політику держави;
- знання існуючих політичних відносин, подій і явищ у політичному житті суспільства;
- знання Конституції, законів, норм, принципів, ідей, що лежать в основі управління всіма сферами суспільного життя тощо.

Тобто всім громадянам, особливо лідерам, політичним діячам необхідно вчитися політології, юриспруденції, історії і т.д. Бо можливі помилки у політиці – волюнтаризм, авантюризм (останній живиться низьким рівнем політичної культури політичних діячів і народу), за який народ розплачується безладдям, хаосом, які призводять до непередбачуваних наслідків.

Ознаки політичної культури:

- а) відображення класових, соціально-групових, національних інтересів на основі пріоритету політичних інтересів;
- б) інформаційний аспект (сукупність знань, поглядів);
- в) ціннісний аспект (перетворення політичних знань у переконання);
- г) поведінково-правовий аспект (участь громадян у суспільно-політичному житті згідно з відповідними нормами);
- д) нормативний аспект (матеріалізація політичних ідей у нормах, традиціях, інститутах).

Елементи політичної культури: політичні погляди, інтереси, принципи, ідеали, переконання, цінності, активність, почуття тощо.

Отже, **політична культура** – це система об'єктивних знань про суспільство; погляди, переконання і духовні цінності; принципи і засоби політичної діяльності з урахуванням історичного досвіду.

Політична культура виконує певні соціальні **функції**:

1. **Політичне забезпечення реалізації суспільних, соціально-групових, національних інтересів.** Усвідомлення цих інтересів зумовлює відповідну політичну поведінку соціальних спільностей та окремих їх представників. Для завоювання й використання державної влади, здійснення впливу на неї вони створюють політичні партії, об'єднуються в громадські організації.
2. **Засвоєння і перетворення політичних відносин в інтереси держави, соціальних груп, націй.**
3. **Інтегративна.** Досягнення на базі загальноприйнятих політико-культурних цінностей згоди в межах існуючої політичної системи та обраного суспільством політичного устрою. Політична культура формує таким чином стабілізуючу основу політичного життя та сприяє підвищенню ефективності управління.

4. **Нормативно-регулююча.** Покликана забезпечувати вплив громадян на політичний процес, насамперед через участь у контролі за роботою органів влади й управління, а також за допомогою існуючих норм, традицій, ідеалів тощо. Це сприяє нормалізації та стабілізації життя суспільства.
5. **Виховна.** Її призначення полягає в підвищенні політичної свідомості через безпосередню участь громадян в управлінні, політичному житті, зростанні їх інформованості й компетентності, освіченості.
6. **Комунікативна.** Забезпечує ідейно-політичний зв'язок громадянина з політичною системою, іншими членами суспільства.
7. **Пізнавальна.** Озброює людей знаннями, необхідними для успішної діяльності в сфері політики.
8. **Прогностична.** Сприяє передбаченню можливих варіантів поведінки суб'єктів політики за певних ситуацій, у перебігу політичних подій.

Американські політологи **Г. Алмонд** і **С. Верба** на основі аналізу різних політичних орієнтацій виділили три “чистих” (“ідеальних”) **типи політичної культури**:

1. **Патріархальний (провінціалістський) тип**, для якого характерна відсутність інтересу громадян до політичного життя. Члени суспільства не очікують жодних змін з боку політичної системи, тим більше не виявляють власної ініціативи, щоб ці зміни відбулися. Цей тип культури відрізняється орієнтацією на місцеві цінності (роду, клану, племені, регіону) і може виявлятися у формі місцевого патріотизму, корупції, сімейності. Така культура може відразу стати панівною в молодих державах, але вона зберігається і в розвинутих індустріальних країнах, коли світогляд більшості громадян обмежений прихильністю до своїх коренів, свого місця проживання.

2. **Підданський тип** характеризується пасивним та індиферентним ставленням індивіда до політичної системи. У громадян відсутнє прагнення до активної участі в політичному житті, вони сліпо визнають авторитет влади, орієнтуючись на пануючі офіційні цінності та норми. Людьми керує побоювання покарання або очікування благ. Це “половинчаста” культура: індивіду з часом доведеться робити вибір – або стати громадянином “де-факто” і співпрацювати з політичною системою, або обрати сумну долю “підданого з власної ініціативи”. Цей тип найпоширеніший у феодальному суспільстві.

3. **Партисипаторний тип** (активістська культура, культура участі), для якого характерні інтерес громадян до політики й активна участь індивідів у політичному житті. Індивід активно діє в складі певної соціальної групи, підтримує партію, яка артикулює його інтереси і захищає його державно-політичний ідеал.

Автори цієї типологізації підкреслюють, що ідеальні типи культур у чистому вигляді на практиці зустрічаються досить рідко. Найчастіше вони взаємодіють між собою, утворюючи змішані форми з перевагою тих або інших компонентів: патріархально-підданська, піддансько-активістська і патріархально-активістська.

Г. Алмонд і С. Верба, виходячи з типології політичних систем, виділяли ще такі типи політичних культур:

- **англо-американську**, в якій переважають такі цінності, як свобода особи, індивідуалізм, добробут, а також раціональне і прагматичне ставлення до владних структур;
- **континентально-європейську**, в якій універсальні цінності англо-американського типу співіснують з фрагментами різних субкультур (етнічних, релігійних);
- **доіндустріальну**, в якій переплетені різні політичні субкультури, слабо виражені комунікативні й координуючі функції різних політичних спільнот, немає чіткого розподілу владних повноважень;
- **тоталітарну**, в якій відсутні елементи громадянського суспільства, панує тотальна бюрократизація й ідеологізація суспільних відносин.

Політична культура типологізується також за властивостями її окремих суб'єктів. Згідно з цим підходом можна виділити **електоральну**, **елітну культури**, а також **культуру політичного та державного лідера**.

Донедавна у вітчизняній політичній науці панувала типологізація політичних культур за історично-формаційним критерієм. Згідно з нею вирізняють **рабовласницький, феодальний, капіталістичний та соціалістичний типи культур**. У межах кожного з них виділяються класові види політичної культури: **буржуазна, пролетарська** та ін.

За територіально-національною ознакою виокремлюють **національний тип політичної культури**. Він відповідає традиціям і особливостям певного етносу в межах його території. Однак навіть у культурі відносно “чистого” національного типу внутрішні політичні цінності, настанови – неоднорідні. Тому теорія політичної культури широко послуговується поняттям “політична субкультура”.

Політична субкультура – сукупність особливостей політичної культури певної соціальної групи, які відрізняють цю політичну культуру від культури іншої групи людей.

Групові особливості зумовлені відмінностями в соціальному стані людей, освітніми, статевими, віковими, етнічними, релігійними та іншими чинниками, що дає підстави для тверджень про субкультуру жінок, робітників, підприємців, селян, молоді. Приміром, молодіжну

субкультуру вирізняють гострота сприймання політичних подій, емоційність, нерідко недостатня зваженість оцінок, тяжіння до нового, а подекуди бунтарство й апатія.

Наявність у суспільстві полярних політичних субкультур, їх велика розбіжність породжують **фрагментарну політичну культуру**, яка спричиняє нестабільність у суспільстві, неповагу до загальнолюдських, загальнонаціональних цінностей, інтересів та ідеалів.

Формування, відтворення і розвиток політичної культури здійснюється через засвоєння і підтримання людьми її норм, стандартів, зразків поведінки, традицій тощо. Таку адаптацію індивіда до світу політики називають політичною соціалізацією.

Політична соціалізація – це процес засвоєння індивідом протягом його життя певної системи політичних знань, соціальних норм, політичних цінностей того суспільства, до якого він належить.

Політична соціалізація дає змогу особистості орієнтуватися в політичному просторі, брати участь у політичній взаємодії. Процес політичної соціалізації передбачає не лише засвоєння індивідом інформації та формування лояльності до режиму, але має включати ще й самостійну оцінку особистістю традицій і переконань, усвідомлений вибір моделей поведінки.

Залучення людей до домінуючої політичної культури здійснюється завдяки універсальним інститутам політичної соціалізації, а саме: родини, системи освіти, засобів масової інформації, державних та суспільних організацій. Але в різних країнах роль, значення та спрямованість дії даних інститутів політичної соціалізації може суттєво відрізнитися.

Політичні цінності, традиції, взірці поведінки та інші елементи політичної культури засвоюються людиною безперервно, і цей процес може бути обмежений тільки тривалістю її життя. Етапами цього процесу стають уже не тільки певні вікові зміни, а й належність особи до тієї чи іншої соціальної групи, засвоєння відповідних соціальних і політичних ролей, досвід особистої участі в політичній діяльності.

Політична соціалізація має два якісні стани – первинний та вторинний. Різниця між ними залежить від віку людини, конкретного політичного досвіду та ступеня самостійності політичної поведінки та дії. Ці стани також залежать від діяльності основних агентів політичної соціалізації: сім'ї, системи освіти, політичних інститутів, релігійних і громадських об'єднань, засобів масової інформації.

Первинна політична соціалізація характеризує початкове (зазвичай з трьох–п'яти років) сприйняття людиною політичних категорій, які поступово формують у неї вибірково-індивідуальне ставлення до явищ політичного життя.

Американські вчені *Д. Істон* та *І. Деніс* у спільній праці “Діти і політична система” визначають чотири етапи політичної соціалізації дитини, пов’язані зі зміною психологічних механізмів цього процесу:

- спочатку дитина безпосередньо сприймає політичне життя, інформацію про яке вона черпає в оцінках батьків;
- поступово діти усвідомлюють політичну владу через фігури, що її символізують (наприклад, президент, поліцейський, вчитель тощо), тобто відбувається персоналізація політики;
- діти ідеалізують політику, приписують політичному лідеру лише позитивні якості;
- заключний етап – “інституціоналізація”: у свідомості дітей відбувається поворот до більш безособового, деперсоніфікованого уявлення про владу.

Первинна політична соціалізація проходить у дитинстві й формально завершується із набуттям повноліття, коли індивід отримує право на активну участь у політичних, насамперед виборчих, процесах. На цьому етапі людині доводиться адаптуватися до політичної системи і норм культури.

Вторинна політична соціалізація характеризує той етап діяльності людини, коли вона засвоїла прийоми переробки інформації (у конкретних формах) і здійснення ролей, може протистояти груповому тиску чи політичній ситуації. Особистість здатна до індивідуального перегляду культурних норм і традицій, самостійної розробки різного роду уявлень, переваг. Головну роль тут відіграє самокорекція людиною своїх цінностей, ідеологічних вартостей.

Політологи виділяють декілька **типів політичної соціалізації**.

Гармонічний тип політичної соціалізації відображає нормальні психологічні взаємодії людини та інститутів влади, раціональне і з повагою ставлення індивіда до правопорядку, держави, до своїх громадських обов’язків. Цей тип характерний для сталих демократій (англо-американський тип політичної системи). У межах цього типу налагоджений діалог між індивідом та владою.

Гегемоністський тип політичної соціалізації характеризується негативним ставленням людини до будь-яких соціальних і політичних систем, окрім “своїх”. Такий тип присутній у закритих політичних системах, які не сприймають інші цінності. Він передбачає входження в політику лише шляхом визнання індивідом цінностей якого-небудь класу (буржуазії чи пролетаріату), цінностей певної релігії (ісламу чи католицизму) або політичної ідеології (комунізму, фашизму чи лібералізму).

Плюралістичний тип політичної соціалізації передбачає визнання людиною рівних прав усіх громадян та здатність змінювати свої політичні симпатії і переходити до інших ціннісних орієнтацій. Цей тип характерний для країн Західної Європи. Наявність різних субкультур не призводить до непримиренних конфліктів, оскільки люди прихильні до ключових демократичних цінностей. Порозуміння стосується таких ліберальних принципів, як приватна власність, індивідуалізм, права людини, свобода.

Конфліктний тип політичної соціалізації формується на основі міжгрупової боротьби і протистояння взаємозалежних інтересів. Він поширений у країнах, які належать до частково-індустріального або доіндустріального типу політичної системи. На фоні жорстокої боротьби між носіями різних субкультур проходить політична соціалізація у більшості країн Азії та Африки.

Отже, визначальними чинниками політичної соціалізації на різних етапах формування і розвитку особистості є її соціальне походження, оточення та соціальне становище. Значний безпосередній вплив на політичну соціалізацію особи здійснюють політичні інститути – держава, політичні партії, громадсько-політичні організації. Держава впливає на процес соціалізації через дошкільні виховні заклади, середню і вищу школу, армію, засоби масової інформації. Вона також сприяє розвитку і функціонуванню таких важливих чинників політичної соціалізації, як молодіжні організації, література й мистецтво.

Політичні партії, у свою чергу, прагнуть впливати на процес політичної соціалізації особи в інтересах тих спільностей, які вони представляють. Вони створюють молодіжні організації партій, підконтрольні їм засоби масової інформації, підтримують ті чи інші громадські організації, підпорядковуючи їх своєму впливові.

Важливу роль у політичній соціалізації відіграють правові норми. Вони визнають правовий статус особи, наділяють учасників правовідносин конкретними правами та обов'язками, передбачають притягнення до юридичної відповідальності осіб, які порушують правопорядок, і тим самим стимулюють встановлення зразків суспільно-значущої поведінки. Звичайно, особа не є пасивним об'єктом впливу інститутів і засобів соціалізації. Політична соціалізація особи включає й набуття нею досвіду в результаті практичної участі в політичному житті, конкретної політичної поведінки.

Питання для самоконтролю

1. Які чинники становлять основу політичної свідомості?
2. Які функції виконує політична свідомість в організації і функціонуванні влади?
3. Які відмінності між теоретичним і емпіричним рівнем політичної свідомості?
4. Які погляди до розуміння політичної ідеології існують у політології?
5. Що є структурними складовими політичної ідеології?
6. Які функції виконує політична ідеологія?
7. Які ознаки політичної культури?
8. Які функції виконує політична культура?
9. Чим різняться типи політичної культури?
10. Які існують типи політичної соціалізації?

Тема 8. ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА ТА ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО

План лекції

1. Поняття та головні теорії політичної еліти.
2. Рекрутування політичної еліти, її типи та функції.
3. Сутність політичного лідерства.
4. Типи, стилі та функції політичних лідерів.

1. Поняття та головні теорії політичної еліти

У кожній країні, незалежно від характеру політичного режиму, влада здійснюється елітою (від лат. *eligo* та франц. *elite* – кращий, добірний, обраний). **Політична еліта** – це найвища за соціальним статусом, відносно привілейована автономна група, що становить меншість суспільства, якій притаманні ті чи інші видатні політичні, соціально-економічні і психологічні властивості та яка безпосередньо бере участь у прийнятті та здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї.

Перші погляди, які розділяли суспільство на “вищих” і “нижчих”, шляхетних і чернь, аристократію і простолюдинів, з'явилися ще в давні часи. **Конфуцій** поділяв суспільство на “шляхетних мужів” (правлячу еліту) і “низьких людей” за їх ставленням до заповідей моралі. Перші слідуєть обов'язку і закону – решта налаштована на власний благоустрій і особисту вигоду.

У загальних рисах систему формування правлячої еліти розробив у свій час **Платон**, який вважав, що державні функції можуть виконувати тільки вибрані – ті, хто отримав особливе виховання. Крім того, його головна ідея про поділ суспільства на керуючих та керованих ґрунтувалася лише на моральних, філософських і релігійних припущеннях. Більш послідовне обґрунтування такі ідеї одержали у працях **Макіавеллі**.

Творцями класичних теорій еліт, які з'явилися на межі XIX–XX ст., стали вчені італійської (макіавеллівської) школи політичної соціології **Гаetano Моска, Вільфредо Парето**.

На думку Моски, поділ суспільства на певну меншість і політично залежну більшість (масу) є загальною умовою існування цивілізації. Тому в усіх суспільствах існує два класи осіб: клас керуючих та клас керованих. Між ними здійснюється своєрідний розподіл праці:

- нечисленний клас керуючих реалізує всі політичні функції, монополізує владу;
- численний клас керованих постачає керуючим матеріальні засоби підтримки, необхідні для життєдіяльності політичного організму.

Саме правлячий “політичний клас” об’єднує індивідів, наділених політичною свідомістю. З переходом від однієї історичної епохи до іншої змінюються склад, структура “правлячого класу”, вимоги до його членів. Але як такий цей клас завжди існує і визначає історичний процес.

Моска також виділив **дві тенденції в розвитку еліти**:

- **аристократичну**, яка виявляється в прагненні політичного класу зробити свої функції спадковими, що приводить до “закриття” класу, до його виродження та активізації боротьби нових соціальних сил за панівні позиції в суспільстві;
- **демократичну**, при домінуванні якої відбувається швидке оновлення правлячого класу, що запобігає дегенерації еліти, примушує її бути здатною до ефективного керівництва.

Моска віддавав перевагу рівновазі між обома тенденціями, оскільки лише вона забезпечує як наступність і стабільність у керівництві, так і його якісне оновлення.

Співвітчизник Моски Парето визначав еліту як клас, що складається з людей, найбільш продуктивних або найбільш здібних у своїй сфері діяльності. Парето поділяє еліту на дві групи:

- правлячу, що безпосередньо чи опосередковано здійснює управління;
- неправлячу – контреліту, людей, що володіють характерними для еліти ознаками та якостями, але не мають доступу до державних функцій через свій статус та інші різні перепони.

Парето сформулював закон циркуляції еліт. Використовуючи термінологію Макіавеллі, він виділив **два типи еліти**, які послідовно змінюють один одного при владі, а саме:

- **“леві”**, яким властиві надзвичайний консерватизм і силові методи правління;
- **“лиси”**, майстри обману, політичних комбінацій.

Кожна з цих еліт має обмежені переваги у владних відносинах і не задовольняє всіх вимог суспільного управління, тому збереження соціальної рівноваги потребує постійної зміни, циркуляції еліт. Процес цієї циркуляції виглядає так:

- поява еліти;
- досягнення елітою найвищого суспільного щабля;
- деградування еліти – втрата панівного становища.

Циркуляція еліт здійснюється шляхом насилля, переворотів і революцій, які, на погляд Парето, є корисними для суспільства.

Визнаючи ідею класової боротьби, Парето, проте, стверджує, що боротьба точиться не між елітою та масами, а серед еліт, які мають різні інтереси й прагнуть влади. Він відокремлює еліти: політичну, економічну, військову, релігійну.

Німецький вчений *Роберт Міхельс* також відстоював ідею про необхідність для суспільства елітарної влади. Він започаткував так званий “залізний закон олігархії”. Суть цього закону полягає в тому, що створення будь-яких великих організацій обов’язково призводить до їхньої олігархізації та формування еліти. Тим самим наголошується на ізоляції еліти від мас. Унаслідок цього демократія неминуче трансформується в олігархію. Отже, демократія стикається з протиріччям, яке не може подолати.

Згідно з Міхельсом будь-яка влада стає врешті-решт владою меншості, яка формується всередині суспільної організації й підпорядковує її своїй волі. Проте всередині цієї “активної меншості” точиться жорстоке суперництво між її окремими групами, що веде до злиття старого й нового прошарку еліти. У результаті відбувається оновлення політичного класу, що запобігає його перетворенню на замкнуту касту.

Свій спосіб визначення еліти запропонував ще один німецький вчений – *Карл Манхейм*. З його точки зору еліта – це ієрархія, що базується на особистих досягненнях, а не на елітарному походженні. Залучення ж широких мас до політики значною мірою деформує політичний процес, тому еліта завжди намагається створити свою “елітарну культуру”. Вона прагне залишити певні істотні риси власної групової культури (розваги, типи спілкування, особливості мови) недоступними для широкого загалу.

Раціональний спосіб подолання цього Манхейм вбачає в удосконаленні передусім освітнього рівня мас, культурної підготовки, у відігранні певної соціальної ролі. Пріоритетну роль у такому культурному вдосконаленні мас учений віддає елітам, які прищеплюють масам “смак” до політики, допомагають виробити відчуття невідірваності від влади, запобігаючи тим самим формуванню у мас негативних соціальних настроїв та емоцій. Тим самим Манхейм пропонує новий спосіб самоінтерпретації еліти, зорієнтований на пом’якшення соціальних колізій між масами та елітою, що зумовлено багато в чому потребами самої еліти.

Послідовники вищезазначених вчених з’явилися переважно після Другої світової війни. Їх об’єднують такі ідеї:

- визначення елітарності будь-якого суспільства, його поділу на владарюючу творчу меншість і пасивну нетворчу більшість, що закономірно випливає з природи людини та суспільства;
- особливі психологічні якості еліти, пов’язані з природними обдаруваннями і вихованням, що виявляються в здатності до управління;
- легітимність еліти – визнання масами її права на політичне керівництво, яке виражається різною мірою;

- структурна постійність еліти; персональний склад еліти змінюється, але її панівне становище щодо мас є незмінним у своїй основі (у політичній історії послідовно змінювалися вожді племен, монархи, бояри, дворяни, наркоми, президенти тощо, але відносини панування і підлеглості між ними і масою залишалися незмінними);
- формування еліт і зміна їх у процесі боротьби за владу;
- керівна роль еліти в суспільстві (вона виконує соціально необхідну функцію управління, прагне зберегти і передати нащадкам свій привілейований статус).

Реаліям сучасного демократичного суспільства здебільшого відповідає так звана *ціннісна група елітарних теорій*. Для неї характерні такі спільні настанови:

- еліта – найцінніший елемент будь-якого суспільства, вона орієнтована на задоволення базових потреб всього суспільства;
- маса – провідник рішень еліти, вона є “колесом” історії, еліта – “двигун” соціального розвитку;
- формування еліти не стільки результат боротьби за владу, скільки наслідок природного відбору самим суспільством найбільш гідних його представників (це обумовлює необхідність удосконалення механізму селекції елітарних індивідів);
- елітарність – закономірний наслідок рівної можливості доступу до лідерства.

У цих теоріях еволюція керівної верстви співвідноситься зі змінами потреб соціальної системи і ціннісних орієнтацій людей: аристократична еліта змінилася приватнопідприємницькою, яка, у свою чергу, змінюється менеджерською та інтелектуальною елітою.

Настанови ціннісних теорій про соціально-раціональний характер відбору еліт розвивають *функціональні теорії еліт (теорії плюралізму еліт)*. Їх автори формують свої погляди на таких посиланнях:

- еліта неоднорідна, а складається з кількох елітарних груп (професійних, демографічних, релігійних, регіональних тощо), вплив кожної з них обмежується чітко певною галуззю діяльності;
- між масою і елітою складаються відносини представництва, а не панування чи постійного керівництва (це досягається контролем материнських груп за “своїми” елітами);
- відбувається конкуренція еліт, що запобігає монополізації влади з боку однієї з них, формуванню єдиної незмінної пануючої групи при владі;
- розпорошеність влади між різноманітними групами та інститутами служить гарантією проти небажаних політичних рішень;
- умовність відмінностей між елітою і масою в правовій соціальній державі (громадяни вільно реалізують право входження до складу еліти).

Але реальність спростовує постулат функціональних теорій про рівну участь різних соціальних верств у прийнятті політичних рішень: представники фінансово-промислових груп, ВПК і технократії, як і раніше, визначають політичний фон у західних демократіях.

Ідейним антиподом теорій плюралізму еліт є *ліволіберальні концепції еліт*. Їм властиві такі специфічні риси:

- керівні посади і командні позиції є головною елітотворчою ознакою, а видатні індивідуальні якості ролі не відіграють;
- визнання єдиної, порівняно згуртованої владної еліти, яка відрізняється різноманітністю складу, структурною постійністю і груповою свідомістю;
- глибока відмінність між елітою і масами; вихідці із соціальних низів можуть увійти до еліти, лише зайнявши високі посади в соціальній ієрархії; гроші, знання, маніпулювання свідомістю, ЗМІ та інші ресурси дозволяють еліті довільно управляти масою;
- еліта формується переважно зі свого середовища, а критерії відбору – це володіння ресурсами впливу, ділові якості і узгоджувальна соціальна позиція;
- забезпечення свого власного панування (всі управлінські завдання підпорядковані цій функції).

Прагматичний підхід до оцінки еліти пропонують *неоелітисти*, позиція яких базується на таких твердженнях:

- суспільство поділяється на меншість, яка має владу, і більшість, яка її немає;
- невелика кількість осіб розподіляє соціальні цінності;
- маси не визначають державну політику;
- керуюча меншість не є типовим представником мас;
- еліта формується переважно з представників вищої соціально-економічної верстви суспільства;
- перехід до еліти повинен бути повільним і тривалим, щоб зберегти соціальну стабільність і уникнути радикальних змін;
- еліти завжди єдині в підході до основних цінностей соціальної системи і в збереженні самої системи;
- державна політика відбиває не вимоги мас, а панівні інтереси еліти (зміни в політиці торкаються частіше самої еліти, а не електорату);
- правлячі еліти зазнають порівняно слабого впливу з боку байдужої частини громадян.

Таким чином, різноманітні теорії еліт виходять із твердження про необхідність правлячого прошарку в кожному (в тому числі сучасному демократичному) суспільстві й, безумовно, наявності у цьому прошарку політичних переваг.

2. Рекрутування політичної еліти, її типи та функції

Про шляхи формування еліти серед учених існує досить значний розкид думок. Ще Моска відзначав конкретно-історичний характер цього процесу. Так, за доби Середньовіччя підставою для приналежності до еліти була, на його думку, військова мужність, у “добре зорганізованих суспільствах” – багатство, походження, а в ХХ столітті – “видатні здібності, які дозволяють виконувати ту чи іншу політичну функцію”.

Близькою до Моски є позиція Манхейма, котрий визначав три шляхи приходу в еліту:

- на засадах крові;
- багатства;
- особистої інтелектуальної продуктивності (знань).

“Еліта крові” характерна для доіндустріального суспільства, “еліта багатства” – для індустріального, а “еліта знань” – для постіндустріального.

На думку Міхельса, джерелом формування еліт є управлінський апарат організації (політична партія, профспілка тощо), з якого рекрутують еліту влади. Обґрунтовує свою позицію учений тим, що еліта ніколи не поступиться своєю владою масам, а тільки, якщо буде змушена, іншим елітам, тобто тим, у кого сконцентрована влада.

Судячи з регіонального досвіду, такі підходи мають своє практичне втілення. Наприклад, у Франції еліта традиційно поповнюється переважно з керівників політичних партій і державних службовців, які закінчили елітарні університети, а в США – з представників ділових кіл, політологів, юристів, учених, державних службовців.

У формуванні політичної еліти велике значення мають системи її рекрутування (процес відбору), які можуть забезпечити більш-менш рівні можливості доступу до влади всіх громадян або обмежити ці можливості. У процесі рекрутування еліти беруться до уваги такі важливі моменти, як широта її соціальної бази, коло людей, що здійснюють відбір, процедура, механізм цього відбору.

Політична практика виокремила дві основні системи рекрутування еліт – систему гільдій (від лат. *gilde* – корпорація, об’єднання) та антрепренерську систему (від франц. *entrepreneur* – підприємець).

Систему гільдій характеризують:

- закритість, відбір претендентів на більш високі пости з нижчих верств самої еліти (шлях вгору – повільний та еволюційний);
- наявність високих вимог для заняття посад (партійність, стаж, вік, освіта, персональна характеристика керівництва тощо);

- закрите коло селекторату (люди, що здійснюють відбір), до якого входять лише члени керівного органу влади (бюро, ради), або питання вирішує один керівник (президент, голова уряду, фірми тощо);
- тенденція відтворення вже існуючого типу еліти: тоталітарного, авторитарного, демократичного.

Гільдійна система може панувати лише в політизованих суспільствах, де утвердився номенклатурний (від лат. *nomenclatura* – розпис імен) спосіб посідання керівних постів лише за ознакою належності до правлячої партії. Номенклатура – основа системи “вождізму”, вона домінує в усіх тоталітарних режимах, де кар’єрне просування поставлене в залежність від повного політико-ідеологічного конформізму кандидата, особистої відданості новому лідеру, навичок кулуарних “апаратних ігор”.

Система гільдій схильна до бюрократизації, консерватизму, кадрового застою, але вона має і свої переваги. До них можна віднести урівноваженість кадрових рішень, передбачуваність можливого політичного курсу внаслідок стабільності кадрів, меншу вірогідність внутрішніх конфліктів. Деякою мірою така система виправдовує себе в країнах, що перебувають на ранніх стадіях утвердження демократії.

Для *антрепренерської системи* характерні:

- відкритість, широкі можливості обіймання керівних посад для представників усіх соціальних груп;
- невелика кількість формальних вимог (фільтрів) щодо претендентів;
- широке коле селекторату, який включає всіх виборців країни, конкурентність відбору, який ґрунтується на професійних якостях претендентів на посаду;
- першочергова значущість особистих якостей претендента: індивідуальної активності, здатності до комунікації з електоратом, вміння захопити ідеями і програмами;
- можливість досягнення пропорційності представництва в еліті різних соціальних груп населення, політичних партій і рухів.

Даний механізм рекрутування еліти більшою мірою відповідає динаміці сучасного життя та застосовується у ліберально-демократичних режимах. Систему ж гільдій можна зустріти за сучасних умов у традиційних суспільствах і в консервативних режимах.

Зрозуміло, що в політиці не існує таких систем, які дозволяють безпомилково визначити оптимальну селекцію політичних еліт. Тому на практиці ні гільдійна, ні антрепренерська системи відбору не працюють у їх “чистому” вигляді. Недоліки однієї системи компенсуються запозиченням переваг іншої, що також не гарантує високої якості такого поєднання.

Найбільш розповсюджений спосіб формування політичної еліти – це вибори шляхом виборчої кампанії чи на з'їздах партій. На ключові посади обираються президенти, губернатори, мери, судді, керівники партій і т.д. У президентських республіках щойно обраний президент сам формує свою “команду”, до якої нерідко входять функціонери відповідно до номенклатурних принципів відбору.

Універсальними для всіх країн є канали рекрутування еліти – ті соціальні інститути, входження в які дає людям змогу досягти влади. До таких відносять:

- **політичні партії.** Особливо велика їх роль у західноєвропейських державах, де претендент на входження в еліту повинен пройти всі ступені партійної ієрархії;
- **бюрократичний апарат.** Значна частка чиновників простежується в еліті всіх країн;
- **профспілки.** Профспілкові лідери відіграють помітну роль у політичних елітах багатьох країн;
- **економічні інститути, сфера бізнесу;**
- **армія.** Вплив цього фактора особливо великий у країнах Латинської Америки, Африки й Азії;
- **система освіти** відіграє суттєву роль у всіх країнах. За відгуками британських політологів, цією країною керують лише люди, які закінчили Оксфорд або Кембридж. Американський істеблшмент, як правило, складається з випускників Гарвардського, Уельського і Пристонського університетів.

Сьогодні еліта постає переважно як особливий інтелектуально-моральний соціальний прошарок, у руках якого зосереджена влада і якому властиве нездоланне прагнення перетворюватися на самодостатню силу, забезпечувати й захищати своє привілейоване становище.

У сучасних демократичних державах політична еліта формується в основному із представників бізнесу, державних службовців, відомих юристів, видатних вчених, політиків. Прагнення багатьох людей увійти до політичної еліти пояснюється різними мотивами. Наприклад, належність до політичної еліти надає їй представникам престижу, можливості приймати важливі рішення, певні привілеї, недоторканність та інші блага.

Розібратися в різноманітності еліт допомагає її **типологія**. Типологізувати еліту можна за безліччю ознак:

- за її “роботою” в конкретному політичному режимі;
- за ступенем володіння владою;
- за моделями влади та способами її здійснення;
- за формами правління;

- за моральними та іншими ціннісними позиціями;
- за територіальним аспектом (регіональні, сільські, міські еліти та ін.);
- за національною приналежністю;
- за смисловою багатоваріантністю поняття тощо.

Залежно від джерел впливу еліти поділяються таким чином:

- **спадкові** (аристократизація);
- **ціннісні** – особи, що займають високопрестижні і впливові суспільні і державні позиції;
- **владні** – безпосередні носії влади;
- **функціональні** – професіонали-управлінці, які мають необхідну кваліфікацію для обіймання керівних посад.

За критерієм громадської зрілості суспільства виділяють:

- **традиційну еліту** (оточення монархів, дворяни, представники церкви), до ресурсів владарювання якої відносять релігію, традиції, культурні стереотипи тощо;
- **сучасну еліту** (інтелектуали, чиновництво, технократія, бізнесмени тощо).

Політичну еліту також поділяють на вищу, середню та адміністративно-бюрократичну.

До **вищої еліти** належать особи, які займають найвищі посади у всіх гілках влади; її кількість не перевищує 100–200 чоловік навіть у досить великих країнах.

Середня еліта, що формується з величезної маси виборних посадових осіб – сенаторів, депутатів, представників регіональних еліт, лідерів різних політичних партій і рухів (вона становить приблизно 3–5 % населення країни).

Адміністративно-бюрократична еліта містить досить високі прошарки держслужбовців, високопоставлених чиновників міністерств, відомств, керівників інших органів чи департаментів державного управління.

Правлячій еліті, яка безпосередньо володіє державною владою, протистоїть **опозиційна (контреліта)**.

Залежно від тих чи інших шляхів формування існують відкриті та закриті еліти.

Відкрита еліта формується із громадянського суспільства за схемою “суспільство – політичні партії – лідери партії – вибори – державні посади”. Головні принципи їх формування – економічна вага, політичний статус, популярність, професіоналізм у своїй сфері діяльності.

Закрита еліта виходить із власного середовища, самостійно ні вступити, ні вийти із її складу неможливо. Головне в підборі – відданість вождеві з урахуванням особистих якостей. Спосіб підбору –

кадрова політика партії та влади. Широко розповсюджені патронажні відносини.

Дуже своєрідна та певною мірою різнобарвна еліта за соціально-рольовим складом. Так серед соціальних ролей еліти називають:

- найвищі керівні кадри держави (політичний бомонд);
- професійні керівники (адміністративна бюрократія);
- так звані “ідеологи еліти” (інтелектуали, представники світу мистецтв, духівництво);
- найбільш впливові економічні кола (олігархи);
- керівники засобів масової інформації (інфократія);
- члени родин елітарних персон (механізм впливу сімейних зв’язків);
- “сірі кардинали” – особи, що таємно, але визначально і суттєво впливають на політику;
- “корисні члени”, які залучені з інших соціальних прошарків з метою обслуговування потреб еліти.

Соціальне призначення політичної еліти виявляється передусім у **функціях**, які вона виконує в суспільстві. Ці функції є багатоманітними й тісно переплітаються з тими, які виконує політична система в цілому.

Функція політичного цілепокладання полягає в розробці стратегії і тактики розвитку суспільства, визначенні політичної програми дій. Ця функція повною мірою може бути реалізована лише на вищому рівні політичної еліти (главою держави, парламентаріями, міністрами) з використанням фахівців і результатів наукових досліджень.

Інтегративна функція полягає в забезпеченні цілісності і єдності суспільства, уникненні соціально-політичних конфліктів, знаходженні оптимальних варіантів їх розв’язування в разі виникнення. Важливим змістовим елементом цієї функції є досягнення тісної політичної взаємодії і співробітництва всіх суспільних сил.

Регулятивна функція полягає в прийнятті політичних рішень, спрямованих на згуртування різних верств населення, гармонізацію їх соціальних інтересів, досягнення суспільного консенсусу. Нездатність політичної еліти виконувати інтегративну функцію загрожує розколом суспільства.

Мобілізаційна (організаторська) функція полягає в необхідності мобілізації мас для виконання прийнятих рішень і поставлених завдань, практичного здійснення визначеного політичного курсу.

Функція вираження і представництва соціальних інтересів у політичній системі суспільства. На інституціональному рівні ця функція найповніше проявляється в діяльності політичних партій і груп інтересів, а на персоналізованому – в політичному лідерстві.

Комунікативна функція здійснює зв'язок між владою і масами.

Ефективність виконання елітою вказаних функцій прямо залежить від міри внутрішньої згуртованості груп, що входять до неї.

3. Сутність політичного лідерства

Лідерство – невід'ємний компонент політичної системи. Воно присутнє всюди, де є влада і люди. Само слово “лідер” (від англ. – leader) означає “ведучий”, “керуючий”.

Проблема політичного лідерства сягає своїм корінням у глибоку давнину. Нею займалися ще *Платон* і *Аристотель*. Пізніше *Н. Макіавеллі* описав образ лідера-государя, який будь-якими засобами досягає політичних цілей. Німецький філософ *Фрідріх Ніцше* розвив теорію лідера-надлюдини, згідно з якою лідер – це вищий біологічний тип людини, який має право ігнорувати мораль, культуру, політичні цінності. Французький соціолог *Габріель Тард* вважав, що лідер є рушієм суспільного процесу, силою, що спонукає та певною мірою скеровує розвиток людської історії. На його думку, більшість населення не здатна до творчості, розуміння сутності історичного, політичного, соціального розвитку і тому цю роль виконує лідер. Своє тлумачення лідерства дав німецький мислитель *К. Маркс*, визнаючи лідера як особу, якій властиві уміння, знання, авторитет, організаторський талант і яка є виразником інтересів і волі певного класу, зокрема пролетаріату.

Кожна історична епоха потребує й народжує свого лідера. Випадкового провідника, на думку російського політолога *С. Андрєєва*, не буває, оскільки він завжди “дітище свого часу”, своєрідний “відгук на його запит”. Випадковими можуть бути окремі політики, які не заслуговують на звання політичного лідера, хоча нерідко досягають найвищих державних і партійних посад. Серед численних претендентів на цю роль історія найчастіше вибирає того, хто найбільше відповідає потребам часу.

Для політичного лідера однією із основних характеристик є здатність справляння політичного впливу на своїх послідовників. Засадами політичного впливу, на думку американського дослідника *Б. Рейвіна*, можуть бути:

- володіння владою на підставі закону;
- обіцяння винагороди або загроза покарання матеріального, соціального плану;
- влада знань і досвіду лідера;
- інформаційна влада, яка діє завдяки спеціально добраній і логічно аргументованій інформації відповідно до цілей і потреб лідера.

Одним із аспектів проблеми політичного лідерства є питання класифікації цього поняття. У науковій літературі існує багато класифікацій, які базуються на різних критеріях.

Перший критерій – **психологічні особливості поведінки лідерів**. При цьому розрізняють:

- а) **експертів** – людей раціонального складу розуму, які віддають перевагу фактам і цінують точність;
- б) **організаторів** – діяльних особистостей, котрі виявляють ініціативу, просуваються до влади цілеспрямовано, схильних до маневрів, створення міцних позицій;
- в) **комунікаторів** – емоційних і спонтанних політиків, які йдуть до успіху, керуючись інстинктами, інтуїцією, використовуючи існуючу ситуацію;
- г) **стратегів** – непересічних у своїй поведінці людей, які роблять політичне життя навколо себе насиченим і неспокійним.

Другий критерій – **ставлення лідера до політичної влади**. Тут розрізняють:

- а) **“суперменів”**, тобто тих, хто ламає старі й творить нові соціальні порядки;
- б) **“героїв”**, які присвячують себе реалізації суспільно значущої мети;
- в) **“принців”**, які прагнуть лише володарювати.

Третій критерій – це **ставлення лідера до пануючих у суспільстві цінностей культури як засобу організації та розвитку людської життєдіяльності**. Його типи:

- а) **консерватор**, тобто той, хто намагається зберегти базові цінності і стереотипи або адаптувати їх до мінливих умов життя;
- б) **реформатор**, який прагне внести зміни в суспільне життя;
- в) **революціонер**, який відкидає взагалі ці базові цінності культури в ім'я утвердження нових.

Четвертий критерій – **функції і роль лідера у суспільстві**. При цьому відокремлюють таких лідерів:

- а) **генераторів ідей**;
- б) **синтезаторів**;
- в) **комунікаторів**;
- г) **організаторів**;
- д) **дипломатів**.

П'ятий критерій – **стиль діяльності лідера**.

Розрізняють такі стилі:

- а) **авторитарний**, для якого характерні жорсткість мислення лідера, ігнорування інформації або аргументів, які лідер вважає хибними або такими, що не збігаються з його власною позицією; одноособовий вибір напрямів і цілей діяльності;

б) *демократичний*, який визначають гнучкість мислення, схильність до отримання максимально повної інформації, відсутність страху щодо аргументів, які суперечать лідерській позиції; лідер бере участь в обговореннях нарівні з усіма, цілі і напрями діяльності обираються виходячи з точки зору, яка перемагає.

Шостий критерій – **масштаб лідерства**. Розрізняють лідерів *загальнонаціональних, регіональних, місцевих*, а також лідерів *певного класу, групи, середовища*.

Існують декілька **теорій і концепцій лідерства**.

Теорія рис пояснює природу політичного лідерства видатними індивідуальними якостями людини, що приводять її до влади. Серед рис, властивих лідеру, називають розвинений інтелект, силу волі, цілеспрямованість, організаторські здібності, моральні якості, здатність розв'язувати конфлікти.

У *факторно-аналітичній концепції* диференціюються індивідуальні якості лідера та особливості його поведінки, пов'язані з досягненням політичних цілей. Лідер розглядається з двох точок зору – з побутової і політичної. Аналіз взаємодії його якостей з його цілеспрямованою діяльністю дозволяє з'ясувати “другу природу” лідера, його стильові особливості, що важливо для практичної політики.

Ситуативна теорія лідерства стверджує, що лідер завжди діє в межах певної ситуації (місця, часу, обставин). Тут індивідуальні якості лідера відходять на другий план, а визначним чинником постають конкретні обставини: політична кон'юнктура (кризовий чи стабільний розвиток), національно-державна специфіка, тип політичної системи і культури тощо. Ці обставини можуть бути сприятливими, нейтральними, несприятливими, такими, що збігаються з програмами лідера, або такими, що заперечують їх.

Особисто-ситуативна теорія – розглядає лідерство як відносини лідера з людьми, а не як характеристику окремого індивіда. Вона виділяє чотири фактори, які потрібно враховувати при розгляді феномена лідерства:

- риси і мотиви лідера як людини;
- постать лідера і мотиви, які існують у свідомості його послідовників і змушують їх йти за ним;
- характеристику ролі лідера;
- інституціональний контекст, тобто ті офіційні правові параметри, в яких працює лідер.

Теорія послідовників (конституентів) тлумачить лідерство як особливий тип стосунків між керівником та послідовниками (виборцями, активними прихильниками лідера, тими, хто справляє на нього

вплив). Відносини між лідером і конституюентами формуються і постають у вигляді ланцюжка взаємопов'язаних елементів: конституюенти – послідовники – активісти – лідер. Вони створюють єдину систему, яка зазнає впливу обставин. Це ніби “віддзеркалена” ситуативна концепція, оскільки оцінка особистих якостей лідера здійснюється його послідовниками; вони, а більш всього активісти, “роблять” лідера і цим нейтралізують вплив інших чинників. Ситуацію в цьому випадку визначає оточення лідера.

Психологічна теорія ґрунтується на вченні **Зигмунда Фрейда**, згідно з яким в основі лідерства лежить пригнічене лібідо – переважно несвідомий потяг сексуального характеру. У процесі сублімації він виявляється в прагненні до творчості, зокрема і до лідерства. Послідовники Фрейда стверджують, що психіка людини має бути в основі суспільного життя, а людина за природою індивідуальна, власне, одержима волею до влади. Деякі дослідники вважають лідерство певним видом затьмарення як наслідок неврозу. Дійсно, історія свідчить про те, що багато політичних лідерів були невротиками.

Інтерактивний (від англ. interact – взаємодія) **аналіз** передбачає врахування чотирьох головних аспектів лідерства:

- риси лідера;
- цільові настанови лідера;
- послідовники лідера;
- системи взаємодій лідера зі своїми послідовниками.

Але навіть і цей універсальний підхід не позбавлений недоліків, навіть комплексне дослідження лідерства не дає цілісної картини цього феномену, оскільки воно є обумовленим конкретно-історичними умовами, типами політичних систем тощо.

У цілому ж специфіка діяльності політичного лідера пов'язана з його посадовим перебуванням у певній структурі управління й передбачає тривале використання влади.

У політологічному аспекті лідерство визначають:

- як вплив на інших людей;
- як управлінський статус, тобто позиція, пов'язана з винесенням управлінських рішень;
- як зразок поведінки та організації певної групи осіб і здатність реалізувати їхні вимоги в державних структурах.

Політичний лідер трактується в політології як керівник держави, громадсько-політичної організації, руху, певної громади тощо; як особа, здатна переважно впливати на інших для інтеграції спільної діяльності, спрямованої на задоволення інтересів конкретного співтовариства.

У сучасних демократичних політичних системах проявляються три головні тенденції, які зміцнюють традиційні уявлення про лідерство. Це – **професіоналізація, інституціалізація та збільшення ресурсної значущості лідерства.**

Професіоналізація політичного лідерства продиктована тим, що в сучасних умовах політик фактично перетворюється на спеціаліста в галузі комунікацій, головними завданнями якого є:

- забезпечення чіткого формування потреб населення;
- налагодження контактів з парламентськими та урядовими органами, засобами масової інформації, громадськими організаціями, необхідних для прийняття колективних рішень та їх реалізації;
- розв'язання конфліктів і знаходження злагоди.

Сьогодні неможливо ефективно вирішувати ці питання без спеціальної кваліфікації, знань, навичок та досвіду. Політична діяльність стала професією, аналогічною іншим.

Інституціалізація політичного лідерства пов'язана з тим, що процес рекрутування, підготовки, просування до влади і самої діяльності політичних керівників здійснюється в межах політичних інститутів і організацій. Крім того, лідери відбираються та підтримуються особистими політичними партіями, контролюються ними, а також опозицією та громадськістю.

Збільшення ресурсної значущості політичного лідерства обумовлено тим, що в сучасних умовах кар'єра загальнонаціональних політичних лідерів визначається фінансовими (гроші), людськими (спеціалісти з організації виборчих технологій) та інформаційними (телебачення та інші ЗМІ) ресурсами. Сьогодні багатьох політиків роблять лідерами національного масштабу насамперед вмілі організатори виборчих кампаній, іміджмейкери та інші спеціалісти з політичних технологій.

4. Типи, стилі та функції політичних лідерів

Стосовно типології лідерства, то тут також існують різні підходи. Вони насамперед багато в чому залежать від соціально-історичних умов, що формують суспільну потребу в конкретному типі лідера. Детермінуючими чинниками появи того чи іншого лідера є:

- стан соціально-класової структури суспільства, переважаючого в суспільстві поляризованих верств (надбагаті, люмпени, маргінали тощо);
- наявність певних цінностей у генетичному коді суспільства;
- укорінення демократичних норм і цінностей;
- співвідношення діючих субкультур і якість політичної соціалізації;
- ефективність партійної системи;
- статус держави в системі міждержавних відносин.

Розглянемо типи лідерів, критерієм класифікації яких є їх змістовний смисл, суспільна цінність їхньої політичної діяльності. Цей критерій визначає п'ять типів лідерів.

1. **Цезаристський**, тобто лідер, який зосередив усю повноту влади у своїх руках, має необмежену свободу прийняття рішень, а також можливість для величезного впливу на оточення (як це було за правління Юлія Цезаря). Цьому типу лідера притаманний диктаторський стиль володарювання, який передбачає досягнення ним своїх цілей через страх покарання підлеглих, ставлення до яких з його боку позначене негативною позицією. Такий тип лідерства може бути виправданий в екстремальних умовах, але неприйнятний у демократичному суспільстві.

2. **Плутократичний** (від грец. plutos – багатство та kratos – сила, влада) тип лідера репрезентує найбагатші верстви і передбачає користування всією повнотою державної влади. Цей тип притаманний усім етапам суспільно-політичного розвитку, але найбільш характерний для індустріального суспільства. Тут можуть володарювати переважно нувориші, тобто люди, які швидко розбагатіли у нетрудовий спосіб, багатії-вискочки, які не мають усталених соціальних зв'язків і культурних навичок для спілкування у новому для них владному середовищі і зобов'язані своїм лідерством лише силі грошей.

3. **Популістський** (від лат. populus – народ, боротьба за інтереси народу) тип лідера відрізняється прагненням “показності” під час виконання ролі виразника інтересів народу, він заграє з масами, багато чого обіцяє, улещує “пересічного громадянина”, проголошуючи пріоритет волі народу над політичними рішеннями, висловлюючи недовіру тим, хто монополізував владу. У діяльності популістів відсутні знання реальності, багато амбіційності, мало прозорливості. По суті, це диктаторський стиль лідерства, завуальований іноді доброзичливими патерналістськими мотивами.

4. **Харизматичний** – це такий лідер, який над усе цінує відданість особисто йому. Оточення сприймає такого лідера як наділеного надзвичайними властивостями, недоступними підлеглим. Хоча він і не пов'язаний ні формальним правом, ні священною традицією, але вимагає й отримує послух через свою уявну богообраність. Харизма – це особливий дар, властивість особистості, що обдаровує її магичною силою. На цьому заснована історична місія лідера та віра людей у його здібності вести їх за собою.

5. **Професійний** – це лідер постіндустріального суспільства, повага й довіра до якого базуються на його компетентності та особистій поведінці. Він органічно поєднує в собі високий інтелект, вольове устремління, розвинену здатність генерувати й сприймати нові ідеї. Стиль його

діяльності демократичний, оскільки він не тільки покладається на свої здібності, а й охоче консультується з підлеглими, створюючи атмосферу співробітництва.

Професійний тип лідера дослідники оцінюють найбільш високо. Це зумовлено тим, що в сучасних умовах політичний лідер не тільки повинен бути звичним регулятором суспільних відносин, а дедалі більше змушений орієнтуватися на загальнолюдські цінності, робити людей здатними до спільних дій.

У політології існують і інші класифікації лідерства.

М. Вебер, зокрема, вивів типи політичного лідерства із форм легітимної влади. Відповідно до них лідери поділяються на:

- **традиційних** (вожді племен, старійшини кланів, монархи), авторитет яких ґрунтується на звичаях, традиціях, вірі в те, що влада законна, оскільки вона існувала завжди;
- **раціонально-легальних**, які обрані шляхом демократичних процедур;
- **харизматичних** – наділених, на думку мас, особливою благодаттю, видатними якостями, надзвичайними здібностями, харизмою; підлеглі вірять, що харизматичний лідер принесе бажане, нове. Саме такими правителями М. Вебер вважав керівників революцій, досвідчених політичних діячів, релігійних лідерів.

У стабільні періоди більш ефективним є раціонально-легальне лідерство, яке консервує історичні традиції і проводить необхідні реформи.

Г. Лассвелл намагається пояснити типи лідерів, виходячи із особливостей їхньої політичної діяльності. З цих позицій він виділяє:

- **лідерів-адміністраторів**, які здатні приймати політичні рішення, готові до компромісів;
- **лідерів-агітаторів** – це лідери харизматичного типу, схильні виступати перед публікою, завойовувати авторитет;
- **лідерів-теоретиків**, які схильні розробляти програми, проекти, але не бажають займатися практичною політикою.

Американська дослідниця **Маргарет Дж. Херманн** виокремлює чотири збірні образи лідерів: “прапорносець”, “комівояжер (служитель)”, “торговець” і “пожежник”.

Лідеру-“прапорносецю” притаманні власне бачення дійсності, яскраві, привабливі персональні якості. Лідер сам визначає характер процесів, їх темпи і формує політичну проблематику, оскільки відрізняється високою індивідуальною компетентністю.

Лідеру-“комівояжеру”, або *служителю*, властиве уважне ставлення до потреб людей, здатність переконати їх у тому, що саме він може надати цю допомогу. На практиці лідери такого типу керуються тим,

чого очікують, у що вірять і чого потребують їхні виборці. Виборці формулюють ті завдання, які стають центральними для лідера.

Лідер-“торговець” має здатність переконувати людей, завдяки чому “купує” його ідеї та плани і залучаються до їх здійснення. У цьому випадку лідерство ґрунтується на взаємовідносинах, які лідер встановлює зі своїми виборцями. Особливого значення набуває стратегія, до якої він вдається, щоб досягти підтримки своєї політики.

Лідери-“пожежники” “гасять пожежу”, тобто реагують на ті проблеми, які навколишнє середовище пред’являє їх конституантам. Дії подібних лідерів визначаються насущними вимогами моменту.

На практиці більшості лідерів притаманні риси всіх чотирьох типів лідерства.

Цікаву типологію політичного лідерства запропонував польський політолог **Е. Вятр**. Вона ґрунтується на психологічних рисах поведінки політичних лідерів і постає у такому вигляді:

- виходячи зі ставлення до ідеології власного руху, виділяють два “чисті” типи – **лідер-ідеолог** і **лідер-прагматик**;
- за ставленням до власних прихильників існують **лідер-харизматик** та **лідер-представник** (перший формує, другий виражає волю тих, хто за ним стоїть);
- за ставленням до противників бувають **лідери-угодовці** і **лідери-фанатики** (перші прагнуть до пом’якшення конфлікту і пошуку компромісних рішень, другі намагаються навмисне загострити конфлікт та знищити противника будь-що);
- від спроможності лідера до переоцінки раніше сформульованих положень визначаються **відкритий лідер** і **лідер-догматик**.

Слід зауважити, що типологія Е. Вятра є досить умовною, оскільки має полярний характер, без урахування проміжних типів лідера.

Лідерів можна типологізувати за їхнім ставленням до перспективи суспільного розвитку. За цим критерієм виділяються такі типи лідерства:

- **консерватор** – намагається зберегти давні цінності, адаптувати їх до нових умов;
- **реформатор** – прагне змінити суспільні структури, норми, що віджили, скерувати суспільний розвиток у прогресивне русло;
- **революціонер** – відкидаючи повністю існуючі цінності, намагається радикально змінити суспільний лад відповідно до власних переконань.

Політичні лідери класифікуються також і за стилем поведінки. За ступенем домінування тих чи інших якостей традиційно виділяють п’ять таких стилів: параноїдальний, демонстративний, компульсивний, депресивний та шизоїдальний. В історії зустрічалися лідери, які поєднували декілька стилів.

Параноїдальному стилю властиві помисливість і недовіра не лише до опонентів, але й до найближчого оточення, невгамовна жадоба влади і “жорсткий” контроль за всіма суб’єктами політики. Дії такого лідера підвладні емоціям і не завжди узгоджуються із законами логіки. Такі політики абсолютизують істинність своєї особистої політичної позиції і органічно не здатні на компромісні рішення. Вони, з одного боку, створюють в суспільстві атмосферу загальної підозрливості, а з іншого – здатні силовим тиском реалізувати за найкоротший термін свої стратегічні настанови. Представниками такого стилю є Іван Грозний, Наполеон, Й. Сталін.

Демонстративний стиль проявляється у формі політичного “артистизму” лідера, гри “на публіку”, бажанні зняти дивіденди пошанування. Поведінка лідера передбачувана, оскільки “керується” хвилинними симпатіями підлесників і мітинговою лояльністю. Це емоційно залежна особистість, критика на її адресу виводить її з рівноваги, що обертається нестабільністю політичних акцій. Представники цього стилю не схильні до кропіткої і плідної політичної роботи і не мають належної політичної витривалості.

Компульсивний стиль є характерним для лідера, який робить ставку на безумовний постійний успіх, незалежно від можливостей. Спрямованість на досягнення успіху за всяку ціну пов’язана з надмірним догматизмом у дрібницях, фанатичною прихильністю до регламентації діяльності, відсутністю гнучкості в мисленні і діях.

Депресивний стиль характеризує лідерів, позбавлених самостійного політичного обличчя і чіткого плану дій, які пасивно йдуть за плином подій; вони сповнені песимізму, безвільні і ледве несуть тягар державних обов’язків.

Шизоїдальний стиль доповнює депресивний. Представником такого стилю є лідер-одинак, самоізолюваний від участі в конкретній політиці, який обирає позицію стороннього спостерігача і перекладає відповідальність на інших.

Значущість лідера визначається обсягом функцій, які він виконує.

До таких належать:

- **діагностична** – від лідера завжди очікують авторитетної, точної і своєчасної оцінки подій;
- **стратегічна** – лідери визначають певну політичну стратегію, тобто спрямування дій в інтересах групи чи суспільства;
- **мобілізуюча** – лідер покликаний досягти підтримки групою даного ним визначення і запропонованого плану дій;
- **інтеграція суспільства** навколо загальнонаціональної ідеї і загальнонаціонального інтересу, загальногромадської мети і цінностей;

- **прийняття оптимальних політичних рішень** (у цьому полягає соціальне покликання лідера і легітимне виправдання їх перебування в керівництві);
- **здійснення захисної політики**, захист громадян від беззаконня і посягань бюрократичного апарату та чиновництва, арбітражно-патронажне посередництво (на практиці воно не завжди реалізується, але від лідера постійно очікують опікунського втручання в конфліктних ситуаціях);
- **“енергетична підзарядка”** суспільства на проведення перетворень, ініціювання оновлення, генерування оптимізму, мобілізація мас на реалізацію реформ (у цій функції інтегровано декілька інших).

Функції лідера залежать:

- від ступеня зрілості всіх підсистем суспільства;
- від рівня культури населення;
- від типу політичного режиму;
- від індивідуальних якостей лідерів.

Зріле громадянське суспільство, яке відрізняється високим ступенем розподілу соціальних і політичних ролей і функцій, різко зменшує можливості доступу до владних статусів і постів випадкових осіб, політиків-непрофесіоналів.

Питання для самоконтролю

1. Яким чином настанови ціннісних теорій еліт розвивають функціональні теорії еліт?
2. Які специфічні риси властиві для ліволіберальних концепцій еліт?
3. У чому відмінності між двома системами рекрутування еліт – системою гільдій та антрепренерською системою?
4. Які існують ознаки типологізації еліт?
5. Які функції виконують політичні еліти?
6. За якими критеріями класифікують політичних лідерів?
7. Яким чином типологізують політичних лідерів за їхнім ставленням до перспектив суспільного розвитку?
8. Як політичні лідери класифікуються за стилем поведінки?
9. Які функції виконують політичні лідери?
10. Якими рисами, на ваш погляд, повинна володіти людина, котра претендує на роль політичного лідера?

Тема 9. ЕТНОСОЦІАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ ТА ЕТНОПОЛІТИКА

План лекції

1. Концепції етнічності в політичній науці.
2. Теорії націй і націоналізму.
3. Етнонаціональна політика, національно-державне будівництво та етнополітичні конфлікти.
4. Етнонаціональна політика України.

1. Концепції етнічності в політичній науці

Науково обґрунтована етнонаціональна політика (етнополітика) є необхідною умовою процесу державотворення в усіх багатонаціональних країнах. Її ефективність залежить від того, наскільки правильно її принципи відображають стан етнонаціональної ситуації, вміння правлячих кіл враховувати етнонаціональні інтереси та сприяти їх гармонії.

Етнополітику розуміють у двох значеннях:

- 1) як галузь політології, що вивчає політичну суб'єктивність таких спільнот, як етнос (народ), етнічні групи, нація;
- 2) як політику держави у сфері етнічних відносин, формування і консолідації нації.

Для того, щоб правильно визначити поведінку суб'єктів етнополітики, потрібно з'ясувати такі поняття, як етнос, етнічна група, нація, націоналізм, національні меншини, етнічні конфлікти тощо.

Центральним поняттям теоретичної етнополітології та практичної етнополітики є термін **“етнос”**. Він походить з давньогрецької мови і означає не грек, чужинець, ідоловірець. Вже із V століття до н.е. цей термін використовували у значенні “плем'я не грецького походження”, “народ не грецького походження”. Себе греки позначали словом “демос” (народ), а інших іменували “етносами”, тобто визначали їх як “чужих”.

Етноси у своєму розвитку пройшли ряд етапів. Першим типом етнічної спільності був рід – кровнородинна спільність людей. На основі розвитку родових відносин виникло плем'я – етносоціальна спільність людей з власним ім'ям, територією, мовою (діалектом племені), своїми звичаями, культовими обрядами. Наступним типом стала народність – етносоціальна спільність людей, яка означає єдність членів за походженням, культурою, мовою, історичною долею. Як докапіталістична етнічна спільність народність мала риси натурального господарства. Народність стала необхідною сходинкою та базою в процесі формування націй.

Рід – плем'я – народність – нація – ось головні етапи становлення та розвитку етнонації. У сучасній суспільствознавчій літературі етнос визначається як стійка соціальна спільність людей, які об'єднані спільністю мови, своєрідністю культури, побуту, традицій, звичаїв, а також усвідомленням своєї єдності та відмінністю від інших подібних спільнот.

Є два способи утворення етносу: об'єднання та поділ. З одного боку, етнос формується шляхом об'єднання племен, а з іншого – утворюється внаслідок етнічного розпаду, за якого одна з етнічних груп відокремлюється від основної і стає новою етнічною спільнотою.

Термін “етнічна група” має два значення:

- 1) сукупність людей, яка є структурним елементом етносу, але має специфічні культурні особливості і сприймається з боку чужинців як окрема група;
- 2) частина етносу на території іншої національної держави.

У першому випадку етнічні групи, незважаючи на культурну відмінність, не виділяють себе із загального етносу, але можуть підкреслювати свою відокремленість. Другий випадок типовий, наприклад, для ескімосів (що проживають у Росії, Канаді, США, Гренландії, інших північних країнах), індіанців (в усіх країнах Південної і Латинської Америки), євреїв (в усіх країнах світу).

Етнічність – це поєднання таких специфічних рис, які характеризують певні етноси або етнічні групи. До таких характеристик належать:

- а) наявність уявлень, що їх поділяють члени групи, про спільне територіальне й історичне походження, єдиної мови, спільних рис матеріальної і духовної культури;
- б) політично оформлені уявлення про батьківщину й особливі інститути, як наприклад державність;
- в) почуття окремоті, тобто усвідомлення членами групи своєї приналежності до неї, і засновані на цьому форми солідарності і спільні дії.

Вчені по-різному трактують природу етнічності. Можна виокремити три основні концепції, які пояснюють її: примордіалістська, інструменталістська та конструктивна.

1. **Примордіалістська** (від англ. primordial – прадавній, споконвічний, первісний) концепція етнічності сформулювалася в 60-х рр. ХХ століття. Її автори розглядають етнічність як вроджену властивість людини. Етнічність – постійна характеристика людського буття, вона супроводжує людину від народження до смерті.

Кожній людині як особистості властиве почуття спорідненості з членами своєї етнічної групи, корені якого – у місці народження, кровних зв'язках, релігії, мові та стилі міжособистісних та суспільних взаємин. Ці зв'язки являють собою “даність” людської особистості.

Навіть змінюючи своє становище в соціальній стратифікації суспільства, людина неспроможна змінити свою етнічність. Етнічність українця як бідного, так і багатого – однакова. Така ж сама вона і в українця України, Росії, США, Канади чи Бразилії. Адже, за логікою примордіалістів, представники етнічної групи пов'язані “примордіальними зв'язками”, солідарні з цінностями та пріоритетами власної спільноти. Тобто однаково спілкуються рідною мовою, святкують, зазвичай мають за родичів українців тощо.

Відомий британський етнолог *Ентоні Сміт* виділив такі атрибути етнічної групи:

- етнонім (групова власна назва);
- міф про спільних предків;
- спільна історична пам'ять;
- елементи спільної культури;
- зв'язок з конкретним рідним краєм;
- почуття солідарності у значної частини населення.

У цілому всі прибічники примордіалізму розглядають етноси як реально існуючі людські спільноти, що характеризуються такими рисами:

- спільною територією проживання;
- біологічним самовідтворенням;
- культурно-побутовою єдністю;
- самосвідомістю та самоідентифікацією.

2. *Інструменталістська* (від лат. *instrumentum* – знаряддя) *концепція етнічності* виникла в 70-х рр. ХХ століття в США як реакція на неспроможність примордіалізму пояснити пожвавлення національних рухів у сучасному світі. Цей напрям ще називають теорією ситуативної, або мобілізованої, етнічності.

На відміну від примордіалістів, творці інструментального підходу орієнтуються не на пошук об'єктивних основ етнічності (вони сприймають існування етносу як факт), а на виявлення тих функцій, що виконують етнічні співтовариства. Ґрунтуючись на функціоналізмі і прагматизмі, прихильники інструменталізму вважають етнічність продуктом етнічних міфів, що створюються для досягнення визначеної вигоди і одержання влади. У цьому контексті етнічність розуміють як ідеологію, що формує еліта з метою мобілізації мас на боротьбу за владу.

Етнічність інструменталісти трактують як почуття солідарності, сформоване у великої групи людей за певних обставин. Етнічність – це своєрідне джерело ресурсів, до яких звертаються лідери задля досягнення поставленої мети. Ця мета переважно є політичною.

У звичайних умовах етнічність не проявляється або є латентною (прихованою). Про неї згадують тоді, коли виникає необхідність.

3. **Конструктивістська** (від лат. construction – побудова) **концепція етнічності** – своєрідна спроба поєднати два попередні підходи трактування етнічності. Конструктивісти не заперечують примордіальності (первинності) етнічних спільнот, але подальший їх розвиток розглядають через призму соціальної структури суспільства.

Прихильники конструктивізму формують основну тезу таким чином: етносів не існує, існують етнічні групи або ж культурні спільноти. Їх можна сконструювати, адже головне знаряддя такої конструкції – вироблення спільного уявлення про спільну історичну долю.

Російський етнолог-конструктивіст **Валерій Тишков** твердить: будь-яка соціальна, релігійна чи діалектна група упродовж 160–180 рр. може стати етнічною групою (етносом), якщо її членам нав'язати думку про спільне походження. Так, етноси можна конструювати. У своїй праці “Реквієм по етносу” В. Тишков нагадує про “дрейф етноідентичності” в сучасному урбанізованому світі. На зміну етнічній ідентичності приходять громадська ідентичність (нація – громадянство). Він ратує за єдину російську громадянську ідентичність поряд із багатоманітністю культур, які мають етнічну основу. Взагалі, конструктивізм акцентує увагу на сучасних тенденціях зникнення традиційних культур і виникнення націй сучасного типу.

За різними оцінками на Землі зараз можна налічити від двох до трьох тисяч етнонаціональних утворень, а держав – членів ООН – біля 200. Тільки 270 етносів налічують у своєму складі більше одного мільйона людей, інші – значну меншість. Є країни переважно мононаціональні (Норвегія – 98,9 % норвежці, Японія – 99 % японці, Австрія – 92 % австрійці та інші). Але більшість сучасних держав багатонаціональні, вони об'єднують корінні етноси та інші етнічні та національні групи, для них проблеми етнонаціональних відносин, національної політики залишаються найбільш важливими.

2. Теорії націй і націоналізму

Слово “нація” походить від латинського nation (рід, плем'я). Наприкінці XVIII століття у французькій мові воно стало еквівалентом слова “народ” (“people”). Це значення терміна “нація” набувало дедалі більшої популярності в мовах тих народів, де процес націотворення відбувався паралельно з процесом формування централізованої держави.

До сьогодні якогось загальновизнаного визначення поняття “нація” не існує. Наприклад, є точка зору, згідно з якою нація тлумачиться як політичний інструментарій, ідеологічний міф. Зокрема, російський

політолог В. Тишков вважає, що нація – це політичне гасло та засіб мобілізації, а зовсім не наукова категорія. Однак більшість вчених-суспільствознавців додержуються тієї думки, що нація – це найбільш сталий тип етносу. Вона містить у собі, як мінімум, такі характеристики:

- мовні;
- культурні;
- територіальні;
- економічні;
- соціальні;
- соціально-психологічні.

Проте жодна з цих характеристик не може претендувати на домінуючу роль. Наприклад, така “об’єктивна” характеристика єдності нації, як мова, стає малоприматною, коли йдеться про швейцарців (усередині єдиної нації існують чотири рівноправних мови), бельгійців (дві мови), канадців (дві мови) тощо. Англійською мовою розмовляють принаймні у шести незалежних державах, населення яких вважає себе окремими націями, іспанською – у двадцяти, арабська мова є державною для багатьох суверенних націй Сходу.

Інша об’єктивна характеристика – територія, також стає досить сумнівною, коли йдеться про нації з діаспорами (євреїв, вірмен, українців) або прикордонні території, заселені представниками різних націй.

Якщо ж звернутися до “суб’єктивних” ознак, справа ще більше ускладнюється. Коли ми розглядатимемо націю як спільноту, об’єднану історичною пам’яттю, не доведеться довго шукати прикладів, які роблять цю ознаку досить проблематичною. В Європі існує доволі багато націй, які століттями жили поруч в одних і тих же країнах (українці, росіяни, білоруси).

Зрозуміло, що домінантність тієї чи іншої з наведених ознак визначається конкретними умовами становлення й розвитку тієї чи іншої нації, історичною ситуацією, рівнем політичного розвитку нації тощо. Універсальна, “вичерпана дефініція” нації неможлива хоча б тому, що в реальності не існує.

Ряд дослідників прагнули теоретично обґрунтувати проблему виникнення, сутність нації. Серед багатого розмаїття **теорій нації** слід виділити комунікативну, етатистську, етнологічну та інструменталістську.

1. **Комунікативна теорія нації.** Її базовим поняттям є взаємна відповідність, “компліментарність”, здатність елементів певної структури взаємно доповнювати, замінювати один одного. Спільнота (народ чи нація), яка претендує на власну, спільну історію, виконує необхідні для її існування суспільні функції, які полягають у продукуванні, зберіганні, поширенні інформації. Необхідними компонентами для цього

процесу є історична пам'ять, звички. Причому згадані елементи мають бути компліментарними, тобто зрозумілими усім членам спільноти, прийнятними для них.

Внутрішня єдність спільноти забезпечується не лише рівнем комунікативності. Важливим чинником є наявність центру чи провідної групи, відмінною рисою якої є вищий ступінь комунікативності. Члени спільноти пов'язані з центром та провідною групою нерозривним ланцюгом зв'язків і комунікацій. Отже, ступінь розвитку нації залежить від ступеня суспільної комунікації індивідів.

2. *Етатистська* (від франц. *etat* – держава) *теорія нації* заснована на ототожненні нації з державою, тобто з територіально-політичною одиницею. Нація існує лише в державі і як держава. У науковій і політичній термінології навіть виникло поняття “національна держава”. Воно стало символом тих нечисленних випадків, коли кордони територіально-політичної одиниці – держави – збігаються з етнічними, або ж коли різні етнічні групи об'єднувались у “політичну націю”.

Класичним прикладом “національної” держави вважають, наприклад, Японію. Проте на початок 1970-х рр. таких “національних держав” налічувалося лише 12, тобто 9,1 % від загальної кількості держав. Однак термін “національна держава” нерідко поширюється на всі державні нації, які часто складаються з різних етнічних компонентів. Звідси й виникає ототожнення понять “держава” і “нація”.

Існує ціла низка заперечень етатистської концепції нації. Згадаємо лише, що держави існували ще до націй і взагалі до появи поняття “нація”, що кількість національних держав значно менша, ніж багатонаціональних, про що вже йшлося. Однак в етатистській моделі нації можна знайти важливий раціональний момент. Йдеться про те, що необхідною умовою оформлення нації як політичної спільноти є її інституалізованість. Держава – вища форма інституалізованості нації.

3. *Етнологічна (етніцистська) теорія нації*. Згідно з нею нація має такі основні ознаки:

- відмінні культурні риси, які дають змогу відрізнити “своїх” і “чужих”;
- наявність історично успадкованої спільної території;
- відносно велика кількість населення;
- зовнішньополітичні відносини з іншими подібними спільнотами;
- наявність спільних колективних почуттів;
- безпосереднє членство в цій групі з рівними правами громадянства для всіх її членів;
- вертикальна економічна інтеграція зі спільною системою поділу праці.

Перші дві риси характеризують спільноту як плем'я. Коли до них додаються наступні три риси, ми маємо справу з етнічною групою чи етносом. Етнічна група перетворюється на націю завдяки інтеграційним економічним і політичним чинникам.

Отже, нація – це політизована (політично мобілізована), об'єднана етнічна група, а до цього додається ще одна важлива характеристика – економічна інтегрованість.

4. *Інструменталістська теорія нації*. Її представники звернули увагу на психологічні чинники формування нації. На їхню думку, нації конструюються, оскільки державна влада прагне “втиснути” у масову свідомість спільні цілі, ідеї, цінності, символи спільноти. Нація в цьому варіанті – результат суспільної інженерії, свідомо сконструйована спільнота.

Одна з перших спроб типології націй була здійснена німецьким філософом *Гегелем*. Він поділяв нації на “історичні” та “неісторичні”. “Історичні” нації (західноєвропейські) мають власну історію та державу. “Неісторичні” (східні) нації через соціокультурні причини не здатні на створення власної державності.

Пізніше модифікаціями гегелівської типології був поділ націй на “повні” й “неповні”. З соціологічно-історичного погляду одні нації, здебільшого “неісторичні”, мали недорозвинену, неповну соціальну структуру, їм бракувало власних політичних, економічних чи культурних еліт, отже, вони були неповними. “Повні” нації, зрозуміло, мали гармонійну соціальну культуру, власні політичні еліти, які й робили ці нації історичними.

Сучасні дослідники *Я. Крейчі* (Англія) та *В. Велімсκι* (Бельгія) пропонують такий поділ націй:

- **повномасштабні**, які можна ідентифікувати як за мовною, так і за державницькою ознакою (тобто вони є одночасно і “політичними”, й “культурними” (англійці, французи, італійці, голландці та інші);
- **політичні** нації, які мають власну державу, але не мають окремої власної мови як чинника самоідентифікації (бельгійці, австрійці, швейцарці, населення мікродержав – Монако, Андори, Ліхтенштейну);
- **етнічні**, тобто ті, що мають власну літературну (стандартизовану) мову, але не мають держави чи федерального статусу в рамках іншої держави (валлійці, бретонці, каталонці, баски, галісійці, лапландці, сардинці та інші);
- **окрема етнічна група з ознаками перехідного типу**, яка не має ані власної літературної мови, ані держави чи федерального статусу, проте характеризується досить чітко визначеною етнічною самосвідомістю.

Англійський історик *Г'ю Сетон-Вотсон* запропонував поділяти нації на *“стари”* і *“нові”*. До “старих” він зарахував ті, що сформувалися до епохи Французької революції кінця XVIII століття (англійці, шотландці, французи, голландці, португальці, датчани, шведи, угорці, поляки, росіяни). У “перехідному” стані (між “старими” і “новими” націями) наприкінці XVIII століття перебували німці, італійці. Решта європейських та позаєвропейських націй, які сформувалися після Французької революції, мали кваліфікуватися, за Сетоном-Вестоном, як “нові”. Якщо у “старих” націй процес націотворення відбувався повільно, “природним” шляхом, протягом століть, то “нові” нації формувалися прискореними темпами, оскільки вони переймали багатий досвід “старих” націй.

Усі наведені типології націй мають суто прикладне значення, їхня пізнавальна цінність не піддається якійсь узагальненій оцінці. Кожна з цих типологій має право на життя, підштовхує до порівняльно-історичного аналізу.

Слово **“націоналізм”** вперше згадується в XV столітті. Тоді воно, як і термін “нація”, означало університетську спільноту, створену для захисту власних потреб. Наприкінці XVIII століття в Німеччині “nationalismus” означав національне піднесення, дух, захоплення власною культурою. В англійській мові слово “націоналізм” з’являється у першій половині XIX століття. Спочатку воно ототожнювалось із доктриною, згідно з якою певні нації є об’єктом божественного вибору, а згодом – зі словом “національність”, “патріотизм”.

У другій половині XIX століття термін “націоналізм” поступово набув поширення в інших європейських мовах, зокрема у слов’янських. Загалом його зміст і значення залежали від історичного контексту, культурних та політичних традицій тієї чи іншої країни. Здебільшого в мовах націй, які прагнули національного визволення, переживали період національного відродження, слово “націоналізм” ототожнювалось з боротьбою за національні права.

Загострення міжнаціональних суперечностей і боротьба між передовими націями за економічний і політичний поділ світу, що вилася у Першу світову війну, призвели до того, що слово “націоналізм” дедалі більше, особливо в масовій свідомості, набувало негативного значення, ототожнювалось із ксенофобією і національною ворожнечею, особливо в ліберальній, консервативній та марксистській публіцистиці. Зрештою, слово “націоналізм” стало вживатися і як ідеологічний ярлик, і як публіцистичний термін, зміст якого трактується часом надзвичайно широко.

У сучасній термінології, принаймні в англomовному просторі, слово “націоналізм” має різні версії:

- характерна риса, характеристика певної нації;
- відданість національному інтересові та національній єдності й незалежності;
- самопосвята власній нації та її принципам;
- процес формування та утвердження націй або національних держав;
- усвідомлене розуміння належності до нації;
- мовні та символізовані означення нації;
- ідеологія нації, її прагнення до волі;
- суспільно-політичний рух, завдання якого полягає у досягненні певної мети нації.

Наведений набір дефініцій “націоналізму” дає можливість зробити певні узагальнення. Можна окреслити принаймні три значення терміна “націоналізм”:

1. Націоналізм – це почуття (колективне або особисте), вияв або форма суспільної свідомості, явище соціальне або індивідуально-психологічне.
2. Націоналізм – це світогляд, доктрина, або ідеологія – систематизоване уявлення про світ у рамках певного набору абстрактних понять.
3. Націоналізм – політичний рух, політична програма, в основі якої відповідна ідеологія (доктрина), світогляд.

Типології націоналізму

На думку одного із теоретиків націоналізму *Карлтона Гейза*, новітній націоналізм, що з’явився наприкінці XVIII століття внаслідок тривалого розвитку, пройшов декілька етапів, які можна класифікувати водночас і як історичні типи націоналізму:

- спочатку це був *гуманістичний націоналізм* (націоналістичні доктрини епохи Просвітництва – *Ж.-Ж. Руссо, Й.-Г. Гердера*);
- пізніше виник *якобінський націоналізм* (пропонував революційні методи досягнення мети);
- наступним типом став *традиційний націоналізм* європейської аристократії, який орієнтувався на цінності і традиції нації, а не на революційні та раціоналістичні методи досягнення національного ідеалу;
- далі з’явився *ліберальний націоналізм* (його представники відстоювали ідею, згідно з якою кожна нація має право на власну незалежну державу);
- наприкінці XIX – на початку XX століття виник *інтегральний націоналізм*, який відкидав гуманістичні цінності, не переймався питаннями співвіднесеності добробуту всього людства та окремих націй.

Власна нація для інтегрального націоналіста – найкраща, найвища. Інтегральний націоналізм, проіннятий ксенофобією, несприйняттям інших етнічних груп, може трансформуватися в расизм, пропаганду та здійснення геноциду.

Інша, найвпливовіша типологія націоналізму запропонована американським ученим *Гансом Коном*. На його думку, історично склалися два типи сучасного націоналізму:

- **західний** (раціональний), який був породженням ери Просвітництва і обстоював ідею рівності, свободи і братерства, загалом принципи відкритого суспільства;
- **східний** (культурницький) відкидає раціоналізм, вимагає цілковитого підкорення інтересів особистості інтересам нації і держави, абсолютизує принцип колективізму.

Макс Гайдман виділив чотири типи націоналізму:

- 1) **націоналізм пригноблених народів** (євреї, поляки в Німеччині та Російській імперії в XIX столітті, греки і вірмени в Оттоманській імперії);
- 2) **іредентистський** (від італ. *irredento* – незвільнений, такий, що перебуває під чужим владарюванням) **націоналізм** народів, які прагнуть відокремлення і визволення з-під влади імперії (румуні, болгарі, серби в XIX столітті);
- 3) **запобіжний націоналізм**, який ототожнюється із імперіалізмом могутніх національних держав, які на перше місце ставлять власні економічні інтереси (цілком очевидно, що його поява призвела до глобальних світових конфліктів, результатом яких стали світові війни);
- 4) **престижницький націоналізм**, який наголошує і культивує винятковість певної нації порівняно з іншими.

Націоналізм не має майбутнього, бо загальна світова об'єктивна тенденція – об'єднання людства у вирішенні завдань, що стоять перед ним, інтеграція. Але зникне націоналізм ще не скоро, бо він спирається на реальну базу і ту структуру “знедолених”, яку залишив у спадщину попередній режим.

3. Етнонаціональна політика, національно-державне будівництво та етнополітичні конфлікти

У сучасному світі фактично немає моноетнічних держав. Тому етнічний фактор залишається одним із найважливіших у політичному житті суспільства. Держава зацікавлена в регулюванні етнонаціональних відносин, досягненні національної консолідації у суспільстві. Виконання цього завдання повинна забезпечити етнополітика.

Об'єкти етнонаціональної політики:

- нації;
- етноси;
- етнонаціональні групи;
- міжнаціональні та міжетнічні відносини.

Суб'єкти етнонаціональної політики:

- держава (її органи);
- політичні партії;
- громадські організації тощо.

Згідно з *неомарксистським підходом* причини політичної активності суб'єктів етнополітики полягають у їх соціально-економічній експлуатації (концепція “внутрішнього колоніалізму”).

Відповідно до *етніцистського підходу*, вагому роль в активізації етнічних груп відіграють фактори збереження представниками етнічних спільнот своєї етноідентичності. Насамперед це спостерігається серед національних меншин, які прагнуть мати свої газети, часописи, теле- і радіопрограми, національну школу.

Залежно від способу взаємодії суб'єктів політики формуються так звані **етнополітичні моделі** – схематичні конструкції, які окреслюють оптимальний варіант відносин між державою та етнічними спільнотами.

Американський політолог *Дж. Ротшильд* виділив три основні моделі етнополітики: вертикально-ієрархічну, “паралельну етнічну сегментацію” і “перехрещену сітку”.

Вертикально-ієрархічна модель представлена однією домінуючою етнічною групою в державі, яка займає панівну позицію в політиці, економіці, культурній сфері життєдіяльності суспільства. Інші групи вимушені фактично підкорятися одній етногрупі. Така модель функціонувала в Південно-Африканській Республіці (бури), в СРСР (росіяни), сучасній Індії (хінді).

Модель “паралельної етнічної сегментації” представлена в країнах, де кожна етнічна група стратифікована (від англ. stratification – розшарування чогось залежно від неоднаковості якісних та кількісних ознак) всередині себе за економічними критеріями і має власну політичну еліту, яка представляє її інтереси. Така модель представлена в Бельгії (фламандці, валлони), Великій Британії (англійці, шотландці, валлійці, ірландці).

Етнополітична модель “перехрещена сітка” є найбільш оптимальною з точки зору збалансування етнічних інтересів у поліетнічному суспільстві. У рамках такої моделі економічні та етнічні елементи взаємно переплітаються. Соціальні класи об'єднують представників різних етнічних груп. Така модель дозволяє уникнути міжгрупової ворожнечі

на ґрунті національного приниження та етнічного розподілу праці, влади та престижу в суспільстві. Таку модель прагнуть реалізувати США, Франція, Італія, Німеччина.

На сучасному етапі більшість держав світу прагнуть реалізувати такі **принципи ліберально-демократичної моделі етнополітики**:

- 1) рівність прав і свобод людини та громадянина незалежно від раси, національності, мови;
- 2) гарантії прав та етнонаціональних перспектив титульної нації (державотворчого етносу), національних меншин, корінних народів;
- 3) державна підтримка самобутнього розвитку культури, традицій, мов малочисленних етносів;
- 4) заборона пропаганди і практичних проявів національної ворожнечі, етнополітичного екстремізму;
- 5) мирне вирішення спірних міжетнічних протиріч.

Механізмами реалізації ліберально-демократичної моделі етнополітики є створення:

- **національно-культурних автономій**, які мають екстериторіальний (від лат. ex – поза + лат. territorialis, які належать до даної території) характер, об'єднуючи етнокультурно людей певної етної групи незалежно від їхнього місця проживання;
- **національно-територіальних автономій**, які представлені регіональними органами державного управління та місцевого самоврядування. У Російській Федерації – це автономні округи (Ханти-Мансійський, Ямало-Ненецький, Чукотський, Коряцький та інші); в Іспанському королівстві такий статус мають Каталонія, Галісія, Країна басків; в Данії – Гренландія (ескімоси) і т.д.

Вже стало загальнознаним положення про те, що науково обґрунтована, демократична, гуманістична етнополітика має будуватися на визнанні невід'ємного права кожного етносу на самовизначення. Останнє означає вільний вибір етносом форми такого самовизначення, не виключаючи і входження до складу поліетнічної держави, при збереженні своєї державності й суверенності.

Національно-державне будівництво – це сфера державної діяльності, до якої належить питання врахування інтересів та забезпечення прав національних меншин чи корінних народів.

Кожна нація має власний досвід національно-державного будівництва. Але водночас теоретики виділяють ряд загальних чинників, які характеризують цей процес:

- перехід спільноти від традиційного до індустріального типу;
- компактне проживання спільноти на етнічній території;
- урбанізація;

- поширення літературної мови і розвиток масової освіти;
- розгалужена система засобів масової комунікації;
- готовність сприйняти загальну спільну назву;
- зростання “волі до спільного життя” тощо.

Професор Мічиганського університету *Алі Мазруї* твердив, що **національно-державне будівництво включає такі аспекти:**

- культурне та нормативне “злиття”;
- забезпечення економічного проникнення між різними верствами;
- процес соціальної інтеграції;
- ефективний механізм вирішення конфліктів;
- психологічне накопичення спільного досвіду.

Аналізуючи досвід національно-державного будівництва європейських країн, *Ентоні Сміт* виділяв два типи етносів, що трансформувались у нації:

- **аристократичні (“горизонтальні”) етноси**, що включали сусідні регіони та нижчі верстви країни в етнічну культуру вищих прошарків етнічної спільності (західноєвропейські країни – Велика Британія, Іспанія, Бельгія, Швейцарія); тут сформувалися політичні нації (швейцарці, британці, бельгійці);
- **народні (“вертикальні”) етноси**, які сформувалися на основі родинних груп, кланів (Північна та Східна Європа); тут склались етнічні нації (ірландці, ісландці, норвежці, шведи, поляки, словаки).

Слід відзначити, що в багатьох випадках етнонації більш як на 90 % складаються із представників титульної нації. Тому основним стрижнем національної ідеї етнічних націй є мовно-культурна єдність соціуму, етнокультурні та етноментальні характеристики, символи державного етносу. Поряд із цим у політичних націях синтезаторами національної ідеї є стимули політичної єдності та економічної могутності (Велика Британія, Бельгія, США, Канада, Індія).

У той же час, як засвідчує практика, навіть в економічно благополучних країнах нехтування соціальними та культурними пріоритетами етнічних груп призводить до етнополітичних конфліктів.

Етнонаціональний конфлікт – це соціально-кризова ситуація, зумовлена незбіжністю інтересів і цілей етнічних груп у рамках спільного етносоціального простору.

Саме неоднорідність етнічного простору породжує проблеми, суперечки та напруженість між етносами. За даними Стокгольмського міжнародного інституту з дослідження проблем миру, в середині 90-х рр. ХХ століття понад 70 % військових конфліктів на планеті мали етнополітичний або міжетнічний характер.

Розглянемо **причини етнополітичних конфліктів**.

1. **Територіальні.** Як правило, вони зумовлені незбіжністю етнічних кордонів з політичними (тобто з кордонами держав окремих територій).
2. **Соціально-економічні.** Вони пов'язані з фактичною нерівністю життя різних націй, представництв в органах влади, престижних професій та ін. У цих умовах “скривджені” нації намагаються “зрівняти” відмінності шляхом звільнення від “чужих”, “центру”.
3. **Боротьба за ресурси і власність.** Предметом спорів найчастіше є земля, її надра.
4. **Зміни в системі розподілу праці.** Природно, що в поліетнічних державах існує складна система розподілу праці, що має етнічне підґрунтя. Зазіхання на ринок праці з боку інших етнічних груп призводить до конфліктності. У країнах Європейського Союзу на сучасному етапі такі конфлікти виникають через конкуренцію, яку створюють українці, молдавани, араби, вихідці з Латинської Америки місцевим жителям, працюючи за меншу оплату. Це провокує ксенофобію, расизм, побутові міжетнічні сутички в Німеччині, Франції, Іспанії.
5. **Історична пам'ять дискримінованих у минулому етнічних груп.** Власне, історична пам'ять включає міфологеми, колективні образи етнічної території, депортації, геноцид тощо).
6. **Порушення прав національних меншин, дискримінація етнічних груп.** У ряді країн Латинської Америки, Алжирі, Сенегалі, Мадагаскарі законодавство взагалі не визначає статус етнічних та мовних меншин.
7. **Національно-культурні, мовні причини,** що виявляються в деяких країнах у зв'язку з “диференціацією” (розпад СРСР та виникнення національних держав з багатонаціональним населенням) та інтеграцією (об'єднання Європи при збереженні культурно-національної автономії). Спроба вирішити ці проблеми вольовими методами може швидко загострити міжнаціональні відносини.

Будь-який етнополітичний конфлікт проходить своєрідну стадійність розвитку. Етноконфліктологи виділяють такі **стадії етнополітичного конфлікту**:

1. **Передконфліктна (латентна) стадія.** У цей час посилюються етноцентричні настрої, мусуються негативні стереотипи щодо іншої національності, зростає соціальна та етнічна напруженість; учасники конфлікту не бажають мирно вирішувати проблему. Тобто на цій стадії формується психологічна готовність сторін до майбутнього протистояння.

2. **Конфліктна стадія.** У рамках цієї стадії відбувається найбільш жорсткий формат взаємодії сторін, які задіяні в конфлікті. Це – протистояння учасників конфлікту, які не бажають примирення.

3. **Стадія врегулювання етноконфліктної ситуації.** Водночас створююся підстави для мирного врегулювання конфлікту, досягається консенсус, тобто згода щодо припинення конфлікту.

За своєю **класифікацією** етнополітичні конфлікти поділяються на насильницькі та ненасильницькі.

Насильницькі конфлікти проходять у вигляді відкритого протистояння, участі бойових сил, депортацій та “етнічних чисток”.

Ненасильницькі конфлікти відбуваються у формі мітингів, демонстрацій, пікетів, голодовок, акцій громадянської непокорності. Як правило, головними акторами конфліктуючих сторін є владні структури, політичні партії, громадські рухи та організації.

За особливостями суб’єктів супротивних сторін виділяють:

- **конфлікти між етнічною групою та державою** (Абхазія, Нагорний Карабах, Країна басків);
- **конфлікти між етнічними групами** (серби та албанці в Косово).

За сферами проявів та причинами виникнення етнополітичні конфлікти бувають:

- етноекономічні,
- етнокультурні;
- етнорелігійні;
- етнопсихологічні;
- етноісторичні.

Урегулювання етнополітичних конфліктів – одна з найскладніших проблем етнополітики. Для вирішення етнополітичних проблем допускають як пряме насилля, так і примусові та консенсусні способи та методи.

Насильницькі методи:

- **геноцид** (від лат. *genus* – рід, *caedere* – вбивати) – найбільш радикальний метод розв’язання етнополітичного конфлікту (таким методом користувалися в давнину при створенні держав імперського типу, в період Першої світової війни геноциду зазнали вірмени Османської імперії, а в роки Другої світової – євреї та цигани);
- **етнічні депортації** – насильницьке масове територіальне переселення населення (відомими прикладами недавніх за часом етнічних чисток є регіони Близького Сходу, Кіпру, Нагірного Карабаху, Абхазії, Боснії та Герцеговини).

Примусовим методом усунення етнічного розмаїття є *штучно стимульована асиміляція* (від лат. *assimilatio* – уподібнення), що передбачає вирішення етнічних протиріч шляхом політики стирання етнічного розмаїття в державі. Пануючий етнос (титульна нація) прагне нав'язати представникам етнічних та національних меншин свою модель соціально-економічного та духовно-культурного життя. У таких умовах представники меншин стоять перед вибором: або змиритися із підпорядкованим становищем, або засвоїти мову, цінності, стереотипи поведінки домінуючої групи.

Консенсусні методи, на відміну від насильницьких та примусових, орієнтуються на деполітизацію етнічних протиріч. До них відносять:

- **метод інтеграції**, в основі якого лежить прагнення об'єднати всі етнічні групи держави в єдине політичне ціле на основі загальної громадянської ідентичності;
- **мультикультуралізм**, який передбачає рівність індивідуальних та колективних прав на окремі (етнокультурні) та загальні (національні, громадянські) ідентичності (до подібних прикладів мультикультуралізму можна віднести Канаду, де іммігрантські общини, здобувши канадську громадянську ідентичність, зберігають власну етнокультурну ідентичність);
- **розподіл (сецесія)** – територіальний метод регулювання етнополітичного конфлікту, коли територія, населена етнічною меншістю, виділяється зі складу держави і стає більшістю в новій державній одиниці (наприклад, утворення Нагірного Карабаху в СРСР, виділення Бангладеш із Пакистану в 1971 р., утворення в 1993 р. Словаччини та Чехії);
- **арбітраж**, що передбачає регулювання конфлікту “нейтральною” третьою силою, яка приймає рішення у політичній суперечці;
- **регіональна автономія** застосовується як практика регулювання етнополітичних конфліктів в унітарних державах децентралізованого типу (надання регіональних автономій у таких поліетнічних державах забезпечує цілісність держави);
- **федералізм** – форма територіального устрою держави, де влада конституційно поділена між суб'єктами федерації (штатами, землями, республіками).

4. Етнонаціональна політика України

Довгий час, аж до проголошення державної незалежності, Україна не мала можливості проводити самостійну етнонаціональну політику, так само як не мала традицій у розвитку етнонаціональних відносин в умовах демократії. Тому зараз Україні доводиться створювати заново

не тільки систему регулювання етнонаціональних відносин, а й саму етнополітику.

Становлення етнонаціональної політики України припадає на період початку 90-х рр. ХХ століття. Саме у Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. відзначено принципи побудови держави за моделлю побудови поліетнічної української нації.

Декларація проголошувала рівність усіх громадян незалежно від походження, соціального стану, расової та національної належності. Документ містив норму про визнання колективних, групових прав національних меншин та специфічних прав національностей, етнічних груп. Ці норми було удосконалено в інших нормативно-правових актах незалежної України.

Концептуальні засади державної етнополітики України відображені в таких політико-правових документах:

- Звернення Верховної Ради України до громадян України всіх національностей (серпень 1991 р.);
- Декларація прав національностей України (листопад 1991 р.);
- Закон України “Про національні меншини в Україні” (червень 1992 р.);
- Конституція України (червень 1996 р.);
- Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” (травень 1997 р.) та інші.

В Україні запроваджено застосування в національному законодавстві міжнародних стандартів захисту прав меншин:

- Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (листопад 1992 р.; ратифікована Верховною Радою України 15 травня 2003 р.);
- Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин (листопад 1994 р.);
- Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту (жовтень 1999 р.);
- Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин (лютий 1998 р.).

Чинне законодавство України постійно удосконалюється під впливом міжнародного фактора, процесів євроінтеграції.

Центральним органом державної виконавчої влади, який координує питання етнополітики в Україні, є Державний комітет України у справах національностей та міграції. У Верховній Раді України створено Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин. При Президентові України діє рада представників громадських об'єднань національних меншин України.

Для сьогоденної України дуже важливими стали пошук форм і засобів стимулювання політичної активності українського народу, сприяння духовному оновленню суспільства, здійснення глибинних державотворчих процесів, утвердження і поширення в українському суспільстві культу державницької ідеї, розробка цілісної системи ціннісних орієнтацій суспільства.

Основними напрямками державної політики України в сфері міжнаціональних відносин є:

- забезпечення рівних конституційних прав і свобод усім громадянам, незалежно від раси, національного чи етнічного походження;
- розвиток культурної самобутності українського етносу;
- всебічний розвиток української культури та мови;
- створення сприятливих умов для розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин;
- затвердження в міжетнічних відносинах атмосфери толерантності, дружби, взаємної довіри, поваги до мови, культури, традицій етнічних груп;
- удосконалення правових засад регулювання міжнаціональних відносин.

У розробці та реалізації національної політики величезна роль належить державі. Вона покликана:

- забезпечити права і свободи громадян, незалежно від їх національної належності;
- здійснювати контроль за виконанням усіма громадянами своїх обов'язків;
- створювати умови, при яких кожний громадянин зміг би розмовляти та вчитися рідною мовою;

Держава – це не етнічна спільність, а співтовариство людей, що живуть на одній території. Держава не належить якомусь етносу, вона багатонаціональна.

В Українській державі розроблені та проголошені найбільш демократичні принципи національної політики. Зокрема, в Декларації прав національностей України (листопад 1991 р.) визначені найважливіші принципи національної політики, зафіксовані в документах міжнародного товариства, а саме:

- всім народам, національним групам, громадянам, що мешкають на території України, держава гарантує рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права;
- дискримінація за національною ознакою забороняється та може бути покарана за законом;

- держава гарантує всім національностям право на збереження їх традиційного розселення та забезпечення функціонування їх національно-адміністративних одиниць;
- держава створює сприятливі умови для розвитку усіх національних мов і культур, до того ж усім громадянам забезпечується право вільного користування російською мовою, а в місцях, де мешкають компактно декілька національних груп, нарівні з державною українською мовою може функціонувати мова, прийнята для всього населення цієї місцевості.

Красномовним свідченням демократичної етнополітики Української держави є Конституція України, прийнята в 1996 р. Зокрема ст. 11 Основного Закону гарантує державне сприяння розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Згідно зі ст. 24 не може бути у громадян привілеїв чи обмежень за ознаками етнічного походження. Ст. 53 гарантує “громадянам, які належать до національних меншин, право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних закладах або через національні культурні товариства.

Ці документи повною мірою відповідають загальносвітовим стандартам у сфері розвитку націй та національних відносин. Разом з тим дуже швидко виділилися два національно-політичні явища. По-перше, підтримується відносна сталість, громадський мир та зовнішня підтримка стосовно врівноваженої раціональної політики держави. Але не менш важливе й друге явище – практична діяльність адміністративно-бюрократичного апарату, державних чиновників, які нерідко розподіляють українське населення на “національно-свідомих” та інших.

Можливо, через те, що Україна майже не має власного досвіду вирішення проблем щодо держави і нації, розв’язання національного питання, її етнонаціональний розвиток ще й досі не вийшов за межі конституювання атрибутики держави. Не відбулося самоідентифікації українського суспільства, самоусвідомлення його справжньої сутності, відсутній цілісний стратегічний план його розвитку. Тому і надалі залишається відчутною незбалансованість інтересів, цінностей і традицій населення різних регіонів України, внаслідок чого не вдається подолати в деяких з них відцентрових тенденцій. За відсутності загальнонаціональної доктрини, етнонаціональної політики в Україні енергія національної самосвідомості недостатньо задіяна у процесі державного будівництва. Звідси – накопичення в суспільстві соціального та національного незадоволення, духовно-морального пригнічення, соціально-політичного розчарування.

Важливим завданням сучасної етнонаціональної політики має стати вироблення позицій з усіх принципових аспектів розвитку етнонаціональних процесів – законодавчих, правових, політичних, економічних та ідеологічних. Мета етнонаціональної політики України – формування суспільства, в якому гармонійно розвиватимуться всі етноси, етнічні групи.

Для цього необхідні: мир у суспільстві, громадська злагода загальнонаціонального характеру, що ґрунтуються на дотриманні й захисті прав людини, повазі до гідності особи та колективу, співіснування політичних, релігійних, історико-культурних поглядів та переконань, різних етнічних традицій і уподобань. Конкретні ознаки такої злагоди:

- терпимість, порозуміння, співробітництво, взаємодія всіх суспільних сил;
- світоглядна множинність;
- національна, соціальна, конфесійна толерантність;
- цивілізовані норми взаємин між людьми.

Соціально-політичним наслідком втілення вищезазначеної мети мають стати:

- забезпечення політичної злагоди, досягнення рівноваги, стійкого розвитку суспільства;
- соціально-політичне єднання як запорука безпеки держави і громадянина;
- піднесення духовності суспільства, забезпечення всебічного розвитку науки, культури, освіти;
- утвердження у свідомості громадян людинолюбної моралі, толерантності, віротерпимості.

Забезпечуючи права етнічних груп на власній території і спираючись на діючі міжнародні механізми їх захисту, Українська держава активно виступає за досягнення відповідного рівня захисту українців у всіх країнах їх проживання. У ст. 12 Конституції України проголошується, що наша країна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави. Їм надається допомога через різні державні й громадські організації – літературою, культурницькими акціями тощо. Свідченням цього є активна участь України в розробці універсальних міжнародно-правових норм у рамках ООН, ОБСЄ, Ради Європи, інших міжнародних організацій.

Питання для самоконтролю

1. Що є спільного в поняттях “етнос”, “національність”, “нація”?
2. Які теорії виникнення нації вам відомі? У чому полягає їх відмінність?
3. Коли виникла національна проблема, які основні форми її прояву?
4. Як ви можете визначити сутність національного питання? Чи є сутність національного питання постійною та незмінною?
5. Які існують теорії націоналізму?
6. Які аспекти включає національно-державне будівництво?
7. Які причини етнополітичних конфліктів?
8. Чим відрізняється самовизначення нації від сепаратизму?
9. Що потрібно для формування національної свідомості?
10. У чому виявляються основні проблеми національного питання в сучасній Україні?

Тема 10. СВІТОВА ПОЛІТИКА

План лекції

1. Міжнародні відносини і зовнішня політика держави.
2. Глобальні проблеми сучасної цивілізації. Міжнародний тероризм.
3. Геополітика.

1. Міжнародні відносини і зовнішня політика

Міжнародні відносини – це системна сукупність економічних, політичних, ідеологічних, військових, правових, гуманітарних, дипломатичних та інших зв'язків між головними суб'єктами світового співтовариства, до яких належать народи, держави, суспільні та громадські сили, рухи і організації.

Сьогодні можна говорити про посилення ролі політології в дослідженні міжнародних відносин, оскільки відбувається процес політизації міжнародного життя.

Із виникненням держав міжнародні відносини поділяються на:

- а) формальні (учасниками яких власне і стають держави);
- б) неформальні (учасниками яких стають різні соціальні спільноти, недержавні інститути, економічні утворення, особи).

На основі геополітичного критерію виділяють різні види міжнародних відносин:

- глобальні (загальнопланетарні);
- регіональні (європейські, азіатські);
- локальні (східноєвропейські, латиноамериканські).

Слід зазначити, що на відміну від внутрішньополітичних систем держав, міжнародне життя не має єдиного центру управління, тут діє стільки ж регулюючих центрів, скільки є учасників міжнародних відносин. Це означає, що головну роль у міжнародних стосунках мають відігравати співробітництво, взаємодія, переговори і компроміси.

Але тут привертає увагу ще одна важлива риса міжнародних відносин, а саме – стихійність міжнародного життя, де плюралізм має відчутну перевагу над централізмом. Держави – а їх у світі налічується понад 220 – будучи самостійними суб'єктами міжнародного життя й формально рівноправними, дотримуються різних підходів до тих чи інших проблем. Реальність засвідчує, що навіть великим державам досить важко нав'язувати свою волю іншим суверенним країнам. До того ж слід ураховувати ту обставину, що в міжнародному житті важливу роль відіграє суб'єктивний фактор і навіть особистий характер і взаємостосунки керівників.

У системі міжнародних відносин діє величезна кількість різноманітних взаємозумовлених факторів, які мають ураховуватися всіма

учасниками міжнародного життя. Серед них можна виділити географічний, демографічний, економічний, воєнний, національний, релігійний, науково-технічний, фактор громадської думки та ін.

Основними формами міжнародної взаємодії є:

- 1) співпраця;
- 2) суперництво;
- 3) конфлікт з урахуванням війн.

Постійними супутниками міжнародних відносин є конфлікти. І це зрозуміло, адже в окремих країнах і народів завжди існують свої унікальні, неповторні інтереси, що можуть і не збігатися з інтересами інших країн і народів. До того ж людству завжди був притаманний певний елемент змагальності і суперництва, що не може не відбитися і на стосунках між державами.

За своєю типологією міжнародні конфлікти відрізняються залежно від:

- а) суб'єктності, коли конфліктують держави (міждержавні конфлікти), нації (міжнаціональні, етнічні конфлікти), класи (міжкласові конфлікти), конфесії (міжконфесійні, релігійні конфлікти), раси (міжрасові конфлікти) тощо;
- б) сфер відносин між сторонами, що конфліктують (політичні, воєнні, економічні, торгові, фінансові, митні конфлікти та ін.);
- в) масштабності (міжнародні, регіональні, локальні конфлікти).

Слід зауважити, що локальні зіткнення втягують у конфлікт нових учасників. І це дуже небезпечно, оскільки завжди є загроза переростання якогось локального чи регіонального конфлікту в глобальний.

Більшість дослідників теорії міжнародних відносин дотримуються думки, що міжнародні відносини і міжнародна політика відбуваються під впливом принаймні двох діалектичних закономірностей. Такими закономірностями є:

- інтернаціоналізація економічного, політичного, соціального й взагалі всього суспільного життя;
- створення і зміцнення суверенних держав, які прагнуть до реалізації своїх інтересів поза національно-державними кордонами.

Закономірність інтернаціоналізації суспільного життя відображає два взаємозв'язані і єдині за своєю спрямованістю процеси:

- 1) повторення, відтворення в різних країнах загальних рис в економіці, політиці, культурі тощо;
- 2) формування цілісної світової спільноти, взаємозв'язаного, єдиного у своїй багатоманітності всесвітнього цілого, що розвивається.

Сьогодні жоден народ, жодна країна неспроможні нормально розвиватися в умовах автаркії, самоізоляції. Внаслідок об'єктивного розвитку сучасні цивілізації, всі країни втягнуті в глобальну і регіональну системи взаємозв'язків і взаємовідносин. Роль цієї закономірності постійно зростає.

Закономірність розвитку національних і державних утворень відображає:

- поступальний розвиток продуктивних сил у національно-державних кордонах;
- зростання національної самосвідомості, культури в своєрідних (національно-етнічних, природно-географічних та ін.) умовах його існування.

Центральною категорією теорії міжнародних відносин є поняття **“світова політика”**. Вона означає сукупність зовнішніх політик держав, які розглядаються в масштабах глобальної взаємодії. Одночасно світова політика являє собою форму інтеграційних тенденцій у розвитку людського суспільства.

Цілями світової політики є:

- 1) участь у міжнародному поділі праці і пов'язаному з ним обміні товарами, сировиною, технологіями, науково-технічними здобутками, духовними цінностями;
- 2) забезпечення миру;
- 3) спільний захист прав людини;
- 4) спільне розв'язання глобальних проблем сучасного світу.

На міжнародній арені кожна держава здійснює свою **зовнішню політику**. Потреба у її виникненні пояснюється тим, що держава лише за допомогою внутрішньої політики неспроможна задовольнити всі свої інтереси.

Зовнішня політика – загальний курс держави у міжнародних відносинах, спрямований на створення якнайсприятливіших умов для досягнення власних цілей.

Цілі зовнішньополітичної діяльності можуть бути різними залежно від політичного ладу, форми правління, типу політичного режиму, стану економіки, традицій, географічного положення й багатьох інших факторів. Проте серед них можна виділити групу загальних цілей, характерних для абсолютної більшості держав. Це передовсім:

- зростання авторитету і зміцнення міжнародних позицій держави;
- забезпечення національної безпеки країни, її територіальної цілісності і недоторканності;
- створення сприятливих зовнішніх умов для успішної організації внутрішньополітичних цілей і завдань;

- активне співробітництво і взаємодія з усіма суб'єктами світового політичного процесу з метою реалізації загальнолюдських інтересів, насамперед збереження цивілізації;
- утвердження системи колективної безпеки.

Останнім часом у структурі цілей і завдань міжнародної політики дедалі активніше виходять на перший план такі, як участь у міжнародному поділі праці і пов'язаному з ним обміні товарами, сировиною, технологіями, науково-технічними винаходами і духовними цінностями, а також спільний захист прав людини, об'єднання зусиль у боротьбі проти міжнародного тероризму і найбільш небезпечних захворювань, розвиток охорони здоров'я.

При реалізації завдань зовнішньої і міжнародної політики держава здійснює певні, притаманні їй функції, передовсім оборонну, регулятивну, інформаційно-представницьку та організаційно-посередницьку.

Оборонна функція пов'язана із захистом прав та інтересів даної країни та її громадян за її межами і в міжнародних справах. Реалізація цієї функції спрямована на запобігання загрози для держави і пошуки шляхів мирного вирішення спірних проблем.

Регулятивна функція виявляється в тому, що міжнародне співтовариство визначає необхідність дотримання певних норм, принципів, традицій міжнародного спілкування і закріплює їх відповідними міжнародними актами, створюючи таким чином механізм регулювання міжнародних зв'язків.

Інформаційно-представницька функція реалізується через відповідні органи, які представляють погляди уряду, позицію держави, а також інформують керівні органи держави про діяльність і наміри урядів інших країн.

Організаційно-посередницька функція полягає у втіленні в життя зовнішньо- і внутрішньополітичних концепцій, доктрин і програм даної держави.

Останнім часом у зв'язку зі зміцненням міжнародних взаємозв'язків все більшого значення набуває **інтегративна** функція. Вона виявляється в тому, що через міжнародні відносини забезпечується існування міжнародного співтовариства.

Основні засоби реалізації зовнішньої політики:

- 1) політичні;
- 2) ідеологічні;
- 3) економічні;
- 4) воєнні.

Тут насамперед слід виділити **політичні засоби й дипломатію**, під якою розуміють офіційну діяльність держав, урядів і спеціальних органів, спрямовану на реалізацію цілей і завдань зовнішньої політики.

У наш час дипломатія виконує функції регулювання спірних між-державних питань, розширення контактів, взаємин і співробітництва між країнами і народами. Дипломатія – це й мистецтво ведення переговорів, досягнення порозуміння задля здійснення своїх цілей. Найпоширенішими в практиці дипломатичними методами є офіційні та інші візити, переговори, дипломатичні конгреси, конференції, наради і зустрічі, представництво держав за кордоном, дипломатичне листування тощо.

Серед *ідеологічних засобів* міжнародної політики насамперед слід відмітити засоби впливу на світову громадськість шляхом зовнішньополітичної пропаганди. Одним із заходів ідеологічного характеру є також культурні зв'язки між державами.

Важливу роль у вирішенні зовнішньополітичних завдань відіграють *економічні засоби*. Держава має у своєму розпорядженні товарні фонди, фінансові та грошові ресурси, які вона може надавати іншим країнам у вигляді допомоги або кредитів і, таким чином, впливати на міжнародні стосунки.

Серед *воєнних засобів* головне місце займають збройні сили. Вони можуть використовуватися і як засоби шантажу, насильства стосовно інших країн, і як засіб стримування агресивних прагнень інших держав.

Основним регулятором зовнішньої політики держав є **міжнародне право** як сукупність норм і принципів, які регулюють усю систему міжнародних відносин. Перший документально зафіксований міжнародний договір був укладений у 1296 р. до н.е. між Єгиптом і Хетською державою.

Сучасне міжнародне право поділяється на такі види:

- 1) *міжнародне публічне право* як особлива правова система, що регулює відносини між державами і міжнародними організаціями;
- 2) *міжнародне приватне право*, яке регулює відносини між іншими учасниками міжнародних відносин, що є суб'єктами міжнародного приватного права.

Міжнародне право в сучасній системі міжнародних відносин має характер загальнодемократичної системи правових норм, тобто норм, що визнані всіма державами і обов'язкові для всіх держав.

Головним документом сучасного міжнародного права є Статут ООН, який був схвалений у 1945 р.

У ньому затверджені такі базові міжнародно-правові принципи:

- 1) державного суверенітету і суверенної рівності держав;
- 2) незастосування сили чи погрози силою;
- 3) непорушності кордонів;
- 4) територіальної цілісності держав;

- 5) мирного врегулювання спорів;
- 6) поваги до прав і свобод людини;
- 7) самовизначення націй та народів;
- 8) сумлінного виконання міжнародних зобов'язань;
- 9) співробітництва;
- 10) невтручання у внутрішні справи.

Саме з цих принципів випливає й дуже важлива ідея мирного співіснування, яку можна розглядати і як провідний узагальнюючий принцип сучасної міжнародної політики.

Інститутами, в середовищі яких розробляються спільні правові, політичні та моральні норми, є **міжнародні організації**. Вони створюються на основі спільності інтересів країн-учасниць для реалізації певних завдань.

Перші міжнародні організації з'явилися на початку і в середині XIX століття: Центральна комісія з судноплавства по Рейну (1815), а також Міжнародний телеграфний союз (1865) і Всесвітній поштовий союз (1874). Вони були організаціями неполітичного характеру.

У 1919 р. була створена перша у світі міжнародна організація універсального типу з широкою компетенцією – Ліга Націй. Її основною метою було підтримання міжнародного миру та безпеки. Масове виникнення міжнародних організацій розпочалося після Другої світової війни.

Існує багато **критеріїв класифікації міжнародних організацій**.

За **критерієм компетенції** міжнародні організації поділяють на:

- універсальні (організації, які охоплюють широке коло відносин між членами);
- спеціальні (організації, які мають обмежені цілі, створені для співробітництва в одній галузі або охоплюють певний напрям діяльності).

За **критерієм можливості приєднання нових членів** міжнародні організації поділяються на:

- відкриті (членом яких може стати будь-яка держава на свій розсуд);
- закриті (можуть прийняти нового члена лише за згодою засновників та за дотримання ним деяких інших умов).

За **характером повноважень** існують такі міжнародні організації:

- класичні міждержавні (міжурядові), в яких кожна держава-член зберігає всю повноту власного суверенітету;
- наднаціональні, в яких держава добровільно делегує частину своїх суверенних прав міжнародній організації.

За **географічним положенням** міжнародні організації поділяють на:

- глобальні, тобто відкриті для участі представників усіх країн світу;
- регіональні – відкриті для участі держав певної частини світу;
- субрегіональні, що охоплюють держави, частини регіону.

Найбільш впливовою і масовою світовою організацією є Організація Об'єднаних Націй (ООН), яка покликана забезпечувати міжнародний мир і безпеку, врегульовувати міжнародні конфлікти. Вона була створена у червні 1945 р. Постійне місце знаходження штаб-квартири ООН – м. Нью-Йорк. Головними органами ООН є Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна і соціальна рада, Рада з питань опіки, Міжнародний суд, Секретаріат ООН на чолі з Генеральним секретарем. Найбільш ефективний вплив на зовнішню політику належить Раді Безпеки ООН. До її складу входять США, Велика Британія, Китай, Росія і Франція (постійні члени), які мають право вето на рішення Ради Безпеки.

До глобальних міжнародних організацій відносимо Світовий банк, Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світову організацію торгівлі (СОТ), Організацію Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Всесвітню організацію охорони здоров'я (ВООЗ).

Серед регіональних міжнародних організацій найбільш впливовими є Рада Європи та Європейський Союз (ЄС). Структура Ради Європи складається з: Парламентської асамблеї, Комітету міністрів, Конгресу місцевої та регіональної влади, Суду з прав людини у Страсбурзі та дорадчого органу, до якого входять недержавні організації.

Оборонну функцію країн Заходу виконує Організація Північноатлантичного договору (НАТО). До впливових регіональних міжнародних структур належать також: Організація країн – експортерів нафти (ОПЕК); Організація американських держав (ОАД) – країн Латинської, Центральної Америки і США; Північноамериканська асоціація вільної торгівлі (НАФТА), Організація африканської єдності (ОАЄ), Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), до якої входять Індонезія, Малайзія, Філіппіни, Сінгапур, Таїланд.

До субрегіональних міжнародних організацій у субрегіоні Центральної і Східної Європи відносимо Центральноєвропейську ініціативу (ЦЄІ), Вишеградську групу, Чорноморську асоціацію економічного співробітництва (ЧАЕС).

Процеси глобалізації сучасного світу значно розширили коло суб'єктів міжнародних відносин. Серйозну конкуренцію національним державам у здійсненні політики становлять транснаціональні корпорації (ТНК). Вони стали самостійними суб'єктами не тільки економічних, але й політичних відносин. Сьогодні у світі нараховується 35 тисяч транснаціональних утворень. Під контролем ТНК знаходиться більше половини світового промислового виробництва, 63 % зовнішньої торгівлі.

Окрім того, все більш активними гравцями світової політики стають неурядові міжнародні організації, тобто такі, що створені без участі держав чи їх урядів, а саме:

- національні неурядові організації;
- громадсько-політичні рухи;
- політичні організації;
- асоціації чи окремі громадяни.

Не можна не враховувати і контакти між політичними партіями, етнічними і релігійними діаспорами різних країн. Неурядові організації можуть прямо, обминувши владний уряд, апелювати до громадської думки інших країн у випадку порушення прав яких-небудь груп населення.

2. Глобальні проблеми сучасної цивілізації. Міжнародний тероризм

Глобальні (від лат. *globus* – куля) *проблеми сучасності* – це проблеми, які є загальносвітовими, такі, що зачіпають інтереси всіх націй і держав, усіх класів, соціальних груп, політичних партій, суспільних організацій і кожної людини зокрема.

Ці проблеми породжені:

- сучасними умовами матеріального виробництва;
- технічним рівнем озброєнь;
- соціально-політичними протиріччями сучасної цивілізації, які досягли критичної межі.

Ці проблеми становлять зміст сучасної світової цивілізації і для свого вирішення потребують спільних зусиль.

У другій половині ХХ століття сформувалася теорія глобалістики – система наукових знань про походження і сучасний стан глобальних проблем, їх класифікацію і обґрунтування практичних соціально-економічних і політичних шляхів їх розв’язання. Глобалістика – це методологія наддержавного планетарного всесвітнього підходу до вирішення земних проблем.

Виникнення і загострення глобальних проблем сучасності коріняться в конкретних видах діяльності самої людини. На край безодні світ поставили споживацьке ставлення людини до природи, стихійний вплив на останню непродуманої господарської діяльності та накопичення неймовірної кількості зброї масового знищення як результату ідеологічного та політичного протистояння держав різної орієнтації.

Можна навести чимало прикладів такого протистояння та діяльності. Зокрема, у світі нагромаджено ядерних зарядів потужністю 60 тис. мегатонн, що в 10 тис. разів перевищує кількість вибухових речовин, застосованих у роки Другої світової війни. Але ж атомна

та термоядерна зброя – не єдиний різновид зброї масового знищення. Є ще хімічна, лазерна, бактеріологічна зброя тощо. Та навіть якщо застосувати звичайну зброю тільки в Європі, насичену ядерними реакторами (150 – рівних за потужністю Чорнобильській АЕС), хімічними заводами, похованням токсичних, зокрема й радіоактивних, відходів – неважко уявити, що залишиться від “колиски цивілізації” та й усєї планети.

Глобальних масштабів набула екологічна проблема. Кількість населення планети з початку ХХ століття зросла більш як у три рази, а площі, зайняті рослинністю – джерелом виробництва кисню – скоротилися за цей час на одну третину. Ерозія щорічно руйнує у світі 26 млрд. га родючих ґрунтів.

За останні 100 років зміст вуглецю в атмосфері збільшився в 10 разів. І це не дивно, адже за останні 30 років було знищено 50 % тропічних лісів Азії та Латинської Америки, які поглинали вуглець. У результаті кризових екологічних явищ з’явилася реальна загроза парникового кліматичного ефекту.

Внаслідок бурхливого зростання населення планети виникає чимало й інших проблем. Особливо гостро стоїть демографічна проблема в країнах, що розвиваються. Сотні мільйонів людей тут, як і раніше, приречені на голод і злидні, 40 % населення неписьменні. Близько 800 млн. чоловік, які мешкають у цих країнах, постійно недоїдають, а від голоду щороку помирає 30–40 млн. чоловік. Щорічний дохід половини населення тут не перевищує 120 дол. на душу.

Негативною залишається й тенденція співвідношення рівнів розвитку між Північчю і Півднем. Якщо на початку ХХ століття національний дохід на душу населення в розвинутих країнах перевищував відповідний показник у відсталіх країнах у 6 разів, то на початку ХХІ століття він став 14-кратним. І це при тому, що сьогодні частка населення країн, що розвиваються, становитиме 4/5 усього населення планети.

Соціально-економічні проблеми породжують і політичну внутрішню та регіональну нестабільність. Країни, що розвиваються, й досі залишаються глобальним осередком напруженості і воєнних конфліктів.

Глобальні проблеми можна поділити на дві великі групи. Перша з них об’єднує ті, що діють у системі “людина – природа”, друга – ті, що діють у системі “людина – людина”.

До *першої групи* належать:

- проблеми населення Землі та його життєзабезпечення (продовольча, енергетична, сировинна й взагалі проблеми задоволення матеріальних потреб, а також демографічні проблеми);
- проблеми захисту навколишнього середовища (частіше їх називають екологічними);

- проблема освоєння космічного простору і Світового океану, використання їх в інтересах людини;
- проблема запобігання стихійним лихам і боротьбі з їхніми наслідками.

До *другої групи* належать:

- проблема ліквідації відсталості (економічної, культурної) країн, що розвиваються;
- проблема захисту і розвитку “духовного середовища”, примноження духовної культури;
- проблема вдосконалення освіти, інформатики;
- проблема боротьби зі злочинністю, наркоманією та іншими негативними соціальними явищами, зокрема з міжнародним тероризмом;
- проблема боротьби проти найбільш небезпечних захворювань, особливо тих, що мають соціальне забарвлення (СНІД тощо);
- одна з найбільш гострих – проблема збереження миру.

Можна виділити такі **особливості глобальних проблем**:

- вони мають планетарний, загальносвітовий характер, зачіпають інтереси усіх народів світу;
- загрожують деградацією й загибеллю усьому людству;
- потребують невідкладних та ефективних рішень;
- вимагають колективних зусиль усіх держав, спільних дій усіх народів.

У свій час **Володимир Вернадський** запропонував вирішувати глобальні проблеми сучасності, використовуючи міждисциплінарні підходи (поєднання філософських, політичних, природних та техніко-економічних знань до відповідних сфер людської діяльності). Він створив вчення про ноосферу (від грец. *noos* – розум). Сам термін запропонував у 1927 р. французький учений Едуард Леруа. За Вернадським, ноосфера – сфера свідомої діяльності людини в глобальному масштабі, взаємодії суспільства і природи, в межах якої розумна діяльність людини стає головним, вирішальним фактором розвитку.

Однак для досягнення такого стану необхідно, щоб усі країни відмовилися від політики конфліктності та конфронтації і перейшли до глобального співробітництва на засадах визнання пріоритетів загальноцивілізаційних цінностей.

На початку третього тисячоліття однією з головних проблем людства став **міжнародний тероризм**. Як політичне явище тероризм сягає своїм корінням у глибоку давнину. За своїм походженням латинський термін “*terror*” означає “страх, жах”. Страх – це одне із найбільш глибоких почуттів людини, що виникає при зустрічі з незвіданим, незрозумілим і загадковим.

Тероризм вийшов на світову арену як загальнолюдська катастрофа. Завдяки розвитку науки і техніки тероризм стає загрозою вже не окремим особистостям, як було раніше, а набуває значення глобальної проблеми, яка загрожує всьому людству. Виступаючи з промовою на Генеральній Асамблеї ООН у 1986 р., тодішній прем'єр-міністр Франції Жак Ширак зазначив, що тероризм став систематично застосованою зброєю безмежної і найчастіше безликої війни. За даними Департаменту США, у світі щорічно здійснюється від 320 до 620 терористичних актів, але аналітичні центри ЦРУ вважають ці цифри значно заниженими.

Географічні зони терористичної активності сьогодні не мають кордонів. 11 вересня 2001 р. два пасажирські літаки, захоплені терористами, врізались у будівлі-близнюки Міжнародного торгового центру в Нью-Йорку. Навіть США, які щорічно витрачали 5 млрд. доларів на заходи боротьби з тероризмом, виявилися беззахисними перед реальною загрозою.

Тероризм – явище багатогранне. У ньому поєднуються ідеологічні, релігійні, етнічні та інші чинники. Крім того, генеза даного явища свідчить про його постійну трансформацію: зміну форми і методів діяльності, організаційної побудови та інше. Тероризм має багато спільного з іншими формами соціального протесту:

- агресією;
- збройною боротьбою;
- військовими конфліктами;
- диверсіями тощо.

Найбільший інтерес являє собою політичний тероризм. Він виступає як соціально-політичне явище, засноване на використанні або загрозі використанню політичного насильства у формі терористичного акту з метою створення атмосфери жаху в суспільстві для досягнення політичних цілей суб'єктів терористичної діяльності.

Тероризм не є чітким і сталим явищем, а являє собою метод політичної боротьби, до якого вдаються різні соціальні прошарки населення. Політичний характер терористичної діяльності принципово відрізняється від кримінальної злочинності, хоч між ними є деяка схожість, а саме:

- кримінальні злочинці та терористи свідомо порушують закони;
- ряд використовуваних ними засобів збігається;
- самі терористи нерідко залучають до своїх операцій злочинців.

Однак між політичним та кримінальним тероризмом усе ж більше відмінностей, ніж схожості.

Тероризм, як і будь-яке інше соціальне явище, має багато **форм прояву**.

За сферами дії тероризм може бути внутрідержавним та міжнародним.

Внутрідержавний тероризм характерний лише для якої-небудь окремо взятої країни. Він пов'язаний як з діяльністю державних структур по придушенню опозиції шляхом насильства, так і з боротьбою опозиції проти існуючого режиму.

Міжнародний тероризм – це такий, який розповсюджується на громадян і територію більш ніж однієї країни. Такі терористичні організації, як “Всесвітній ісламський фронт боротьби проти іудеїв і хрестоносців”, “Аль-Каїда”, “Аль-Джихад” та інші обплутали мережею своєї терористичної павутини весь світ.

З огляду на ставлення суб'єктів терористичної діяльності до державної влади, тероризм підрозділяють на державний та недержавний.

Державний терор є відкрите насильство з боку правлячої еліти, яка спирається на силу державних інститутів.

Недержавний тероризм – насильство й залякування, що використовують угруповання, які не беруть безпосередньої участі в діяльності державних органів.

З огляду на ідентичність суб'єктів терористичної діяльності, тероризм може бути етнічним та релігійним.

Суб'єкти **етнічного тероризму** являють собою групи, чий статус визначено етнічною належністю. Дана різновидність тероризму є намаганням зміни форми державного правління, створення самостійної держави або досягнення часткових змін у становищі етнічних утворень.

Релігійний тероризм представляють терористичні організації, які належать до однієї конфесії (християнської, мусульманської, індуїстської і т.д.). Однією з причин виникнення конфліктів на релігійній основі є фундаменталізм, притаманний представникам усіх релігій.

З огляду на соціально-політичну спрямованість, вирізняють лівий і правий тероризм.

Лівий (революційний) тероризм орієнтується на різноманітні ліві соціально-політичні доктрини (марксизм, ленінізм, троцькізм, маоїзм і т.д.). Найбільш відомі організації – “Фракція Червоної армії” (Німеччина), “Червоні бригади” (Італія).

Правий (контрреволюційний) тероризм орієнтується на традиційні для нації політичні доктрини та цінності. Часто активізується в період найбільшої загрози з боку лівих сил.

За засобами впливу на об'єкт тероризм поділяють на демонстративний та інструментальний.

Демонстративний тероризм – має на меті привернути увагу до тієї чи іншої проблеми (будівництво АЕС, охорона навколишнього середовища).

Суб'єкти *інструментального тероризму* намагаються досягти реальних змін владних відносин під тиском фізичного впливу (вбивство, захоплення об'єктів, вибухи та ін.).

За засобами, які використовують під час терористичних актів, виділяють *тероризм із застосуванням засобів ураження* (зброя, вибухівка) та *тероризм із застосуванням зброї масового знищення* (біологічний, хімічний, ядерний тощо).

За середовищем здійснення тероризм буває *наземним, повітряним, морським, космічним*.

Терористичними актами можуть бути:

- диверсія;
- замах на вбивство;
- викрадення;
- пограбування (експропріація);
- захоплення будівель;
- збройні напади;
- кібертероризм (напади на комп'ютерні мережі);
- хайджекінг (захоплення транспортного засобу – літак, залізничний потяг, автомобіль).

Останнім часом проблема тероризму все більше і більше набуває глобального характеру. У зв'язку з цим зросло міжнародне співробітництво в боротьбі з тероризмом. Було прийнято цілий ряд документів, які регламентували діяльність у цій сфері, а саме:

- Конвенція про злочини і деякі інші акти, які скоюють на борту повітряних суден (1963);
- Конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден (1970);
- Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації (1971);
- Конвенція про запобігання та покарання злочинів проти осіб, що користуються міжнародним захистом (1973);
- Міжнародна конвенція про боротьбу з захопленням заручників (1979);
- Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу (1980);
- Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства (1988);
- Протокол про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки стаціонарних платформ, розміщених на континентальному шельфі (1988);
- Конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом (1997);
- Конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму (1999) та інші.

У 1999 році Генеральна Асамблея ООН заснувала відділення по запобіганню тероризму, яке розпочало свою роботу в квітні того ж року. Головним напрямом діяльності відділення є дослідження і технічна співпраця, а також взаємодія у сприянні активізації міжнародного співробітництва в попередженні тероризму.

Особливе місце в боротьбі світового співтовариства з тероризмом займає Інтерпол – міжнародна організація карної поліції, яка була організована ще в 1927 р.

Світ прийшов до розуміння: тероризм створює загрозу завжди і скрізь. Віднині людина, незалежно від національності, кольору шкіри, віровизнання, в жодному куточку світу не може почуватися в безпеці. Жодна країна (навіть наймогутніша) не в змозі захистити себе від терактів. Це вказує на те, наскільки світ є незахищеним перед тероризмом, і підтверджує, що цю проблему потрібно всім країнам вирішувати спільно. У жодному разі не можна давати терористам відчуття, що вони здатні поставити на коліна весь світ. Завдання боротьби з міжнародним тероризмом має об'єднати весь цивілізований світ. Прикладом цього стало створення міжнародної антитерористичної коаліції на чолі з США. Більш ніж 100 країн задекларували свою підтримку в боротьбі з тероризмом.

3. Геополітика

Термін “геополітика” є одним із фундаментальних понять теорії міжнародних відносин. Вперше в науковий обіг його увів шведський учений *Рудольф Челлен*, який визначав геополітику як учення про географічну зумовленість політичних явищ, особливу галузь знань, яка вивчає зв'язок між географічним середовищем і політикою держави.

Фактично, геополітика Челлена розвивала давній предмет – політичну географію, яку в сучасному розумінні започаткував німецький географ *Фрідріх Ратцель*. Останній у своїй книзі “Політична географія” основні характеристики держави пов'язував із відповідною територією та її особливостями.

Дійсно, географічне місцезоположення країни суттєво впливає на її поведінку на міжнародній арені. У житті країн географія значною мірою відбивається на долях їх народів. Наприклад, острівна Британія фактично не знала нападів з 1066 р., що дозволяло їй активно та успішно протистояти силам наполеонівської Франції та гітлерівської Німеччини. Польща ж, навпаки, розташована на рівнині, стала об'єктом розподілу між Пруссією, Австрією та Росією у XVIII столітті, а в середині XX століття предметом суперечок між Німеччиною та СРСР.

Значний внесок у розвиток теорії геополітики зробив англійський дослідник *Хелфорд Джордж Маккіндер*, який довів, що баланс сил

на початку ХХ століття змінюється на користь сухопутних держав (хартленда). Його схема доволі проста: “Хто володарює над Східною Європою, той володарює над центральною землею. Хто володарює над центральною землею, той володарює над світовим островом. Хто володарює над світовим островом, той володарює над світом”. Своєю теорією Маккіндер наблизився до географічної ідеології, зокрема до ідеології життєвого простору, яка мала особливий успіх у Німеччині.

Після Другої світової війни теорія геополітики поширюється в США, Японії, Скандинавських країнах. Досліджуючи роль географічного чинника в політиці держав, геополітичні концепції сприяють науковому пізнанню світового політичного процесу та міжнародних відносин.

На сьогоднішній день існує кілька десятків різноманітних визначень геополітики. У трактуванні більшості політологів *геополітика* – це політика держав, особливо зовнішня, яка визначається різноманітними географічними факторами: просторовим розміщенням, наявністю або відсутністю природних ресурсів, кліматом, густиною населення і темпами його приросту.

Сучасні вітчизняні та зарубіжні вчені розглядають геополітику як науку і як явище:

- як наука геополітика є галуззю знань, які вивчають процеси і принципи просторово-часової організації і розвитку держав, регіонів, світу в цілому з урахуванням системної взаємодії географічних, політичних, економічних, воєнних, етнічних, демографічних, екологічних та інших факторів;
- як явище – це сфера діяльності, пов’язана з відносинами між соціальними групами, націями, державами, блоками держав, головним змістом якої є боротьба за контроль і панування над ресурсами земного, повітряного, повітряно-космічного, інформаційного просторів держав, регіонів, світу.

Нерідко під геополітикою розуміють традиційну для політичної науки галузь досліджень зовнішньої політики. Це пояснюється тим, що в центрі геополітики як дисципліни лежать основоположні проблеми сучасного світового співтовариства, які перебувають у полі зору світової та вітчизняної міжнародно-політичної науки. Разом з тим геополітика покликана виробляти нові парадигми, форми і методи цих досліджень.

Геополітика виконує такі функції:

- 1) *пізнавально-творчу*, яка дає можливість отримати необхідну інформацію, що розкриває суть і основні концепції геополітики, пізнати її роль у демократичній державі, відносинах між країнами й у такий

спосіб допомогти політикам у виробленні національної стратегії економічного і культурного розвитку;

- 2) **інтеграційну**, завдяки якій об'єднуються в одне ціле і використовуються досягнення багатьох природних і суспільних наук для ефективного вирішення соціально-політичних проблем в інтересах людей;
- 3) **аналітично-рекомендаційну**, яка полягає в дослідженні територіальної розстановки політичних сил як усередині країни, так і в інших (насамперед у сусідніх і провідних) країнах, відповідно до їхнього географічного положення, а також у виробленні конкретних пропозицій для державних діячів, які визначають зовнішню і внутрішню політику;
- 4) **ідеологічну**, яка дає можливість теоретично осмислювати геополітичну стратегію певної держави і переконувати політичну еліту й громадян своєї країни в її дієвості та пізнавальності.

Геополітика використовує три групи **методів**:

- **загальнонаукові** – системний, соціально-психологічний, порівняльний, історичний, функціональний, інституціональний та ін.;
- **логічні** – аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, моделювання;
- **емпіричних досліджень** – аналіз документів, опитування, безпосередні спостереження.

Структурними складовими геополітики є: геоekonomіка, геоekологія, геokультура тощо.

Як і інші науки, геополітика має свої **закони**. До них належать:

- 1) закон фундаментального дуалізму;
- 2) закон посилення фактора простору в людській історії;
- 3) закон синтезу суші і моря.

Закон фундаментального дуалізму проявляється в географічній будові планети і в історичній типології цивілізацій. Цей дуалізм полягає у протиборстві *телурократії* (сухопутної могутності) та *таласократії* (морської могутності).

Для телурократії характерні чітко визначені кордони, фіксований простір, стабільність, що проявляється в осілості, консерватизмі, стійких юридичних законах, яким підпорядковується все населення. Таласократія, навпаки, є більш динамічною і прихильною до технічного прогресу. Жителі моря, на відміну від мешканців суші, розвиваються активніше, легко приймають і відмовляються від певних моральних і культурних цінностей, не зупиняються перед труднощами на своєму шляху.

Згідно з законом фундаментального дуалізму, упродовж усієї історії людства протистоять між собою континент і море. Дві стихії – земля і вода формують у людей два типові види поведінки.

Закон посилення фактора простору в людській історії проявляється в тому, що таласократія і телурократія вели боротьбу за простір, посилюючись в економічному та військово-політичному планах. Ця боротьба тривала з перемінним успіхом. Починаючи з епохи Великих географічних відкриттів зростав вплив таласократії. Доказом цієї переваги було створення великих колоніальних імперій, передовсім англійської. У середині ХХ століття головним центром таласократії стали США, а телурократію ототожнювали з СРСР. Між ними в різних формах точилася жорстока боротьба.

Сучасне геополітичне протиборство є різноманітним за своїми формами:

- формаційним (соціально-економічним);
- цивілізаційним;
- інформаційним;
- військово-стратегічним (геостратегічним).

Формаційне протиборство являє собою боротьбу між геополітичними суб'єктами за досягнення більш значних соціально-економічних показників.

Цивілізаційне протиборство охоплює сферу боротьби між геополітичними суб'єктами за реалізацію національних цінностей і духовних потреб.

Інформаційне протиборство є сукупністю відносин інформаційного захисту та суперництва різних геополітичних суб'єктів.

Військово-стратегічний компонент глобального геополітичного протиборства безпосередньо стосується сфери зіткнення національних інтересів геополітичних суб'єктів у процесі реалізації їх намірів досягти політичних цілей з використанням військової сили.

Закон синтезу суші і моря – третій класичний закон геополітики. Йдеться про одне з ключових понять геополітики – “берегову зону”, яка являє собою ключ до світового панування. Через цю берегову зону, яка пов'язує між собою море і сушу, відбувалися не тільки вторгнення з моря, але й різноманітні контакти – геополітичні, гео економічні, гео екологічні, соціокультурні тощо. Берегова зона морів і океанів – головний геополітичний плацдарм. Із поглибленням міжнародного поділу праці, тенденціями глобалізації та регіоналізму вона стає “зоною життєвих інтересів” окремих держав.

Геополітика має свої **категорії**. Основною з них вважається **контроль за простором**. Часто вживається поняття “**геостратегічний простір**” – світовий простір, який включає поверхню земної кулі та прилягаючий до неї повітряно-космічний простір, де можуть виділятися райони (регіони, зони) життєво важливих інтересів тієї чи іншої

держави. Простір, який контролюється державою чи союзом держав, найчастіше називають *геополітичним полем*.

Тісно пов'язані між собою категорії “*геополітичні відносини*” та “*баланс сил*”. Під першою розуміють відносну єдність і боротьбу різних світових сил (суші і моря, центру і периферії, метрополії та колонії). Під другою – кількісно-якісну рівновагу держав у певному геополітичному регіоні чи світі в цілому.

Важливою категорією геополітики є поняття “*політичний простір*”, який *окреслений кордонами*. Під кордоном розуміють офіційно визначену межу, що охоплює територію, на яку тільки й поширюється влада конкретної держави. Кордони можуть формуватися стихійно, спонтанно, як відбиття існуючих природних меж (ріки, гори, пустелі тощо), можуть бути й наслідком міжнародно-правових угод. Вони бувають установлені примусово – внаслідок воєнного або іншого тиску однієї країни на іншу. У такому разі проблема кордону, як правило, рано чи пізно призводить до політичної, а іноді й збройної боротьби. Іноді територія однієї країни може й не становити єдиної цілісності, а її кордон може бути розірваним (Аляска в США, Калінінградська область у Росії).

Одна із головних категорій геополітики – *інтерес*, під яким розуміють усвідомлені потреби, підкріплені збуджувальним мотивом до їх реалізації. Розрізняють кілька типів інтересів:

- *інтереси національні* – сукупність усвідомлених, офіційно виражених об'єктивних потреб громадян, суспільства і держави, які впливають із особливостей соціально-економічної і політичної побудови країни, історичного місця в міжнародному поділі праці, специфіки географічного положення;
- *тимчасові національні інтереси* – національні інтереси, зумовлені конкретною ситуацією;
- *життєво важливі інтереси держави* – збереження і зміцнення конституційного ладу, суверенітету і територіальної цілісності, забезпечення ефективної зовнішньої політики і здатності країни до стримування будь-якої зовнішньої агресії;
- *постійні національні інтереси*, які формуються в процесі історичного розвитку держави на основі її геополітичного становища і оточення, традицій, культури, духу народу, його моральних цінностей, економічного ладу. Можуть змінюватися режими і уряди, а корінні національні інтереси залишаються, відіграючи роль домінанти суспільного розвитку;
- *інтереси конфронтаційні* – прямо протилежні, взаємовиключні інтереси, які є джерелом антагоністичних протиріч і протиборства;

- *інтереси паралельні* – інтереси без антагонізмів, без реалізації яких держави не координують свої дії;
- *інтереси, які розходяться*, це інтереси, спрямовані на досягнення різних цілей, але загрожують інтересам іншої сторони;
- *спільні інтереси* – інтереси, під якими розуміють спільність підходів сторін, однакові в головних уявленнях про цілі та методи їх досягнення. Як правило, спільні інтереси реалізуються під час співробітництва і взаємодії держав.

На жаль, сучасна геополітика не обходиться без війн.

Відомо, що протягом тисячоліть війна була постійним супутником людської цивілізації. За 56 віків людської цивілізації відбулося 14,5 тисяч війн, в яких загинуло 3,6 млрд. людей. Традиційно вважалося, що безпека і рівновага в системі міжнародних відносин можуть забезпечуватися тільки військовою силою. “Хочеш миру – готуйся до війни”, – наголошували стародавні римляни.

Учені різних історичних епох, різних країн розглядали війну як соціальне явище, що являє собою одну з форм розв’язання суспільно-політичних, економічних, ідеологічних та інших конфліктів між державами і народами. Водночас установилася традиція вважати війну знаряддям політики, продовженням політичних відносин, проведення їх іншими, насильницькими засобами. Цю концепцію пов’язують насамперед з ім’ям видатного прусського воєнного теоретика Карла фон Клаузевіца.

Такий підхід до аналізу війни протягом тривалого часу був єдино правильним. Однак у наш час ситуація швидко змінюється. Розвиток засобів ведення війни, поява зброї масового знищення примушують людство переглянути своє ставлення до війни. Особливо це стосується небезпеки нової світової війни та аналізу її можливих наслідків.

І справа не тільки в тому, що так звана звичайна зброя за своїми можливостями сьогодні мало чим поступається зброї масового ураження – вогнева міць звичайної зброї в повоєнні роки зросла більш ніж у 200 разів. Справа ще й у тому, що світ сьогодні буквально “нашпигований” ядерними і хімічними, енергетичними і промисловими об’єктами, бомбардування яких навіть звичайною зброєю може призвести до того ж наслідку, що й застосування ракетно-ядерної зброї. Адже тільки в Європі нині налічується понад 200 атомних електростанцій і майже 400 атомних реакторів.

Класифікація війн надзвичайно розмаїта: звичайна війна, всезагальна ядерна, обмежена ядерна, геофізична, громадянська, інформаційна, коаліційна, локальна, світова, справедлива, несправедлива, партизанська, психологічна, регіональна, релігійна, таємна, хакерська, екологічна.

Останнім часом, враховуючи величезний поступ наукового прогресу, все частіше застосовуються інформаційні, психологічні, таємні, екологічні війни.

Інформаційна війна – система заходів щодо оволодіння інформаційними ресурсами держави і ключовими позиціями в сфері інформації. У сучасних умовах виділяють такі основні різновиди інформаційних війн: знищення систем управління протилежної сторони, інформаційне забезпечення бойових дій, радіоелектронна атака, інформаційно-психологічний натиск, хакерська війна, війна в галузі економічної інформації.

Психологічна війна – цілеспрямоване і планомірне застосування політичними опонентами дипломатичних, військово-демонстративних, економічних, політичних, інформаційних та інших засобів для прямого чи опосередкованого впливу на думки, настрої, почуття і в кінцевому підсумку на поведінку іншої сторони з метою ослабити її волю.

Війна таємна – всі види діяльності розвідувальних служб, при допомозі яких вони впливають на події за кордоном.

Екологічна війна, яка супроводжується забрудненням повітря, води, ґрунту, знищенням флори і фауни. Вона заборонена міжнародним правом, що зафіксовано Конвенцією ООН, прийнятою в 1977 р. Застосовується навіть термін “*екоцид*” – масове знищення рослинного і тваринного світу, отруєння атмосфери чи водних ресурсів, а також вчинення інших дій, здатних викликати екологічну катастрофу.

Сьогодні не можна відкидати і звичайні війни, які здатні завдати руйнівних втрат. Під час війн у ХХ ст. загинуло 175,214 млн. осіб, у тому числі людські втрати в Першій світовій війні становили 12,59 %, у Другій світовій війні – 51,09 % та в локальних війнах – 35,32 % усіх втрат. Від політичного терору диктаторських режимів, у релігійних та етнічних конфліктах – 71,118 млн. чоловік. Усього в ХХ столітті загинуло 246,332 млн. чоловік.

Нова світова війна загрожує знищенням людської цивілізації. У сучасних умовах війна не може розглядатися як засіб політики, як інструмент досягнення політичних цілей. Водночас і міжнародна політика в цілому, і зовнішня політика окремих держав повинні будуватися навколо єдиної і вищої мети – не допустити нової світової війни. Відповідно до цього зовнішня політика всіх учасників світового співтовариства має ґрунтуватися на нормах і принципах міжнародного права, які відкидають війну як засіб вирішення спірних міжнародних проблем.

Питання для самоконтролю

1. У чому виявляється діалектика внутрішньої та зовнішньої політик?
2. Якими факторами зумовлюється взаємозв'язок та взаємозалежність сучасного світу?
3. Які існують міжнародні організації і в чому полягає їх роль у вирішенні міжнародних проблем?
4. Які базові принципи сучасного міжнародного права?
5. Що ви розумієте під поняттями “глобалістика”, “політична глобалістика”, “глобальні проблеми сучасності”?
6. Чим породжені глобальні проблеми сучасної цивілізації?
7. У чому проявляється міжнародний тероризм як політичне явище?
8. Які форми міжнародного тероризму існують у сучасному світі?
9. Які функції виконує геополітика?
10. Як співвідносяться національні інтереси та геополітика?

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основна література

1. Бебик, В. М. Політологія: Теорія, методологія, практика [Текст] : підручник / В. М. Бебик. – К. : МАУП, 1997. – 248 с.
2. Брегеда, А. Ю. Політологія [Текст] : навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. / А. Ю. Брегеда. – К. : КНЕУ, 1999. – 108 с.
3. Гелей, С. Політологія [Текст] : навч. посібник / С. Гелей, С. Рутар. – К. : Знання, 2009. – 415 с.
4. Лазоренко, О. В. Теорія політології [Текст] / О. В. Лазоренко, О. О. Лазоренко. – К. : Вища школа, 1996. – 179 с.
5. Логвина, В. Л. Політологія [Текст] : навчальний посібник / В. Л. Логвина. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 304 с.
6. Основи політології [Текст] / за ред. Ф. М. Кирилюка. – К. : Тандем, 2000. – 376 с.
7. Основи політології [Текст] : курс лекцій : навч. посібник для вузів / за ред. М. І. Сазонова. – Харків : Вид-во Харківськ. ун-ту, 1993. – 487 с.
8. Піча, В. М. Політологія [Текст] : конспект лекцій : навчальний посібник для вищих закладів освіти України / В. М. Піча, Н. М. Хома. – К. : Знання, 1999. – 297 с.
9. Пойченко, А. М. Політика: теорія і технологія діяльності [Текст] / А. М. Пойченко. – К. : Либідь, 1994. – 217 с.
10. Політологія [Текст] / за ред. А. Колодія. – К. : Тандем, 2000. – 527 с.
11. Політологія [Текст] : курс лекцій / за ред. І. С. Дзюбка. – К. : Вища школа, 1993. – 412 с.
12. Політологія [Текст] : курс лекцій / І. С. Дмитрів (керівник), О. М. Рудакевич, В. А. Кулик та ін. – Тернопіль : Астон, 1998. – 158 с.
13. Політологія [Текст] : підручник для вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації / за ред. Ф. М. Кирилюка. – К. : Здоров'я, 2004. – 775 с.
14. Політологія [Текст] : підручник для вузів / за ред. Ю. С. Шемчушенка, В. Д. Бабкіна, І. С. Дзюбка. – К. : Знання, 1997. – 367 с.
15. Політологія [Текст] : підручник для студентів вузів / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К. : Академія, 2003. – 406 с.
16. Політологія [Текст] : підручник / за наук. ред. В. Г. Кремень. – Харків : Вид-во Харківського ун-ту, 2001. – 354 с.
17. Політологія [Текст] : підручник / за ред. М. М. Вегаша. – К. : Знання, 2008. – 384 с.
18. Політологія [Текст] : підручник / Ю. М. Розенфельд та ін. – Харків : Право, 2001. – 398 с.
19. Політологія [Текст] : посібник для студентів вузів / за ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1993. – 552 с.
20. Политология [Текст] : учеб. пособие для вузов / сост. и ред. Н. Сазонова. – Харьков : Фолио, 2001. – 278 с.
21. Рудич, Ф. М. Політологія [Текст] / Ф. М. Рудич. – К. : Либідь, 2006. – 480 с.
22. Рябов, С. Г. Основи теорії політики [Текст] / С. Г. Рябов, М. В. Томенко. – К. : Тандем, 1996. – 192 с.

23. Холод, В. В. Лекції з політології [Текст] : навчальний посібник / В. В. Холод. – Суми : Університетська книга, 2003. – 408 с.
24. Швидяк, О. М. Політологія [Текст] : практикум : навч.-метод. посібник / О. М. Швидяк. – К. : ІЗМН, 1997. – 124 с.
25. Шляхтун, П. П. Політологія [Текст] (теорія та історія політичної думки) / П. П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2005. – 576 с.
26. Штанько, В. І. Політологія [Текст] : навч. посібник / В. І. Штанько, Н. В. Чорна, Т. Г. Авксентьєва, Л. А. Тихонова. – К. : Вид-во “Фірма “Інкос”, Центр учбової літератури, 2007. – 288 с.
27. Юрій, М. Ф. Політологія [Текст] : підручник / М. Ф. Юрій. – К. : Дакор, 2006. – 217 с.

Додаткова література

28. Бебик, В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика [Текст] / В. М. Бебик. – К. : Либідь, 2000. – 217 с.
29. Білоус, А. О. Політико-правові системи: світ і Україна [Текст] : підручник / А. О. Білоус. – К. : АМУПП, 1997. – 200 с.
30. Бодуен, Ж. Вступ до політології [Текст] / Ж. Бодуен. – К. : Основи, 1995. – 174 с.
31. Гаджиев, К. С. Введение в политическую науку [Текст] / К. С. Гаджиев. – М. : Логос, 2000. – 287 с.
32. Гаджиев, К. С. Политическая наука [Текст] / К. С. Гаджиев. – М. : Издательство МГУ, 1995. – 365 с.
33. Гаєвський, Б. Українська політологія. Концептуальні засади [Текст] / Б. Гаєвський. – К. : Либідь, 1994. – 144 с.
34. Демидов, А. И. Основы политологии [Текст] / А. И. Демидов, А. А. Федосеев. – М. : Высшая школа, 1995. – 443 с.
35. Зиновьев, А. И. Политология [Текст] / А. И. Зиновьев, В. Н. Шевченко. – М. : Высшая школа, 2001. – 374 с.
36. Ильин, В. В. Политология [Текст] / В. В. Ильин. – М. : Лотос, 1999. – 321 с.
37. Ирхин, Ю. В. Политология [Текст] / Ю. В. Ирхин, В. Д. Зотов, Л. В. Зотов. – М. : Наука, 1999. – 438 с.
38. Кравченко, В. И. Политология [Текст] / В. И. Кравченко. – Харьков : Изд-во Харьковского ун-та, 2000. – 387 с.
39. Лазоренко, О. В. Теорія політології [Текст] : навч. посібник / О. В. Лазоренко, О. О. Лазоренко. – К. : Вища школа, 1996. – 179 с.
40. Мадісон, В. В. Політологія міжнародних відносин [Текст] : навч. посібник / В. В. Мадісон, В. А. Шахов. – К. : Либідь, 1997. – 176 с.
41. Ніконенко, В. М. Політологія [Текст] : курс лекцій / В. М. Ніконенко. – Тернопіль, 1992. – 256 с.
42. Основи етнодержавства [Текст] : підручник / за ред. Ю. І. Римаренко. – К. : Либідь, 1997. – 656 с.
43. Основи політичної науки. Ч. 2. Політичні процеси, системи та інститути [Текст] : курс лекцій / за ред. Б. Кухти. – Львів : Кальварія, 1997. – 336 с.
44. Основи політичної науки. Ч. 3. Політична свідомість і культура [Текст] : курс лекцій / за ред. Б. Кухти. – Львів : Кальварія, 1998. – 556 с.

45. Основы политической науки [Текст] : учеб. пособие / под ред. В. П. Пугачева. – М. : Наука, 1993. – 543 с.
46. Панарин, А. С. Политология [Текст] : учебник / А. С. Панарин. – М. : ТК Велби, 2004. – 345 с.
47. Політологічний енциклопедичний словник [Текст] : навч. посібник для студентів вузів. – К. : Генеза, 1997. – 400 с.
48. Политология [Текст] : курс лекций / под ред. А. А. Радугина. – М. : Центр, 336 с.
49. Политология [Текст] : курс лекций / под ред. М. Н. Марченко. – М. : Юрист, 1997. – 683 с.
50. Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст. Хрестоматія [Текст] / за ред. О. І. Семкіна. – Львів : Світ, 1996. – 800 с.
51. Політологія посткомунізму. Політологічний аналіз посткомуністичних суспільств [Текст]. – К. : Політична думка, 1995. – 368 с.
52. Політологія у схемах, таблицях, визначеннях [Текст] : навч. посібник / за ред. І. С. Дзюбка, І. Г. Оніщенко, К. М. Левківського, З. І. Тимошенко. – К. : ФІМБ, 1999. – 161 с.
53. Политология [Текст] : учеб. пособ. для техн. университетов / под ред. М. А. Василика. – СПб. : Нева, 2000. – 456 с.
54. Потульницький, В. А. Теорія української політології [Текст] : курс лекцій / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 1993. – 191 с.
55. Руссо, Ж.-Ж. Трактаты [Текст] / Ж.-Ж. Руссо. – М. : Наука, 1969. – 517 с.
56. Себайн, Д. Г. Історія політичної думки [Текст] / Д. Г. Себайн, Т. Л. Торсон. – К. : Основи, 1997. – 838 с.
57. Скиба, В. Й. Вступ до політології [Текст] : Екскурс в історію правнично-політичної думки / В. Й. Скиба, В. Г. Горбатенко, В. В. Туренко. – К. : Основи, 1996. – 718 с.
58. Смирнов, Г. Н. Политология [Текст] : курс лекций / Г. Н. Смирнов, Е. Л. Петренко, А. В. Бурсов. – М., Проспект, 2007. – 268 с.
59. Томенко, М. В. Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії [Текст] / М. В. Томенко. – К. : Українська перспектива, 1995. – 103 с.
60. Українська політологія: витоки та еволюція [Текст] / за ред. Ф. М. Кирилюка. – К. : Ватра, 1995. – 328 с.
61. Швидяк, О. М. Політологія [Текст] : Практикум : навч.-метод. посібник / О. М. Швидяк. – К. : ІЗМН, 1997. – 164 с.

Навчальне видання

ПОЛІТОЛОГІЯ

Курс лекцій

Укладач

Осадчий Юрій Григорович

Редагування *Г. М. Нужненко*

Технічне редагування *І. О. Кругляк*

Комп'ютерна верстка *В. А. Івакін*

Підписано до друку 05.12.2011. Формат 60x90/16. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 11,8. Умов. друк. арк. 13,5. Тираж 30 пр. Зам. № 1082

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40000, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК, № 3160 від 10.04.2008

Надруковано на обладнанні Державного вищого навчального закладу
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40000, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57